

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Волинський національний університет
імені Лесі Українки
Географічний факультет
Кафедра економічної та соціальної географії**

Алла Потапова

ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ

Курс лекцій

Луцьк – 2023

УДК 33(075.3)

П 64

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 2 від 25 жовтня 2023 р.).

Рецензент: **Міщенко Олена Віталіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки

П 64

Потапова А. Г. Основи економіки. Курс лекцій. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2023. 262 с.

Містить основні поняття освітнього компонента «Основи економіки», питання для перевірки і контролю знань та організації самостійної роботи здобувачів освіти.

Рекомендовано здобувачам освіти першого бакалаврського рівня вищої освіти, галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія), освітньої програми Середня освіта. Географія. Економіка.

УДК 33(075.3)

Потапова А. Г., 2023

© Волинський

національний університет
імені Лесі Українки, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	8
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІКИ	12
Тема 1. Об'єкт та мета економічних досліджень.	12
1.1. Економіка – об'єкт економічного дослідження.....	12
1.2. Класики економічної науки.....	14
1.3. Суб'єкти економічних відносин.....	15
1.4. Засоби економічної науки.....	20
1.5. Зв'язок економічної науки з іншими науками.....	22
Тема 2. Потреби та споживчі блага.....	25
2.1. Потреби.....	25
2.2. Споживче благо.....	28
Тема 3. Виробництво. Фактори виробництва.....	30
3.1. Загальні характеристики виробництва та його зміст.....	30
3.2. Технологічні способи виробництва.....	35
3.3. Організаційні форми виробництва.....	37
3.4. Структура виробництва.....	38
3.5. Фактори (ресурси) виробництва.....	40
3.6. Продукт та ефективність виробництва.....	43
3.7. Взаємозв'язок основних виробничих процесів – виробництва, споживання та розподілу.....	45
Тема 4. Моделі ринкової, планової та змішаної економіки.....	47
4.1. Економічний кругообіг.....	47
4.2. Особливості та принципи ринкової економіки.....	49
4.3. Моделі ринкової економіки.....	51
4.4. Кругообіг, особливості та принципи планової (командної) економіки.....	53
4.5. Перехід від планової до ринкової економіки.....	57
4.6. Змішана економіка.....	59

Тема 5. Попит, пропозиція, ринкова ціна.....	61
5.1. Основні чинники ринкової ціни.....	61
5.2. Ринковий попит.....	63
5.3. Ринкова пропозиція.....	66
5.4. Нецінові чинники ринкового попиту та пропозиції.....	69
5.5. Ціна ринкової рівноваги.....	73
5.6. Роль ціни рівноваги попиту та пропозиції.....	74
5.7. Приклади неринкового ціноутворення.....	75
Тема 6. Гроші: їх функції та види.....	77
6.1. Перехід від натурального до товарного господарства та виникнення грошей.....	77
6.2. Економічний зміст та функції грошей.....	81
6.3. Види грошей.....	83
6.4. Грошова маса.....	88
Тема 7. Ринкова структура: особливості різних ринків.....	91
7.1. Структура ринку країни за об'єктами купівлі-продажу.....	91
7.2. Ринок готових товарів.....	92
7.3. Організація гуртової (оптової) торгівлі.....	94
7.4. Організація роздрібною торгівлі.....	96
7.5. Ціни товарів на ринку готової продукції.....	98
7.6. Ринок виробничих ресурсів.....	99
7.7. Ринок землі.....	100
7.8. Ринок праці.....	103
7.9. Ринок капіталів.....	107
7.10. Ринок інформації.....	111
Тема 8. Доходи у ринковій економіці.....	113
8.1. Загальні підходи до визначення доходів у ринковій економіці...	114
8.2. Земельна рента як дохід власника землі.....	115
8.3. Рівень зарплати та організація оплати праці.....	117
8.4. Рівень ставки відсотка.....	122

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ.....130

Тема 9. Структура економіки.....	130
9.1. Національне багатство як матеріальна основа національної економіки.....	130
9.2. Цілісність національної економіки.....	132
9.3. Відповідність сукупних доходів та сукупних витрат.....	132
9.4. Відповідність сукупного попиту та сукупної пропозиції.....	136
9.5. Циклічність як форма руху національної економіки.....	139
9.6. Середні та довгі економічні цикли.....	142
Тема 10. Валовий внутрішній продукт та інші макроекономічні показники.....	146
10.1. Система національних рахунків, валовий внутрішній продукт та інші показники національного виробництва.....	146
10.2. Використання ВВП у міжнародних порівняннях.....	152
10.3. Номінальний та реальний ВВП.....	154
Тема 11. Безробіття як наслідок порушення загальної економічної рівноваги.....	155
11.1. Основні характеристики національного ринку праці та безробіття.....	156
11.2. Рівень безробіття та його основні види.....	158
11.3. Чинники виникнення безробіття.....	160
11.4. Наслідки безробіття для економіки та дії уряду з обмеження безробіття.....	163
Тема 12. Інфляція як наслідок порушення загальної економічної рівноваги.....	166
12.1. Економічний зміст і вимірювання інфляції.....	166
12.2. Види інфляції за причинами виникнення.....	169
12.3. Наслідки інфляції для національної економіки та антиінфляційні заходи уряду.....	172

12.4. Зв'язок між інфляцією та безробіттям.....	175
Тема 13. Регулювання національної економіки.....	177
13.1. Ефективність ринкової економіки та невдачі (обмеження) ринку.....	178
13.2. Діяльність уряду в зв'язку зі згортанням конкуренції.....	180
13.3. Діяльність уряду в зв'язку з екстерналіями.....	182
13.4. Суспільні (громадські) блага та діяльність уряду.....	185
13.5. Розподіл доходів у суспільстві, соціальна рівність та діяльність уряду.....	188
13.6. Уряд у системі економічного кругообігу.....	190
13.7. Невдачі (обмеження) уряду.....	192
Тема 14. Податки та державний бюджет	196
14.1. Фінансова політика уряду та регулювання національної економіки.....	196
14.2. Податки.....	198
14.3. Податкова система країни.....	199
14.4. Використання фінансових інструментів для стимулювання (стримування) економіки.....	202
14.5. Доцільна межа податкового навантаження.....	207
14.6. Державний бюджет.....	208
14.7. Дефіцит державного бюджету та державний борг.....	210
Тема 15. Грошове регулювання економіки.....	213
15.1. Грошова (монетарна) політика уряду та регулювання національної економіки.....	214
15.2. Стійкість національних грошей.....	216
15.3. Попит на гроші та пропозиція грошей.....	217
15.4. Грошовий мультиплікатор.....	219
15.5. Банківська система країни.....	221
15.6. Наслідки регулювання економіки грошовими інструментами.....	225

15.7. Грошова сфера та грошове регулювання української економіки.....	228
Тема 16. Світове господарство та основні закономірності розвитку світової економіки.....	231
16.1. Світове господарство.....	231
16.2. Місце української економіки у світовому господарстві.....	233
16.3. Глобалізація: економічні причини та наслідки.....	236
16.4. Переваги та обмеження глобалізації.....	238
16.5. Переваги та обмеження глобалізації.....	241
Тестування поточного і підсумкового рівня знань здобувачів освіти.....	245
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	257

ВСТУП

Освітній компонент «Основи економіки» складено відповідно до освітньо-професійної програми «Середня освіта. Географія. Економіка» підготовки бакалавра, спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія), освітньо-професійної програми «Середня освіта. Географія. Економіка».

Загальною метою освітнього компонента «Основи економіки» є формування системи знань про загальні основи функціонування і розвитку економічних систем та моделі поведінки в них господарюючих суб'єктів, оволодіння методикою викладання освітнього компонента в школі.

Основними завданнями вивчення освітнього компонента є: формування системи знань про економічну поведінку суб'єктів економіки в умовах обмежених виробничих ресурсів і безмежних потреб у суспільстві; набуття ринково-економічного мислення студентів; з'ясування ролі економічних знань у процесі реалізації економічної політики та економічному регулюванні, засвоєнні розуміння тих ринкових перетворень, що відбуваються у національній та світовій економіці; вироблення вміння самостійно здійснювати аналіз економічних процесів; вивчити зміст та структуру шкільної економічної освіти, підручників; забезпечити засвоєння теоретичних засад методики викладання економіки; навчити аналізувати шкільні підручники та інші засоби навчання і доцільність застосування дидактичних інструментів; проектувати зміст навчання, різні види пізнавальної діяльності учнів і способи їх включення у процес навчання; забезпечити оволодіння навичками організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроці та коригування в процесі ведення уроку; виробити вміння користуватися методичним апаратом викладання економіки, забезпечити опанування елементами педагогічних технологій та теоретичних знань з економіки.

У результаті вивчення освітнього компонента здобувачі освіти мають здобути наступні практичні навички та уміння:

Загальні компетентності: здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, до застосування знань у практичних ситуаціях; знання й розуміння предметної області та професійної діяльності; здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово, до комунікації іноземною мовою за предметною спеціальністю; здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, здійснювати пошук, аналіз та обробку інформації з різних джерел, ефективно використовувати цифрові ресурси та технології в освітньому процесі; здатність діяти автономно, приймати обґрунтовані рішення у професійній діяльності і відповідати за їх виконання, діяти відповідально і свідомо на основі чинного законодавства та етичних міркувань (мотивів); здатність до міжособистісної взаємодії та роботи у команді у сфері професійної діяльності, спілкування з представниками інших професійних груп різного рівня; здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні; здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та значення у розвитку суспільства, техніки і технологій.

Фахові, предметні компетентності: здатність перенесення системи наукових знань у професійну діяльність та в площину навчального предмету; здатність забезпечувати навчання учнів державною мовою; формувати та розвивати їх мовно-комунікативні уміння і навички в області предметної спеціальності; здатність здійснювати цілепокладання, планування та проектування процесів навчання і виховання учнів з урахуванням їх вікових та індивідуальних особливостей, освітніх потреб і можливостей; добирати та застосовувати ефективні методики й технології навчання, виховання і розвитку учнів; здатність формувати і розвивати в учнів ключові та предметні компетентності засобами навчального предмету та інтегрованого

навчання; формувати в них ціннісне ставлення, розвивати критичне мислення; здатність усвідомлювати сутність взаємозв'язків між природним середовищем і людиною, розуміти та пояснювати стратегію сталого розвитку людства; здатність доцільно і критично використовувати географічні та економічні поняття, концепції, парадигми, теорії, ідеї, принципи для пояснення письмовими, усними та візуальними засобами географічних явищ і соціально-економічних процесів на різних просторових рівнях (глобальному, регіональному, державному, локальному); здатність пояснювати закономірності територіальної організації суспільного виробництва, просторових процесів і форм організації життя людей; здатність встановлювати роль і місце України у сучасному світі в контексті географічних та економічних чинників її розвитку, аналізувати й пояснювати особливості геопросторової організації природи, населення і господарства України та регіону; здатність відтворювати основні теорії та закони економіки, оцінювати нові відомості й інтерпретації в контексті формування в учнів системних економічних знань, компетентності підприємливості та фінансової грамотності.

Результатом вивчення освітнього компонента «Основи економіки» є: демонструє вміння навчати учнів державною мовою; формувати та розвивати їх мовно-комунікативні уміння і навички засобами навчального предмету та інтегрованого навчання; вибирає відповідні форми та методи виховання учнів на уроках і в позакласній роботі; аналізує динаміку особистісного розвитку учнів, визначає ефективні шляхи їх мотивації до саморозвитку та спрямування на прогрес і досягнення з урахуванням здібностей та інтересів кожного з них; демонструє знання основ фундаментальних і прикладних наук (відповідно до предметної спеціальності), оперує базовими категоріями та поняттями предметної області спеціальності; генерує обґрунтовані думки в галузі професійних знань як для фахівців, так і для широкого загалу державною та іноземною мовами; застосовує сучасні інформаційно-комунікаційні та цифрові

технології у професійній діяльності; демонструє володіння сучасними технологіями пошуку наукової інформації для самоосвіти та застосування її у професійній діяльності; виявляє навички роботи в команді, адаптації та дії у новій ситуації, пояснює необхідність забезпечення рівних можливостей і дотримання гендерного паритету у професійній діяльності; аналізує власну педагогічну діяльність та її результати, здійснює об'єктивну самооцінку і самокорекцію своїх професійних якостей; демонструє знання основних положень нормативно-правових документів щодо професійної діяльності, обґрунтовує необхідність використання інструментів демократичної правової держави у професійній та громадській діяльності та прийняття рішень на засадах поваги до прав і свобод людини в Україні; знає та розуміє основні концепції, парадигми, теорії та загальну структуру географії, економіки предмет їх дослідження, місце і зв'язки в системі наук, етапи історії розвитку географічної та економічної науки; застосовує базовий поняттєвий, термінологічний, концептуальний апарат географії, економіки, теоретичні й емпіричні досягнення на рівні, що дозволяє інтерпретувати природно-географічні та суспільно-географічні, економічні явища і процеси, пов'язувати й порівнювати різні погляди на проблемні питання сучасної географії, економіки; розуміє глобальні суспільно-географічні процеси, вміє складати характеристики населення світу, секторів і галузей світового господарства; знає, розуміє і демонструє здатність реалізовувати теоретичні й методичні засади навчання географії, економіки, підприємництва та фінансової грамотності для виконання освітньої програми закладів загальної середньої освіти; добирає міжпредметні зв'язки шкільних курсів географії з метою формування в учнів природничо-наукової компетентності відповідно до вимог Державних стандартів загальної середньої освіти з освітньої галузі «Природознавство»; володіє методикою навчання пропедевтичного інтегрованого курсу «Пізнаємо природу»; курсів з економіки, «Підприємництва та фінансової грамотності» на рівні базової середньої освіти.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІКИ

Тема 1. Об'єкт та мета економічних досліджень

План

- 1.1. Економіка – об'єкт економічного дослідження.
- 1.2. Класики економічної науки.
- 1.3. Суб'єкти економічних відносин.
- 1.4. Засоби економічної науки.
- 1.5. Зв'язок економічної науки з іншими науками.

1.1. Економіка – об'єкт економічного дослідження

Розуміння змісту економічних явищ потрібне кожній людині не менше, ніж знання з хімії чи фізики, географії чи біології. Людина живе у світі економічних явищ: вона купує і продає, отримує доходи і сплачує податки, керує і підпорядковується управлінським рішенням, споживає і заощаджує, наймається на роботу й розпочинає свою справу. Коли людина чинить ці дії свідомо, раціонально використовуючи власні сили та інші ресурси (землю, устаткування, гроші тощо), обирає із багатьох можливих рішень найдоцільніше. Усе це і спонукає до вивчення основ економічної науки.

Економіка, у будь-якій країні, являє собою сферу життя суспільства, яка охоплює виробництво продуктів і послуг, обмін ними, розподіл створених у суспільстві благ і споживання.

Уявлення про те, що вивчає економічна наука (тобто про її предмет), змінювалися. Звернемося до сучасних поглядів, які втілюють результати тривалих пошуків і роздумів.

Сьогодні вважається, що найважливішим завданням будь-якого суспільства (виключаючи ті з них, які висувають неприродні цілі, роблячи людину засобом їхнього досягнення) є забезпечення найповнішого

задоволення потреб людини. Економічна наука якраз і є такою, що вивчає, як люди (суспільство), використовуючи обмежені виробничі ресурси, можуть досягти створення різноманітних речей і послуг, забезпечуючи при цьому найповніше задоволення потреб. Зауважимо, що усі ресурси – земля, праця людей, обладнання та устаткування – обмежені у кожний конкретний момент. Бажання ж людей задовольняти потреби повніше, якісніше – необмежені. Хоч би як ми бажали забезпечити найвищий рівень споживання, це наше бажання нашо вхується на межу наявних ресурсів.

Проблема обмеженості ресурсів і, відповідно, вибору способу їх найкращого використання існує завжди і на усіх рівнях. Вона, зокрема, виявляється для підлітка, який, маючи у кишені обмежений ресурс – 50 гривень – вирішує, придбати йому нову комп'ютерну гру, книжку улюбленого автора чи квиток на дискотеку. Так само з цієї проблемою стикається підприємство, яке має перспективу розширення виробництва нової продукції, але може фінансувати витрати або шляхом скорочення виробництва інших видів, або взявши банківський кредит, за який необхідно платити відсотки. Не менш актуальною є проблема обмеженості ресурсу – державного бюджету – для країни, яка вирішує, як розподілити кошти на медичні та освітні заклади, розвиток вітчизняного мистецтва, армію, будівництво доріг та інше. Саме з проблемою обмеженості ресурсів пов'язаний **предмет** економіки – науки, яка дає відповідь на питання, як краще розподілити обмежені ресурси для задоволення потреб.

У визначенні того, що є економікою, ми використаємо чотири поняття: виробництво, обмін, розподіл, споживання. Маємо з'ясувати зміст цих понять.

Виробництво в економічному сенсі – це спосіб поєднання виробничих ресурсів – землі, праці, капіталу (матеріальних засобів виробництва) – та їх узгодженого, цілеспрямованого використання. Крім того, це – спосіб поєднання різних сфер і галузей, видів виробництва, що ґрунтується на суспільному поділі праці.

Обмін – в економічному сенсі – відносини, завдяки яким речі та послуги рухаються від виробників до споживачів. Цей рух здійснюється за допомогою грошей, його обслуговують різноманітні установи торгівлі, транспорту, банки, страхові та рекламні компанії тощо.

Розподіл в економічному сенсі – це формування доходів підприємця чи робітника, службовця чи власника земельної ділянки, банкіра чи держави.

Споживання – використання доходів і реалізація тих корисностей, що їх мають речі та послуги.

Отже, економічна наука досліджує, як організовані виробництво, обмін, розподіл та споживання. Правильна організація економічного життя визначається здатністю задовольняти потреби людей за наявних обмежених виробничих ресурсів.

1.2. Класики економічної науки

Класик економічної теорії *Адам Сміт* сформулював у вступі до своєї праці «Дослідження про природу і причини багатств народів» відзначав, що економічна наука досліджує причини зростання продуктивності суспільної праці, природний порядок розподілу продукту між різними класами і групами людей у суспільстві, сутність капіталу та способи його нагромадження. На підставі аналізу дійсності, вважав А. Сміт, економічна наука має пропонувати таку економічну політику, яка б давала людям щедрий дохід або засоби до існування, а точніше – забезпечувала б їм можливість самостійно їх добувати.

Видатний англійський економіст XIX ст. *Джон Мілль*, що мав і досі має вплив на погляди багатьох економістів, у попередніх зауваженнях до своєї роботи «Основи політичної економії» зазначав, що предмет економічної науки в усі часи опинявся у центрі практичних інтересів людей. І таким предметом є багатство. Наука досліджує сутність багатства, його виробництво й розподіл, чинники, що зумовлюють процвітання або занепад суспільства.

Цікавий підхід до розуміння предмета и мети економічної науки *К. Марксом*. У передмові до своєї основної праці «Капітал» він писав, що предметом його дослідження є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. Визначивши метою дослідження відкриття природного закону розвитку капіталістичного суспільства, він акцентував увагу на відносинах і суперечностях між двома класами: капіталістами та робітниками.

Цікаві наукові погляди видатного економіста *Альфреда Маршалла*. Він вважав, що економічна теорія повинна досліджувати суспільство у його повсякденних життєвих справах (у бізнесі), спрямованих на забезпечення щоденних потреб через виробництво, розподіл та обмін. Він акцентував, що економічне дослідження має зосереджуватися на вивченні зв'язку попиту та пропозиції на ринках окремих товарів і закономірностей формування цін.

Видатний економіст *Пол Самуельсон* у своєму підручнику «Economics» зазначає, що економічна теорія є наукою про використання людьми обмежених виробничих ресурсів для створення різних товарів і про розподіл їх між членами суспільства з метою споживання. Звернімо увагу, що це визначення найподібніше до того, з якого ми починали відповідь на питання «Що вивчає економічна наука?».

1.3. Суб'єкти економічних відносин

Економіка є такою складною системою, що в різних її проявах у різні часи ми знайдемо різних дійових осіб. Уявлення про суб'єктів економічного життя залежить і від кута зору, під яким бажаємо розглянути економіку, навіть від того, наскільки конкретно ми придивлятимемося до неї.

У будь-якій економіці й в усі часи суб'єктами відносин були **виробники і споживачі** речей і послуг.

Із розвитком ринкових відносин виробники стають **продавцями**, а споживачі – **покупцями**.

Якщо розглянути ринкову економіку під кутом зору руху виробничих ресурсів, товарів і доходів, то її дійовими особами виступають домашні господарства, підприємства і держава.

Якщо розглядати, як формуються доходи у ринковій економіці, то важливими суб'єктами стануть підприємці та наймані працівники, власники грошей і власники землі.

Вивченні конкретніших явищ ринкової економіки змусить розглядати роль торговців і банкірів, брокерів і дилерів, менеджерів (управляючих) та акціонерів (власників акцій) тощо.

В економіці, яка побудована на принципах, що відмінні від ринкових, а саме у плановій, головними дійовими особами відносин були центральні органи управління, органи галузевого управління (міністерства), державні підприємства-виробники та окремі працівники.

Отже, складність економічного життя суспільства зумовлює різноманітність його дійових осіб (суб'єктів економічних відносин).

Для чого вивчають економічні явища? (рис. 1.1).

Рис. 1.1. *Етапи економічного дослідження*

Схема відображає етапи економічного дослідження, якими є: збирання фактів, розробка теорій, обґрунтування економічної політики.

Збирання фактів – це змалювання певних явищ, сфер економіки, їх аналіз та класифікація. Якщо, наприклад, аналізуємо сферу споживання, то нам необхідні факти про рівень доходів окремих споживачів, рівень цін на товари, структуру споживання певних сімей або верств суспільства.

Економічна теорія – спроба пояснити певні явища. З цією метою факти впорядковуються, між фактами шукаються зв'язки, робляться певні

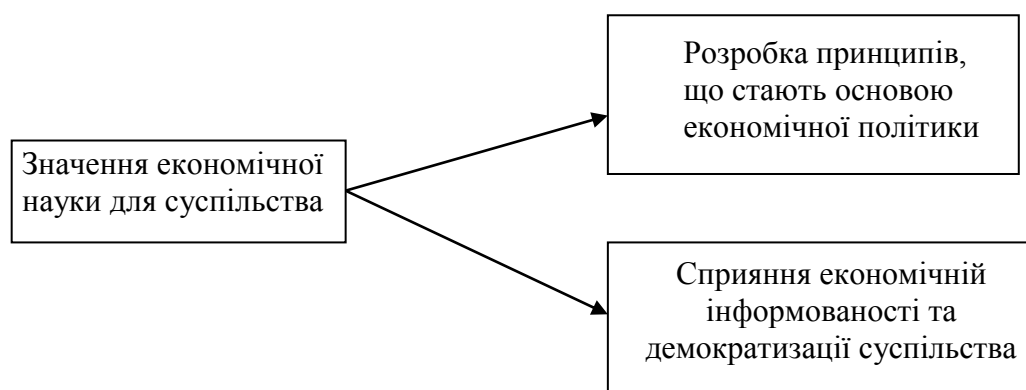
узагальнення. Часто на ґрунті узагальнень створюються економічні моделі. Нехай на підставі фактів зроблений висновок про зниження рівня споживання населення на 15 %. Фахівці шукають зв'язок цього явища з іншими. У нашому випадку це можуть бути інфляційне зростання цін, збільшення податків, зменшення державних пільг тощо. Для перевірки правильності припущення про причину зниження рівня споживання необхідно знову звернутися до фактів, які або спростовують, або підтверджую існування зв'язку між явищем, що досліджується, й іншими явищами. Це й відображає зворотна стрілка на графіку, від теорії до фактів. Суттєві повторювані зв'язки формулюються як принцип закономірності, закони науки.

Крім теорії у розумінні пояснення зв'язків між окремими явищами (теорія граничної корисності, теорія фірми тощо), існують теорії у розумінні системи поглядів, що засновані на певних вихідних положеннях. На ґрунті таких вихідних положень виникають учення, напрями, школи в економічній науці, наприклад, школа класичної політекономії, до якої належить згадуваний уже А. Сміт, тощо.

Узагальнення про поведінку дійових осіб економіки, відображені у принципах, економічних законах, можуть бути використані при розробці політики. Економічні радники при вищих урядових особах, економічні розділи у програмах урядів, політичних партій тощо – явища звичайні. Але не завжди і не всі теорії втілюються у політиці урядів. Це зумовлюється, по-перше, тим, що існують різні і навіть протилежні пояснення одних і тих самих явищ. Наприклад, кризову ситуацію Україні у 90-х роках представники різних політичних партій пояснюють по-різному. По-друге, жодна теорія не може передбачити усіх можливих змін в економічній ситуації. Тому в екстремальних ситуаціях, якими є ситуації економічних криз, іноді необхідно керуватися не лише теорією, а й потребами конкретного моменту.

Якщо втілена в економічній політиці теорія не дає бажаних наслідків, тобто якщо її пояснення дійсності не справджуються, то теорія корегується, оновлюється, іноді до старої назви теорії додається частка «нео» («новий»), наприклад, неокласична економічна теорія. Це відображено на схемі зворотною стрілкою від економічної політики до етапу розробки теорії.

Розглянемо, яке значення має економічна теорія в житті суспільства загалом та окремої людини. Для цього скористаємося схемами.

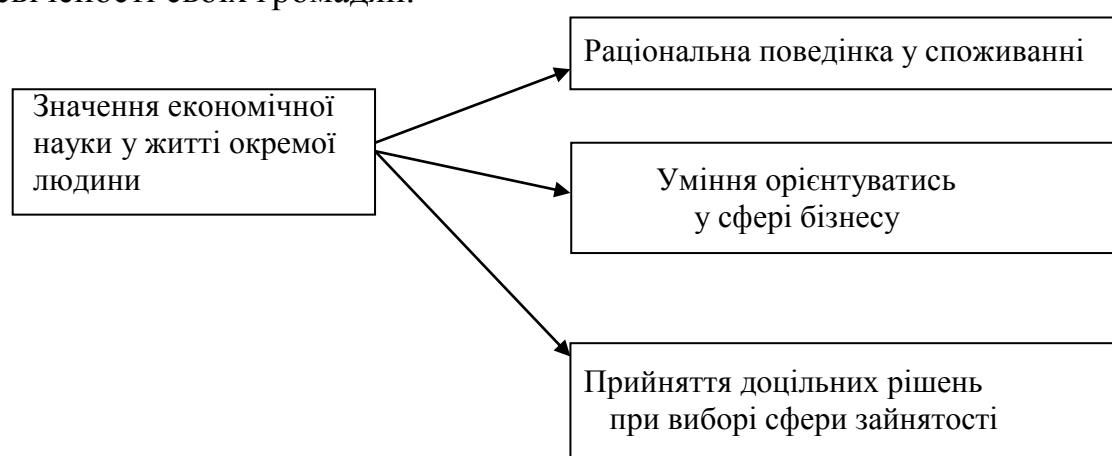
Значення економічної науки в житті суспільства проявляється, щонайменше, у двох напрямках: у розробці принципів, що стають основами економічної політики, і в сприянні демократизації суспільства.

Економічна наука пояснює зв'язки, допомагає зрозуміти такі спільні явища, як багатство і бідність, безробіття та інфляція, бюджетний дефіцит і державний борг. Знаючи їхню сутність і фактори впливу, можна прогнозувати розвиток подій, здійснювати певні заходи стимулювання або стримування, розвитку або гальмування, шукати ресурси для здійснення або змінювати форми організації.

Економічна наука сприяє інформованості людей, а отже, і демократизації суспільного життя. Зокрема, суспільство з найнеобхіднішим проявом демократичної організації – виборністю органів влади – передбачає економічну інформованість не лише тих, хто претендує на владу, але й тих, хто обирає претендентів. Урядовці, політичні діячі змушені давати відповідь на важливі економічні питання: чи можливе здійснення соціальних програм,

що спричинило падіння курсу грошей, як доцільно змінити системи оподаткування тощо. Якщо найширші кола населення не матимуть хоча б загальних уявлень про зміст економічних явищ, то годі чекати свідомих дій підчас виборчих кампаній, референдумів, інших загальнонаціональних або місцевих акцій.

Економічна інформованість потрібна розвиненому суспільству, яке будує своє життя на демократичних засадах. Тим часом вона є зайвою у відсталих недемократичних суспільствах, які тримаються на економічній неосвіченості своїх громадян.

Значення економічної науки в житті окремої людини має, щонайменше, три прояви: сприяння раціональній поведінці у сфері споживання, доцільному використанню індивідуальних заощаджень; вміння орієнтуватись у сфері бізнесу; допомога у прийнятті правильного рішення при виборі сфери діяльності.

Обізнаність в економічній науці дає людині певні уявлення про те, чим може керуватися споживач, обираючи спосіб використання своїх доходів. Людина, яка розуміється на природі інфляції, знає функції різних ринкових установ: банків, акціонерних товариств, страхових компаній тощо, має шанс краще використати свої гроші і вберегтися від знецінення своїх заощаджень. Той, хто зайнявся власною справою, бізнесом, має здійснювати власну господарську політику. Підприємець, що розуміє причини та наслідки економічних явищ, прийме краще рішення, ніж той, хто не знає цього.

Обираючи свій життєвий шлях у молодому віці, свою майбуттє професію, потрібно не лише враховувати власні уподобання, а й знати, які професії і чому найближчим часом можуть стати непотрібними, а які, навпаки, матимуть попит, де вища оплата праці, які ще, крім заробітної плати, існують законні джерела отримання доходів.

1.4. Засоби економічної науки

Арсенал засобів економічної науки є досить різноманітним. Це – **класифікація** явищ, **абстрагування** від другорядного, **узагальнення** тощо. Особлива роль тут належить **економічному моделюванню**.

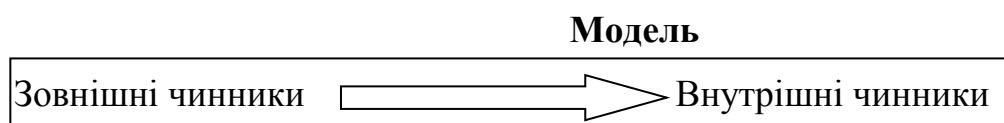
Класифікувати – розрізняти процеси та явища за певним критерієм (принципом). Зокрема, за рівнем доходів громадяни країни можуть бути поділені на тих, хто належить до низькооплачуваних, середнього чи вищого прошарку суспільства. За рівнем прибутковості підприємства поділяють на збиткові, малорентабельні, високорентабельні.

Абстрагування передбачає ігнорування певних впливів, акцентування на чомусь одному. Отже, йдеться про певне спрощення дійсності. Але воно є необхідним, оскільки інакше у складному світі економіки було б неможливо виявити певні закономірності, порядок і логіку. Наприклад, якщо ми хочемо пояснити відмінності у продуктивності двох виробників, то нам слід зосередитися на головному: застосованих ними технологіях і способах організації виробництва. Тим самим реальна дійсність спрощується. Адже на рівень продуктивності можуть впливати кліматичні умови, взаємини з постачальниками, навіть настрої працівників певного підприємства. Але без такого абстрагування – спрощення – ми ніколи б не пояснили жодного явища, не виявили б жодної закономірності.

Узагальнення. Тоді, коли досліджена достатня кількість фактів і виявлені повторювані зв'язки, можна узагальнювати або робити висновки, що стосуються певної групи явищ. Якщо, наприклад, велика кількість

споживачів змінює структуру споживання під впливом зміни цін, то можна робити узагальнення про те, що ціни змінюють структуру споживання.

Економічне моделювання. Моделі відображають головні взаємозв'язки між економічними величинами (змінними). При цьому розрізняють зовнішні змінні – процеси, що діють на досліджуване нами явище ззовні, та внутрішні змінні – процеси, що складають зміст досліджуваного явища. Модель показує, як зрушення у зовнішніх чинниках спричиняють зміни у внутрішніх. Схематично це виглядає так:

Спробуємо змоделювати економічний зміст досить простого явища: купівлі цукерок. Досвід багатьох поколінь покупців дає змогу узагальнити: попит на цукерки залежить від рівня їх цін і доходів споживачів. Це узагальнення можна формалізувати так:

$$D=F(P, Inc),$$

де D – попит на цукерки;

P – ціна цукерок;

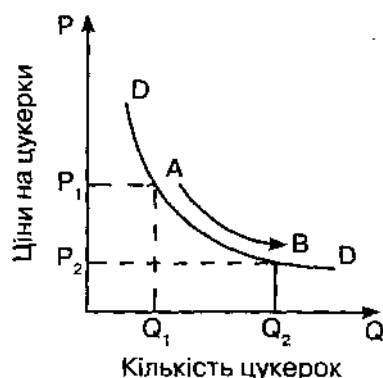
Inc – дохід споживачів.

P та Inc – зовнішні змінні, а D – внутрішня змінна, яка складає зміст явища купівлі.

Зазвичай зв'язки економічних явищ ілюструють графіками.

Графічне зображення. Будь-який графік ілюструє залежність між двома величинами (змінними). Значення однієї величини відкладаємо на горизонтальній осі графіка, іншої – на вертикальній. Власне лінія графіка демонструє характер залежності між двома явищами. Спробуємо графічно зобразити залежність величини попиту на цукерки від ціни на них. Нехай на вертикальній осі будуть відкладатися значення цін, а на горизонтальній – кількість придбаних споживачами цукерок. Залежність між цінами та

кількістю є оберненою: чим нижчі ціни, тим більший попит на цукерки. Зобразимо це графічно.

Лінія DD графіка відображає попит на цукерки, який зростає, коли ціна стає меншою (рух від точки A до точки B).

1.5. Зв'язок економічної науки з іншими науками

Існують так звані прикордонні сфери на межі наук, де дуже часто започатковуються нові напрями досліджень, нові науки, наприклад, біохімія, геофізика, економічна кібернетика тощо. Спробуємо у загальних рисах визначити, як пов'язана економічна наука з деякими іншими науками (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Зв'язки економічної науки з іншими науками

Економічна наука найтісніше пов'язана з науками про суспільство: соціологією, політологією, правознавством. Вона має зв'язки з науками про

людину і природу: географією, психологією, біологією. У сучасній економічній науці широко застосовуються математичні методи.

Політологія – наука про характер, функції та органи держави, через які вона здійснює владу. Зв'язок між політологією та економічною наукою полягає у тому, що держава у сучасній економіці є важливою дійовою особою економічних процесів; її владні функції, реалізуються й у корегуванні економіки, а економічною основою державної влади є державний бюджет, державний сектор економіки.

Соціологія – наука про поділ суспільства на різні групи (за національністю, майновою, віковою та іншими ознаками), їхню взаємодію та проблеми спільного життя людей як представників певних соціальних груп. Зв'язок між економічною теорією і соціологією досить очевидний: важливою складовою взаємодії, співжиття різних соціальних груп є економічні відносини.

Право – наука про сукупність встановлених державою норм (юридичних законів), дотримання яких забезпечується заходами державного впливу. Зв'язок між економікою і правом реалізується у тому, що економічні відносини набувають правової форми. Будь-яка країна має закон про власність, організацію підприємств, оподаткування доходів тощо. Створюючи закони, фахівці спираються на реальні економічні процеси, ніби виводячи їх з економічного життя. З іншого боку, прийняті закони певним чином змінюють економічну ситуацію. Коли у вищому законодавчому органі країни ухвалюється закон, то завжди виникає питання, як його реалізація може змінити вже існуючі відносини: розподіл ресурсів і доходів, добробут окремих верств суспільства, економічне зростання тощо.

Географія – наука про природні та територіально-виробничі комплекси, про розміщення, структуру природних ресурсів, їх економічну оцінку і раціональне використання. Економічна теорія та географія пов'язані між собою тим, що, хоча і з різних боків, обидві досліджують один об'єкт – земельні, сировинні, людські ресурси.

Психологія – наука про закони відображення людиною навколишнього життя у процесі її діяльності (відчуття, пам'ять, мислення тощо). Економічну науку, як і психологію, цікавлять такі внутрішні регулятори діяльності людини, як її потреби, мотиви діяльності.

Біологія – наука про будову і функції живих істот, їхнє походження і розвиток, зв'язки між собою й так званою неживою природою. Знання в галузі складових біології – генетики і селекції використовуються для пошуку шляхів удосконалення агротехніки та біотехніки, що, з точки зору економіки, є резервом підвищення ефективності господарювання. Знання з фізіології людини, що визначають шляхи найліпшого використання її можливостей, необхідні для раціональної організації управління діяльністю трудових колективів. Знання з екології – науки про спосіб життя людських організмів, тварин і рослин у їхній залежності від стану зовнішнього середовища – використовуються в економіці для визначення меж розширення виробництва, застосування певних технологій.

Математичні методи мають в економіці якнайширше застосування. Перші лауреати Нобелівської премії з економіки (1969 р.) – Ян Тінберген і Рагнар Фріш отримали цю найвищу нагороду «за розробку математичних методів аналізу економічних процесів». Географи для ілюстрації певних залежностей малюють карти та створюють макети рельєфів, фізики і хіміки будують схожі на іграшкові споруди, що відображають внутрішню будову атомів, молекул тощо, то економісти вдаються до графіків функцій. Так само це роблять математики. Мета графіків у підручнику з економіки – допомогти читачеві зрозуміти важливі зв'язки між економічними явищами.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення економічної науки.
2. Що предметом економічної науки?
3. Що є об'єктом економічної науки?
4. Назвіть дослідників економічної науки.

5. Яку роль відіграє класифікація у формуванні знань про економічне життя суспільства?
6. Які є зв'язки між різними науками і економічною наукою?
7. Що вивчає економічна теорія?
8. З чого розпочинається економічне дослідження?
9. Назвіть суб'єктів економічних відносин.

Тема 2. Потреби та споживчі блага

План

- 2.1. Потреби.
- 2.2. Споживче благо.

2.1. Потреби

В економічній теорії потреба цікавить нас як чинник доцільної поведінки споживача. Останній є суб'єктом економічних відносин за всіх часів та будь-яких економічних систем.

Щоб з'ясувати зміст поняття «потреба», звернемося до різних значень англійського слова «want». Want – потреба – перекладається як необхідність у чомусь, бажання, нестача чогось. Ці різні значення слова якраз і відбивають певні сторони змісту власне явища потреба.

Потреба – це прояв необхідності певних речей, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо це бажання лишається незадоволеним.

Потреби надзвичайно різноманітні. Тому існують різні *підходи (критерії)* щодо їхньої класифікації.

За характером виникнення потреби поділяють на базові та такі, що породжені розвитком цивілізації. *Базові потреби* – у повітрі, воді, їжі, захисті від різних погодних проявів, що виникають із необхідності підтримання життя людини як біологічної істоти.

Водночас існують потреби, *породжені розвитком цивілізації*. Так, ми бажаємо не просто захисту від дощу та вітру, а комфортабельного житла з

усіма зручностями, не просто одягу, а таких речей, що відповідають сучасній моді. Ми хочемо розваг і спілкування у вільний час. Нам необхідні певний освітній рівень, сучасне медичне обслуговування, своєчасна інформація з радіо, газет і телебачення, транспортні послуги тощо.

За нагальністю задоволення потреби поділяють на *першочергові* (їжа, одяг, житло, елементарна медична допомога) і такі, що задовольняються *предметами розкоші* (коштовні прикраси, хутро, екзотичні розваги). Такий поділ є досить умовним. Адже те, що могло розглядатися колись як розкіш, з часом перетворюється для більшості людей на предмет першої необхідності. Наприклад, телевізори, холодильники, які півстоліття тому були винятком у побуті, тепер стали невід'ємною його частиною. З іншого боку, те, що є предметом розкоші для людини з одним рівнем доходів, може бути предметом необхідності для людини з більш високим рівнем доходів. Це саме стосується й окремих країн. Автомобіль, власний будинок, відеотехніка, персональний комп'ютер – речі, що є звичайними предметами повсякденного вжитку в розвинутих країнах. Для більшості громадян України ці речі є нині недосяжними.

За засобами, що забезпечують задоволення потреб, останні поділяються на *матеріальні* та *нематеріальні*. *Матеріальні потреби* задовольняються тим, що має матеріальне втілення, уречевлення: потреба в їжі – хлібом, в одязі – костюмом або сукнею, в житлі – квадратними метрами житлової площі тощо. До *нематеріальних потреб* належать передусім ті, які задовольняються послугами освіти, культури, мистецтва. На задоволення цих потреб працюють також транспорт і телефонний зв'язок, юридичні служби та страхові установи.

За способом задоволення потреби поділяють на *індивідуальні* та *колективні*. З природи людини як особистості випливає необхідність *відособленого задоволення* деяких потреб, наприклад, в одязі та житлі. Інші потреби можуть задовольнятися *разом* (потреби у безпеці, громадському порядку, у незабрудненому навколишньому середовищі). Поряд з цим є і такі

потреби, що можуть задовольнятися *і осібно, і разом* (потреби у транспорті, харчуванні, освіті, відпочинку). Співвідношення індивідуальних і колективних потреб значною мірою залежить від рівня багатства суспільства. З підвищенням цього рівня деякі потреби, що раніше задовольнялися колективно, починають задовольнятися осібно (зокрема, транспорту, житла, відпочинку). Часто саме бідність змушує суспільство вдаватися до гуртожитків як засобу вирішення житлової проблеми замість окремих осель для окремих сімей або масового громадського транспорту як засобу перевезень замість власних автомобілів.

Західні економісти часто користуються, так званою, «пірамідою потреб за Маслоу». Це своєрідна класифікація, створена за критерієм значущості та ієрархії потреб. В основу цієї піраміди покладені *фізіологічні потреби та потреби у гарантіях*. На її другому поверсі – *потреби у спілкуванні*, на третьому – *потреби у визнанні*, нарешті, на четвертому – *потреби у самореалізації*. На перший погляд, класифікація потреб за Маслоу далека від економіки. Але таке уявлення не зовсім правильне. Не лише потреби першого поверху, а й вищих поверхів задовольняються через економічні відносини, а саме: через ту їхню частину, яка стосується управління.

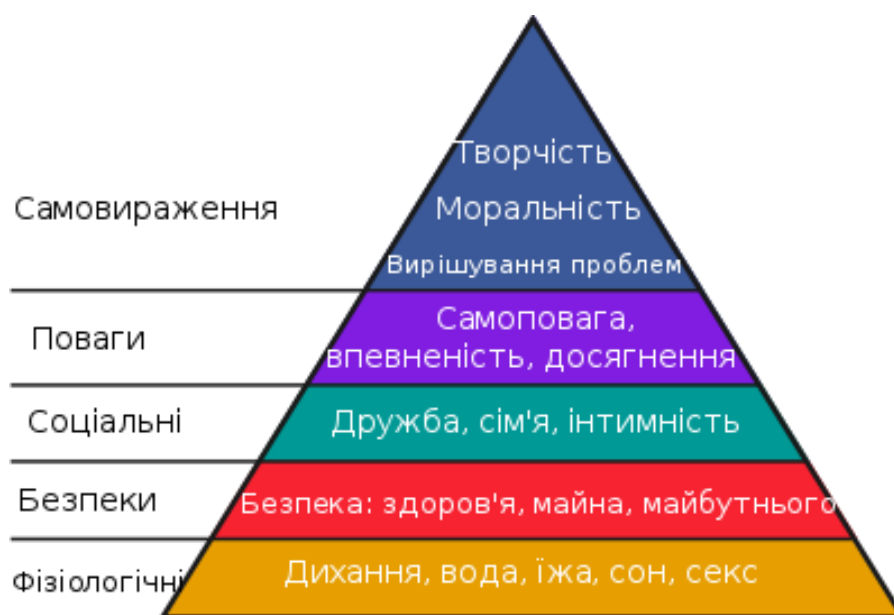

Рис. 2.1. Піраміда потреб Абрагама Маслоу

Що дають для розуміння поведінки споживача на ринку наведені вище класифікації потреб? Кожна з них може слугувати підставою для певних передбачень. Зрозуміло, що існує зв'язок між багатством суспільства і структурою потреб. Зокрема, чим багатшим стає суспільство, чим вищий рівень доходів його громадян, тим більшою буде частка потреб вищого рівня, а саме тих, що породжені розвитком цивілізації, задовольняються у сфері послуг і через споживання, так званих, предметів розкоші.

2.2. Споживче благо

Свої потреби ми задовольняємо за допомогою речей і послуг. Саме вони є носіями споживчих благ.

Носіями споживчих благ є: *товари особистого споживання, товари виробничого призначення, особисті послуги, виробничі (комерційні) послуги. Товари особистого споживання* безпосередньо задовольняють базові потреби (в їжі, одязі, житлі, меблях) або ж роблять наше життя змістовнішим і багатшим (особисті транспортні засоби, побутова техніка тощо).

Товари виробничого призначення не беруть безпосередньої участі у задоволенні потреб споживачів, але вони роблять це опосередковано, тобто стають частиною виробничих ресурсів. Це товари у вигляді сировини та матеріалів, машин та устаткування, будівель заводів та офісів, обладнання залізниць і електростанцій тощо.

Особисті послуги мають задовольняти наші потреби безпосередньо і спрямовуватися на кожного споживача зокрема. Такі послуги ми отримуємо від лікаря і вчителя, адвоката і перукаря.

Послуги виробничого (комерційного) призначення є невід'ємною частиною сучасного виробництва (інформаційне забезпечення і банківські послуги, послуги транспорту, торгівлі, страхування виробничого ризику та прибутків і засобів виробництва). Метою виробництва у широкому розумінні є створення усієї різноманітності речей і послуг, що задовольняють потреби.

Здатність речі або послуги задовольняти певну потребу називається *корисністю*. Речі та послуги, що мають корисність, називаються **споживчим благом**.

Потреби людей безмежні. Ця безмежність породжена, по-перше, людською фантазією. По-друге, на потреби в ринковій економіці впливає конкуренція виробників, які постійно пропонують нові споживчі блага. По-третє, сучасні комунікації, зокрема засоби масової інформації, стимулюють потяг людини до нових потреб або нових способів задоволення старих.

Змальована ситуація безмежності потреб є характерною для вільних, конкурентних, демократичних, відкритих, отже, багатих суспільств. Поряд з такими існують й інші суспільства, що через економічні та ідеологічні причини уніфікують потреби, проголошуючи невибагливість у споживанні нормою життя. Це здебільшого суспільства, які називали себе соціалістичними. Сьогодні в Україні ми маємо наслідки, так званого, соціалістичного способу життя, тому можемо щодо більшості населення спостерігати обмеженість можливостей та уніфікованість споживання. Маємо на увазі райони однакової забудови у різних містах, схоже обладнання помешкань, близький за змістом і характером використання, так званий, вільний час. Був час, коли вимагалась й однаковість думок, оцінок явищ культурного і громадського життя суспільства. На щастя, останнє вже відходить у минуле. Але загалом обмеженість потреб і способів їхнього задоволення залишилась. Це і пригнічує людей, особливо молодь. Для того, щоб знайти шляхи виходу з такого стану, щоб правдиво відповісти на запитання, чому інші країни і народи багаті у своїх потребах та їхньому задоволенні, ми і вивчаємо економічну теорію.

Якщо виходити лише з власного досвіду, то кожен скаже, що людина у своєму виборі речей і послуг керується наповненістю власного гаманця грошима, зіставляючи їх із цінами, а також власними уподобаннями.

Отже, щодо уподобань, або, як кажуть економісти, «оцінок споживача», можемо зробити деякі узагальнення:

– людина поводить себе раціонально, тобто намагається максимізувати (зробити якнайбільшим) свій добробут (хоча кожна людина розуміє добробут дещо по-своєму);

– споживач керується своєю (тобто суб'єктивною) оцінкою нагальності для нього тієї чи іншої потреби. Якщо для хворої людини на перший план висуваються ліки та відпочинок, то для здорової – інтенсивна праця та розваги;

– оцінка окремого споживчого блага залежить від запасу або кількості споживчих благ, призначених для споживання. Якщо запаси благ зростатимуть, то споживач оцінюватиме споживче благо кожної додаткової одиниці такого запасу дедалі нижче. Маючи дві пари черевиків, людина оцінюватиме третю пару нижче, ніж другу;

– споживач схильний до того, щоб постійно змінювати структуру споживання, переключаючи свою увагу з одних товарів на інші, і прямувати до оптимальної моделі, яка передбачає якнайкраще і якнайповніше задоволення потреб за наявних ресурсів споживання.

Перелічені положення розроблені одним із найвпливовіших напрямів економічної теорії – маржиналізмом. Головна лінія причинно-наслідкових зв'язків у цій теорії така: інтенсивність певної потреби породжує суб'єктивну оцінку з боку споживача певного споживчого блага; суб'єктивна оцінка визначає розміри попиту, а отже, і впливає на ціну.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення потреби.
2. Дайте визначення споживчого блага.
3. Яка різниця між потребами та споживчими благами?
4. Назвіть класифікацію потреб.
5. Які споживчі блага ви знаєте?
6. Чим керується людина, задовольняючи свої потреби?
7. Чим пояснити суттєві відмінності у структурі споживання?

8. Які потреби передусім задовольняються за низького рівня доходів?

Тема 3. Виробництво. Фактори виробництва

План

- 3.1. Загальні характеристики виробництва та його зміст.
- 3.2. Технологічні способи виробництва.
- 3.3. Організаційні форми виробництва.
- 3.4. Структура виробництва.
- 3.5. Фактори (ресурси) виробництва.
- 3.6. Продукт та ефективність виробництва.
- 3.7. Взаємозв'язок основних виробничих процесів – виробництва, споживання та розподілу.

3.1. Загальні характеристики виробництва та його зміст

Економічні відносини дуже різноманітні, в їх складі можна виокремити ті процеси і явища, які ми називаємо основними. Такими вони є тому, що, змальовуючи будь-яку економіку, у першу чергу, характеризуємо саме їх. До таких процесів і явищ належать виробництво та його складова – виробничі ресурси, створений продукт, економічна ефективність, розподіл створеного продукту та споживання. Порівнюючи різні економіки, зазвичай співставляють обсяг та якість виробничих ресурсів, рівень застосовуваних технологій, обсяги створеного продукту, рівень доходів та споживання.

Сучасна економіка охоплює виробництво десятки мільйонів окремих виробів. Саме така кількість товарів і послуг створюється в країнах з розвинутою економікою. **Виробництво** у широкому розумінні – це вирощування зерна і худоби, добування пального і сировини, створення верстатів і автомобілів, надання перукарських і ресторанних послуг, лікування й освіта, видавництво книжок і виконання музичних творів, розробка комп'ютерних програм і створення реклами тощо. Якби ця діяльність припинилася на певний час, то людство стало б перед загрозою

соціально-культурної деградації і фізичного вимирання. У цьому сенсі виробництво є основою життя і розвитку будь-якого суспільства.

Для того, щоб зрозуміти зміст певного явища, необхідно розглянути його з різних боків, вивчивши елементи і зв'язки між ними.

Виробництво має дві важливі сторони: воно одночасно є взаємодією людини з природою і сукупністю відносин між людьми.

Для здійснення виробництва людина бере з природи мінеральні речовини, використовує землю, воду, атмосферу. Проблема взаємодії людини і природи включає два важливі моменти. *По-перше*, природні ресурси обмежені й, здебільшого, невідтворювані. Тому, чим інтенсивніше людина використовує, наприклад, сировинні ресурси, тим ближчим є момент їх вичерпання. Це породжує низку *проблем*: знаходження заміників природних речовин, створення ресурсоекономних технологій, повторне використання ресурсів тощо. *По-друге*, людина сама є частиною природи, тому зміни природного середовища є одночасно і змінами самої людини, її фізичного здоров'я та психічного стану. Взаємодія людини з природою в процесі виробництва породила низку екологічних проблем, від розв'язання яких залежить виживання людства.

У процесі виробництва люди також вступають у відносини між собою з приводу привласнення ресурсів, організації виробничого процесу, управління. Такі **відносини** називаються **виробничими**. Розвиток виробництва – це одночасно й ускладнення та урізноманітнення виробничих відносин.

Важливе місце у виробничих відносинах належить відносинам власності. У відносинах власності розрізняють *юридичний* та *економічний* бік.

Юридичний бік власності відображений у затверджених державою законах про правила (порядок) володіння, користування, розпорядження виробничими ресурсами, створеними продуктами, грошовими коштами тощо. Володіння означає закріплене законом ставлення особи до об'єктів

власності як до своїх. Користування передбачає здійснення права задовольнити власні потреби за рахунок об'єктів власності. Розпорядження означає, що власник визначає долю об'єкта власності – продає, передає, надає його в тимчасове користування тощо.

Власність як економічне явище виникає лише за таких умов:

- існує там, де люди вступають в економічні відносини – виробляють, обмінюють, розподіляють, споживають тощо;
- передбачає реалізацію інтересів певних економічних суб'єктів – приватних осіб, колективів, держави;
- відповідає рівню розвитку технологій та наявним виробничим ресурсам.

Суб'єктами відносин власності можуть бути: приватні особи (родини), колективи (виробників, споживачів, членів громадських організацій тощо), держава в особі органів центральної та місцевої влади. За критерієм суб'єктів розрізняють такі форми власності:

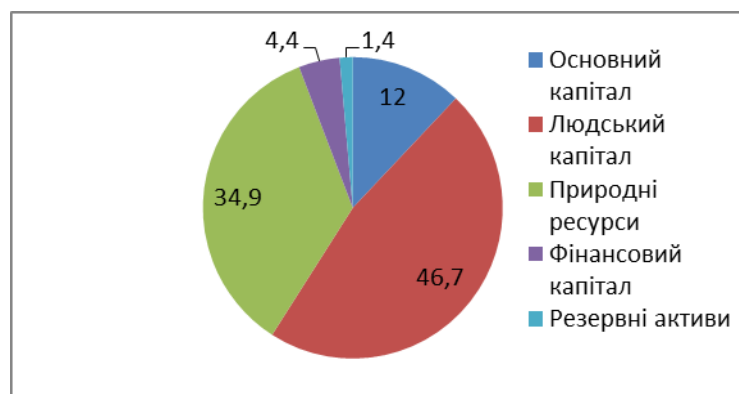
- приватну або особисту;
- колективну як кооперативну та власність громадських організацій;
- державну як загальнодержавну та комунальну.

До об'єктів власності можуть належати:

- природні ресурси, передусім земля;
- ресурс праці, що втілюється у здатності людини виробляти блага;
- інтелектуальний ресурс – здатність продукувати нове знання, поширювати його, використовувати при вдосконаленні технологій виробництва і споживання;
- інформація – результат нагромадження певного обсягу знань, що, на відміну від більшості інших об'єктів власності, при споживанні не зникає, не зношується, а при поширенні у суспільстві сприяє розвитку інтелектуального ресурсу;
- виробничі фонди – споруди, будівлі, комунікації, транспортні засоби, обладнання, устаткування, матеріали, сировина тощо;

- невиробничі фонди – житлові будинки та майно громадян, будинки та майно закладів освіти, культури, охорони здоров'я, мистецьких установ, наукових закладів тощо;
- нематеріальні активи – товарні знаки, торгові марки, програмне забезпечення, репутація підприємства (гудвіл) тощо;
- фінансові активи (фінансовий капітал) – акції, облігації, деривативи (ф'ючерси, форварди) тощо.

Об'єкти власності формують національне багатство. Важливо знати кількісне співвідношення складових національного багатства. На жаль, не всі елементи національного багатства можуть бути точно виміряні, тому користуються спрощеною структурою національного багатства (рис. 3.1).

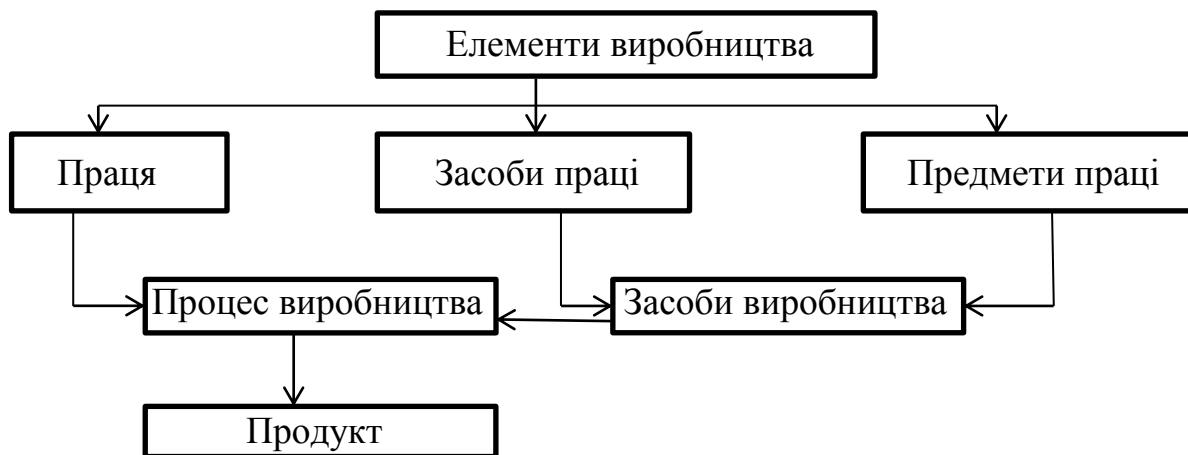

Рис. 3.1. Структура національного багатства України

У структурі національного багатства України основна частка припадає на людський капітал. Але ця частка є меншою, ніж у країнах Північної Америки та Західної Європи.

У складі фінансового капіталу враховані цінні папери, кредити та позики, а у складі резервних активів – монетарне золото, кошти в іноземній валюті, страхові резерви, сформовані страховиками країни. Розглянемо процес виробництва з боку елементів, що визначають його технологічний бік.

Основними елементами процесу виробництва є власне *праця*, *засоби праці та предмети праці*.

Рис. 3.2. Основні елементи процесу виробництва

Праця, або цілеспрямована діяльність, передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль.

Предмети праці – об’єкти цілеспрямованої діяльності людини: речовини природи у первісному або частково обробленому (напівфабрикати) вигляді. До предметів праці належать *земля, сировина, матеріали* тощо. Людина діє на предмети праці за допомогою засобів праці.

Засоби праці включають машини, інструменти, обладнання, виробничі будівлі, нафто- та газопроводи, канали, мости, транспортні засоби, резервуари тощо.

У сукупності засоби та предмети праці становлять **засоби виробництва**.

Результатом виробництва є **продукт**. У ньому відображається праця: кваліфікована чи некваліфікована, продуктивна чи непродуктивна, а також стан засобів праці. Якщо праця, засоби та предмети праці були невисокої якості і до того ж погано зорганізованими, то матимемо низькі кількісні та якісні характеристики продукту.

3.2. Технологічні способи виробництва

Спосіб поєднання праці та засобів виробництва використовують як критерій при визначенні технологічних етапів розвитку виробництва, які дістали назву технологічних способів виробництва. За цим критерієм

розрізняють такі *технологічні способи виробництва*: реміснича (інструментальна) технологія, машинне та сучасне автоматизоване виробництво. *Реміснича технологія*, заснована на ручній праці, тривала до промислової революції кінця XVIII–початку XIX ст. Машинне виробництво, сформоване на машинній праці, охопило період з кінця XVIII ст. Сучасне автоматизоване виробництво, засноване на автоматизованій праці, розпочалося з середини 50-х років XX ст.

Реміснича технологія відрізняється індивідуальною ручною працею як головним чинником виробництва та універсальними засобами праці (інструментами), рушієм яких є сила людських м'язів. Вищим щаблем ремісничої технології стають мануфактури середньовіччя.

Машинне виробництво характеризується тим, що вплив людини на предмети праці здійснюється за допомогою машин, рушієм яких є вже не сила м'язів, а парова, пізніше – електрична енергія. На зміну індивідуальній приходять спеціалізована і кооперована праця людей, що обслуговують систему машин фабрики. Така праця вимагає чіткого узгодження й управління. Останнє стає справою фахівців-управлінців.

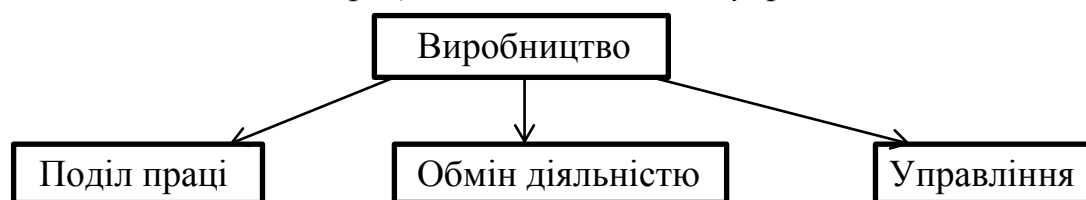
Автоматизоване виробництво відрізняється тим, що у ньому контроль за роботою механізмів, якістю і дотриманням технологій, а також функції проектування, регулювання тощо відчужуються від людини. Вони передаються засобам автоматизації. Значна частина працівників тут зайнята у створенні та обробці інформації. На зміну пролетарям, що обслуговують машини, приходять когнетарії – люди, які обслуговують комп'ютери та автомати.

Поняття та явище сучасного автоматизованого виробництва співвідносне з, так званими, *п'ятим і шостим технологічними укладами*. У розвинених країнах п'ятий уклад виникає у 80-х роках XX століття і відзначається тим, що основними джерелами розвитку для тих країн, де він є провідним, стають наукомісткі виробництва взагалі та інформаційні, комунікаційні та аерокосмічні технології, зокрема. Основи шостого укладу

закладені на межі XX та XXI століть і пов'язані зі штучним інтелектом, біотехнологіями і генною інженерією. Про масштаби розвитку п'ятого і шостого укладів у 15-ти країнах Європейського Союзу (до приєднання у 2004 р. десяти нових членів) свідчать, зокрема, такі цифри: 45 % усіх людей, що працюють у промисловості, та 63 % тих, хто зайнятий у сфері послуг, обслуговують наукомісткі та високотехнологічні виробництва.

3.3. Організаційні форми виробництва

Зміст виробництва розкривається також у його організаційних формах, до яких належать: *поділ праці, обмін діяльністю, управління.*

Рис. 3.3. Організаційні форми виробництва

Для організації будь-якого виробництва необхідно певним чином розподілити працю людей і, відповідно, засоби виробництва, обмінюватися діяльністю, управляти процесом.

Поділ праці передбачає спеціалізацію, тобто закріплення людей за певними виробництвами або видами діяльності. Спеціалізація може здійснюватися на загальнонаціональному рівні, коли формуються певні співвідношення галузей або об'єднань галузей (легка, харчова, добувна промисловості, машинобудування або матеріальне виробництво, сфера послуг). Тим часом спеціалізація здійснюється і в межах певної галузі (господарства, які спеціалізуються на тваринництві, землеробстві, бджільництві та ін. галузях господарства). Спеціалізація може існувати в межах одного підприємства, де окремі люди зосереджуються на створенні певних елементів, деталей кінцевого продукту або виконують окремі операції, як це відбувається на конвеєрі.

3.4. Структура виробництва

Виробництво може бути структуроване по-різному. Важливим підходом є його розгляд з точки зору поділу на матеріальне та нематеріальне (рис. 3.4).

Матеріальне виробництво охоплює ті підприємства й галузі, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання та збут тощо).

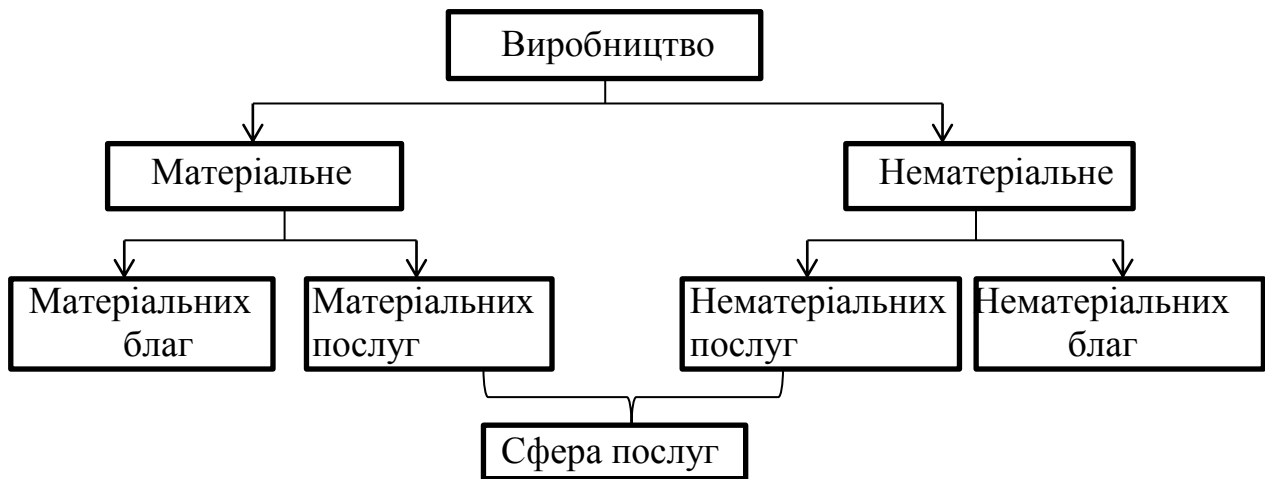

Рис. 3.4. Структура виробництва

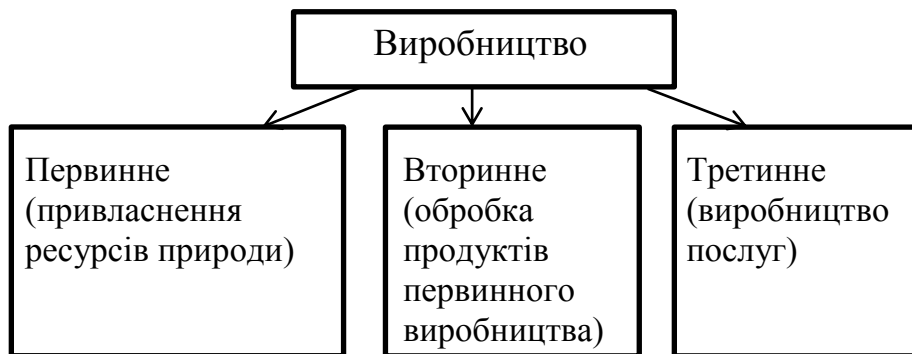
Нематеріальне виробництво охоплює галузі, в яких створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надаються нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування та ін.).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг формує сферу послуг.

У розвинутих країнах частка сфери послуг у загальному виробництві переважає.

Крім поділу на матеріальне та нематеріальне, існує поділ виробництва на *первинне, вторинне та третинне*. Такий підхід не означає, що якійсь

сфері надаються переваги. Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами.

Рис. 3.5. Поділ виробництва

Поділ виробництва на первинне, вторинне та третинне свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.

Первинне виробництво ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належить сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничодобувна промисловість, золотодобувне виробництво, лісництво, рибальство.

Вторинне виробництво ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює всі галузі обробної промисловості, що створюють засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.

Третинне виробництво, що є похідним від первинного та вторинного, – це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та на особисті.

Сукупність підприємств, що обслуговують виробництво, становить **виробничу інфраструктуру** (підприємства транспорту, зв'язку, торгівлі, фінансово-кредитної сфери, інформації, реклами тощо).

Послуги виробничого характеру надають оптові та роздрібні торговці, банкір, страховий та рекламний агенти, брокер, водій та зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті підприємства, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм

нематеріальні форми багатства, і задовольняють соціальні та духовні потреби (охорона здоров'я, фізична культура, освіта, житлово-комунальне і побутове обслуговування, пасажирський транспорт і зв'язок, культура і мистецтво тощо). Отже, в соціальній інфраструктурі створюються соціальні послуги. Праця в цих галузях є суспільно необхідною і корисною. Закономірним є те, що в розвинутих країнах соціальна інфраструктура перетворилася у могутній сектор виробництва, що досить швидко зростає.

3.5. Фактори (ресурси) виробництва

Процес виробництва завжди є результатом взаємодії відповідних факторів, які в економічній науці одержали назву фактори (ресурси) виробництва. Останні поділяють на дві великі групи: *матеріально-речові* та *особисті*. У свою чергу, матеріально-речові фактори поділяються на засоби виробництва, створені людиною (капітал), і природні фактори, що об'єднуються поняттям «земля». Особистий фактор визначається поняттям «праця».

Земля як фактор виробництва відіграє особливу роль. Відомий англійський економіст, класик економічної науки Вільям Петті ще в XVII ст. підкреслював, що земля – мати багатства. І понині значення цього фактора не зменшується. Земля – це засіб праці, створений природою. Поняття «земля» як фактор виробництва має широкий зміст: земля є одночасно операційним базисом виробництва (у промисловості), сховищем природних ресурсів (родовища мінералів, нафти, газу), природною основою сільськогосподарського виробництва (орні землі, ліси, водоймища). У сільському господарстві земля – це й основний засіб праці, і предмет праці. Природа зробила різні землі якісно неоднаковими. З метою диференціації земель щодо продуктивності розробляють кадастри – бальні оцінки різних земельних ділянок.

Праця як фактор виробництва охоплює людські ресурси: фізичні та розумові здібності, освітній та професійний рівень, виробничий досвід

зайнятих у виробництві. Відомо, що з розвитком виробництва вдосконалюються й істотно змінюються засоби виробництва, виникає повністю автоматизоване і роботизоване виробництво, нетрудомісткі технології тощо. Але роль особистого фактора при цьому не тільки не зменшується, а за деяких умов і зростає. Зумовлюється це такими обставинами. По-перше, під впливом науково-технічного прогресу вдосконалюються засоби виробництва і технології, відповідно виникає потреба у вищій кваліфікації працівників. По-друге, виробництво стає дедалі більш наукомістким, тобто таким, що потребує наукового забезпечення. По-третє, виробництво розв'язує складніші завдання, орієнтовані на зростаючі потреби людей і все більше обмежені ресурси, отже, досконалішим має бути й управління. По-четверте, збільшується частка ризикових виробництв (наприклад, атомна енергетика), що вимагає від людини не лише високої кваліфікації, а й значного психічного напруження.

Зростання ролі особистого фактора висуває нові вимоги не лише до кваліфікації компетентності та знань працівників, а й до загальноосвітнього рівня. Культурна, освічена людина інакше розуміє відповідальність, є ініціативнішою, вимогливішою до себе. Основи знань з багатьох наук людина здобуває в школі, там же закладаються основи її світогляду. Тому школа відіграє не меншу роль у творенні майбутнього фахівця, ніж, скажімо, професійне училище, коледж чи університет.

Капітал (матеріальний або фізичний) як фактор виробництва – це засоби виробництва, що належать підприємцям або іншим власникам і використовуються в процесі створення речей і послуг. Особливістю капіталу є те, що він має бути кимось нагромаджений, сформований. Капітал існує у продуктивному використанні саме тоді, коли його власники одержують доходи від користування та володіння своїм майном. Частина цих доходів повертається у виробництво, нагромаджуючи капітал і забезпечуючи кошти для вдосконалення виробництва.

Якщо засоби виробництва не використовуються у створенні речей і послуг, то вони не є капіталом. Нагромадження засобів виробництва у випадку, коли таке виробництво стає збитковим, втрачає для їх власника будь-який сенс.

Капітал – засоби та предмети праці – перебуває у процесі постійних змін, що втілюються у переході до вищих технологічних укладів.

Крім трьох уже згаданих факторів (ресурсів) виробництва – землі, праці та капіталу, існує особливий, четвертий фактор: **здатність до підприємництва**. Він знаходить своє матеріальне втілення лише у кінцевих результатах виробництва – у доході, який отримує підприємець. Роль здатності до підприємництва надзвичайно важлива. Для того, щоб якась справа (бізнес) була започаткована, хтось має виявити ініціативу, відшукати незадоволену потребу, придбати засоби виробництва, найняти людей. Щоб розпочате виробництво продовжувало діяти і розвивалось, його необхідно щоденно організовувати. А для процвітання справи хтось має ризикувати: знаходити додаткові джерела фінансування, вчасно скорочувати або розгортати виробництво тощо. Всі ці здібності і навички й охоплюються поняттям «**підприємництво**». Здатність до підприємництва є рідкісним талантом, яким володіє незначна частина людей. Учені вважають, що лише 5–7 % громадян країни мають природну здатність до підприємництва. Якщо врахувати те, що не всі ті, хто має цей талант від природи, правильно обирають свою професію, здобувають необхідну освіту, то зрозуміло, чому справжні підприємці є багатством нації. Детальніше зміст явища підприємництва розглядатиметься у подальших розділах підручника.

Економічна наука з другої половини ХХ ст. виокремлює ще два важливі фактори (ресурси) сучасного виробництва – **людський капітал та соціальний капітал**.

Людський капітал близький, але не тотожний за своїм змістом поняттю «ресурс праці». Носіями людського капіталу є працівники, що мають сучасні знання, навички та мотиви до трудової діяльності.

Вважається, що нагромадження людського капіталу передбачає розвиток системи освіти, культури, підвищення кваліфікації, охорони здоров'я, інформаційної мережі. Отже, більший потенціал людського капіталу має та країна, в економіці якої зайняті працівники з такими рисами, як освіченість, здатність пристосовуватися до технологічних змін, гарний фізичний стан, поінформованість щодо потреб ринку праці.

Соціальний капітал – це такі відносини між учасниками процесу виробництва, які ґрунтуються на довірі та співробітництві, передбачають створення можливостей вільного доступу до освіти і культури усім громадянам. Соціальний капітал дуже важко виміряти. Але наслідком його нагромадження, а отже, створення відносин, що передбачають довіру і співробітництво у виробництві, стає прискорення соціального, економічного і технічного розвитку. Яскраві приклади такого розвитку у другій половині ХХ ст. демонстрували, наприклад, Німеччина та Японія, які завдячують своїм прискореним розвитком саме розбудові таких відносин.

3.6. Продукт та ефективність виробництва

Продукт, який є результатом виробництва, можна класифікувати за видами (сферами) економічної діяльності та за призначенням.

За видами економічної діяльності розрізняють продукцію:

- добувної промисловості;
- обробної промисловості;
- будівництва;
- оптової й роздрібно торгівлі;
- транспорту й зв'язку;
- освіти;
- охорони здоров'я тощо.

У кожній із згаданих сфер діяльності використовується певна частина ресурсів, особливі технології і створюється свій особливий продукт.

За призначенням розрізняють:

- засоби виробництва (інвестиційні товари) та виробничі послуги;
- предмети споживання та особисті послуги.

Призначенням засобів виробництва та виробничих послуг є забезпечення неперервності процесу виробництва. Адже засоби виробництва зношуються, стають технічно застарілими. Тому їх необхідно поновлювати, а для розширення обсягів виробництва й нагромаджувати. Призначенням предметів споживання і особистих послуг є задоволення потреб людей. Саме ці потреби визначають основну мету виробництва.

Ефективність виробництва. Оскільки усі виробничі ресурси є обмеженими, то важливо знати, чи ефективно вони використовуються.

Ефективність у загальному сенсі – це співвідношення між результатами виробничої діяльності та витратами ресурсів. На практиці використовуються різні показники для оцінки ефективності, але завжди у чисельнику формули міститься результат, а у знаменнику – витрати на його досягнення. Найважливішими серед показників ефективності є продуктивність праці та віддача від матеріального капіталу (фондовіддача).

Продуктивність праці (E_L) стосується ресурсу праці і оцінюється за формулою:

$$E_L = \frac{Q}{L},$$

де Q – створений продукт;

L – витрати праці.

Витрати праці можуть оцінюватися або в одиницях відпрацьованих годин, або у кількості робітників, що залучалися до створення продукту.

Віддача від матеріального капіталу, або фондовіддача (E_K) стосується ресурсу капітал і оцінюється за формулою:

$$E_K = \frac{Q}{K},$$

де K – витрати основного капіталу, представленого верстатами, обладнанням, устаткуванням, транспортними засобами тощо. Зазвичай, для розрахунку віддачі від капіталу (фондовіддачі) необхідна інформація про

грошову оцінку тієї продукції, яка була створена, та про вартість того обладнання, устаткування тощо, яке при цьому використовувалося. Якщо ж ми знаємо тільки те, скільки одиниць обладнання було використано, то розрахунок буде здійснюватися на одиницю використаного капіталу.

Виникає природне запитання: для чого потрібні розрахунки ефективності?

Вони потрібні для здійснення порівнянь результатів роботи працівників або обладнання в різні періоди часу, або на різних підприємствах.

3.7. Взаємозв'язок основних виробничих процесів – виробництва, споживання та розподілу

Виробництво у будь-якому суспільстві здійснюється заради **споживання**. В іншому випадку, виробництво втрачає сенс.

Споживання передбачає використання споживчих якостей товарів та послуг. Саме воно робить можливим існування людини як біологічної істоти та члена суспільства. За критерієм того, що споживається, розрізняють такі види споживання:

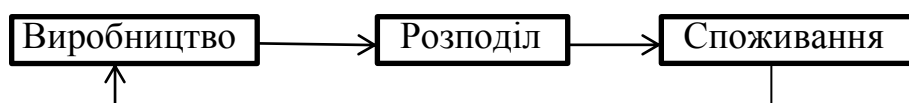
- товарів довгострокового користування – авто, будинки, меблі, побутова техніка з терміном більше року;
- товарів короткострокового користування – їжа, одяг тощо;
- особисті послуги – лікарів, вчителів, юристів тощо.

Структура споживання віддзеркалює рівень (якість) життя. Маємо на увазі те, що у розвинених країн частка витрат родини на харчування, зазвичай, не перевищує 20 %, натомість вартість споживання послуг перевищує 50 % витрат. У бідних країнах, навпаки, вартість харчування перевищує 50 %, що є свідченням низького рівня споживання.

Зв'язок виробництва та споживання опосередкований **розподілом**. Розподіл передбачає формування доходів суб'єктів економічних відносин. Саме доходи забезпечують відшкодування витрат на споживання. Розподіл

передбачає формування **первинних доходів** – зарплата, прибуток, відсоток на вкладений капітал та **вторинних** – пенсії, стипендії, допомоги з безробіття, інші доходи. Доходи не лише витрачаються на споживання, а й на заощадження. За економічним змістом заощадження є відкладеним споживанням. Адже, не витрачаючи усі доходи сьогодні, ми прагнемо збільшити свої статки і споживання у майбутньому.

Зв'язок трьох основних економічних процесів – виробництва, споживання і розподілу ілюструє взаємний (прямий та обернений) зв'язок трьох економічних процесів – виробництва, розподілу, споживання.

Роль опосередковуючої ланки між виробництвом та споживанням виконує розподіл, у межах якого формуються доходи економічних суб'єктів.

Обернений зв'язок між споживанням і виробництвом (стрілка від споживання до виробництва) означає, що доцільність виробництва перевіряється тим, чи був спожитий створений у процесі виробництва продукт.

Питання для самоперевірки

1. Якими трьома напрямками може розкриватися зміст виробництва?
2. Назвіть фактори виробництва.
3. Земля одночасно є і засобом, і предметом праці. Запропонуйте для розгляду дві конкретні ситуації: коли земля є засобом праці і коли вона є її предметом.
4. Як би ви пояснили те, що, незважаючи на вдосконалення засобів виробництва, впровадження у виробництво автоматів та комп'ютерних технологій, роль людини у виробництві не зменшується?
5. Що таке ефективність праці? Як вона розраховується?
6. Чи можуть вважатися капіталом засоби виробництва, що не використовуються для створення речей і послуг?

7. Чи є капіталом засоби виробництва збиткового підприємства?
8. Чому власник капіталу зацікавлений у його збільшенні (нагромадженні)?

Тема 4. Моделі ринкової, планової та змішаної економіки

План

- 4.1. Економічний кругообіг.
- 4.2. Особливості та принципи ринкової економіки.
- 4.3. Моделі ринкової економіки.
- 4.4. Кругообіг, особливості та принципи планової (командної) економіки.
- 4.5. Перехід від планової до ринкової економіки.
- 4.6. Змішана економіка.

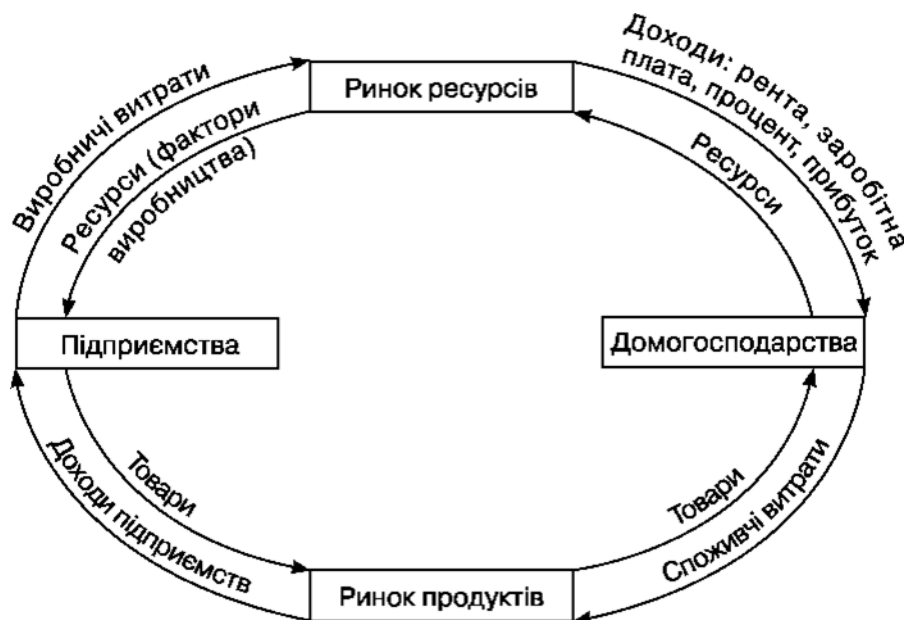
4.1. Економічний кругообіг

Спосіб організації економічного життя суспільства називається **економічною системою**. Розкрити особливості економічного життя суспільства — означає показати, як узгоджується діяльність багатьох суб'єктів економіки, хто є власником виробничих ресурсів та яким чином вони потрапляють до виробників, перетворюючись згодом на речі та послуги для споживачів. За цими критеріями розрізняють дві протилежні економічні системи: **ринкову і планову (командну)**.

Функціонування будь-якої економіки ґрунтується на взаємозв'язаному русі ресурсів, споживчих благ (продуктів) і доходів. Такий рух називається економічним кругообігом. Він є складним, як і кругообіг речовин в організмі людини чи в природі. Його порушення у будь-якій ланці означає хворобу економіки (рис. 4.1).

Зображений кругообіг здійснюється між домогосподарствами і підприємствами, зв'язки яких опосередковані ринками ресурсів і продуктів. Та визначення суб'єктів економічного кругообігу вимагає деяких пояснень.

Перше: на цій спрощеній схемі кругообігу, як бачимо, відсутня держава. Сучасна ринкова економіка не може функціонувати без участі держави, але зрозуміти фундаментальні засади ринкової економіки без включення у схему кругообігу держави можна.

Рис. 4.1. *Кругообіг ресурсів, продуктів, доходів у ринковій економіці*

Друге: особливим явищем ринкової економіки є домашнє господарство. Поняття «домашнє господарство» близьке до поняття «сімейне господарство» у звичному для нас розумінні: люди, пов'язані родинними зв'язками, мають спільні доходи і спільно їх використовують. Але у ринковій економіці домогосподарства є особливими утвореннями: вони не лише отримують і витрачають доходи, а й є власниками і постачальниками всіх ресурсів: землі, праці, капіталу, здатності до підприємництва.

Кругообіг починається з домашніх господарств як власників ресурсів, що постачають на ринок ресурси праці, землю, капітал і підприємницькі здібності. Ресурси потрапляють до підприємств, які, розподіливши та поєднавши їх певним чином, створюють речі та послуги. Останні, опинившись на ринку продуктів, купуються домогосподарствами. Цим завершується перше (на нашій схемі – внутрішнє) коло кругообігу ринкової

економіки. Друге коло кругообігу починається з підприємств. Підприємства, здійснюючи виробничі витрати, виступають на ринку ресурсів як покупці. Купуючи ці ресурси у домогосподарств, вони сплачують їм доходи: заробітну плату, ренту, процент і прибуток. Домогосподарства, отримавши доходи, здійснюють споживчі витрати і на ринку продуктів купують товари та послуги. Підприємства, які ці товари та послуги реалізують, привласнюють доходи (виручку від реалізації).

4.2. Особливості та принципи ринкової економіки

Які особливості має ринкова економіка?

Перше: домогосподарства і підприємства беруть участь у кругообігу як самостійні і незалежні суб'єкти господарювання, що мають власні інтереси. Ніхто спеціально не займається координацією їхньої діяльності.

Друге: домогосподарства і підприємства одночасно діють як покупці і продавці. На ринку ресурсів домогосподарства пропонують, а підприємства формують попит на працю, землю, капітал і здатність до підприємництва. На ринку продуктів вони міняються місцями: підприємства пропонують речі та послуги, а домогосподарства формують попит на них.

Третє: подвійний зв'язок домогосподарств та підприємців і через ринок ресурсів, і через ринок продуктів забезпечує узгодженість їхніх дій. Домогосподарства-споживачі не можуть придбати на ринку більше товарів та послуг, ніж це дозволяють їм доходи, отримані від продажу ресурсів. Підприємці не можуть придбати ресурсів більше, ніж це дозволяє їм виручка, отримана від реалізації товарів і послуг.

Здійснення економічного кругообігу за такою схемою передбачає дотримання певних вимог (принципів) у стосунках між дійовими особами. Це – **принципи ринкової економіки.**

Принцип перший – економічна свобода. Вона тримається на приватній власності і вільній підприємницькій діяльності.

Приватна власність надає приватним особам право користуватись і розпоряджатися ресурсами та доходами.

Свобода підприємництва полягає у можливості здійснювати будь-які угоди, використовувати будь-які ресурси і реалізовувати створені товари та послуги, виходячи з власних інтересів.

Зворотним боком економічної свободи, своєрідною платою за неї є економічна відповідальність і ризик. Кожний, хто користується економічною свободою, розплачується за негативні наслідки прийнятих рішень і дій своїм майном, коштами, втраченими можливостями отримати доходи і збагатитися, марно витраченим часом.

Принцип другий – конкуренція. Економічна свобода є передумовою конкуренції. **Конкуренція** – це змагання за можливість повніше реалізувати власний інтерес. Конкуренція називається досконалою, якщо:

а) на ринках існує така значна кількість продавців і покупців, що жоден із них не може істотно вплинути на ціну, тобто стати монополістом;

б) кожний продавець і покупець може вільно увійти у певну галузь і так само вийти з неї, тобто не існує юридичних або організаційних перешкод для плинності ресурсів із галузі в галузь.

Конкуренція виконує роль такого механізму, який дає змогу раціонально розподіляти ресурси між окремими галузями та виробництвами і швидко орієнтувати виробництво на задоволення потреб споживачів.

Принцип третій – автоматизм регулювання. Ринкова економіка є системою надзвичайно складних зв'язків з великою кількістю дійових осіб (суб'єктів). Кожний із них керується власним інтересом, приймає власні рішення, що врівноважуються та узгоджуються автоматично. Таке врівноваження й узгодження відбувається завдяки конкуренції та вільному *ціноутворенню*. Ринкові ціни коливаються, їх збільшення або зменшення надає виробникам і споживачам найнеобхіднішу інформацію: виробництво яких товарів і послуг збільшити, а яких – зменшити; які ресурси використовувати, а які – ні; як розподілити доходи на різні споживчі

витрати; від чого потрібно відмовитись, а що можна спожити в більшій кількості. Ті, хто керується інформацією, що їй надають ціни, і вчасно переорієнтовується, мають певні вигоди, інші ж втрачають майно, капітал і доходи.

Ринкова економіка, без сумніву, має великі переваги. А чи є у неї недоліки? Звичайно, є.

По-перше, ринок погано реагує на деякі загальнонаціональні та загальнодержавні потреби, наприклад, в освіті, культурі, фундаментальних дослідженнях, збереженні навколишнього середовища тощо. Ці сфери діяльності не забезпечують приватному бізнесу прибутків, які б відповідали їхньому значенню в житті суспільства. Водночас вони потребують значних вкладень коштів.

По-друге, механізм ринкової конкуренції може спричиняти явища масових банкрутств, безробіття, соціального розшарування суспільства.

По-третє, конкуренція – рушійний механізм ринкової економіки, що забезпечує її головні переваги, має тенденцію до затухання, їй протидіють злиття фірм, що мають на меті посісти особливе, монопольне місце на ринку, а також укрупнення підприємств під впливом технічного прогресу.

Ці та інші недоліки ринкової економіки відомі не лише вченим, а й урядам країн з ринковою економікою. Існують економічні теорії, економічні, правові, адміністративні заходи, що дають змогу певним чином обмежити ці недоліки.

Якби можна було би на терезах історії зважити переваги, що їх має ринкова економіка, та надбаня людства, які нею забезпечені, з одного боку, недоліки і втрати від функціонування ринку – з іншого, то, напевне, переважили б перші.

4.3. Моделі ринкової економіки

Сучасна ринкова економіка у різних країнах існує в різних формах. Розрізняють такі її форми, або, як часто кажуть, моделі.

Ліберальна ринкова економіка. Характеризується мінімально допустимим втручанням держави у перебіг економічних подій лише у тих випадках, коли ринок виявляє свою недостатність або неефективність. Основну ідею бізнесу тут формує мета привласнення за всіх умов максимально високого прибутку. Прикладом цієї моделі є економіка США.

Соціальне ринкове господарство. Передбачає не лише державне регулювання у випадку недостатності ринку в освіті, сільському господарстві, видобувній промисловості тощо, а й гарантування державою високого рівня життя непрацюючим верствам населення (дітям, пенсіонерам, безробітним, інвалідам), державне сприяння перетворенню найманих працівників у співвласників підприємств. Прикладом соціально орієнтованої ринкової економіки є економіка Німеччини. Ідея соціально орієнтованої ринкової економіки була розроблена Альфредом Мюллером Армаком. Її впровадження у політичну та економічну практику Німеччини після Другої світової війни належить відомому політикуві Людвігу Ерхарду. Вважається, що саме реалізація цієї ідеї забезпечила Німеччині швидке післявоєнне піднесення і високий добробут.

Демократичний соціалізм ринкового типу. Передбачає те, що держава перебирає на себе основний тягар соціальних витрат громадян: у зв'язку з утриманням дітей у дитячих установах, одержанням вищої освіти, охороною здоров'я, пенсійним забезпеченням. Для того, щоб держава могла забезпечувати високі соціальні гарантії і виплати, громадяни сплачують до бюджету у вигляді податків більший, ніж у інших країнах, відсоток доходів. Прикладом країни з такою економікою є Швеція.

Модель поєднання ринкового та урядового механізмів макроекономічного регулювання, або модель «по один бік плану і ринку» відрізняється тим, що передбачає поширення загальнонаціонального індикативного (рекомендованого) планування поряд з приватною власністю на виробничі ресурси. Основною метою тут стає не стільки максимізація прибутку, скільки контроль якомога більшої частини не лише національного,

а й світового ринку. В основу економічних відносин покладено принцип так званого *патерналізму* – повної підпорядкованості молодших старшим за віком та посадою, відданості своїй фірмі, гарантованої захищеності від безробіття. Приклад такої економіки дає Японія.

Отже, попри спільність принципів і фундаментальних засад ринкової організації економіки, окремі країни демонструють певні особливості. Вони пов'язані з різним співвідношенням приватної і державної власності, децентралізованого (ринкового) і централізованого (державного) регулювання.

Чи існують зараз і чи можуть виникнути у майбутньому інші форми (моделі) ринкової економіки? Так, можуть. Наприклад, уже зараз використовується поняття «ринкова економіка мусульманського типу» стосовно країн, в яких іслам має суттєвий вплив не лише на особисте життя громадян, а й на характер державного регулювання економіки.

4.4. Кругообіг, особливості та принципи планової (командної) економіки

Кругообіг здійснюється між трьома суб'єктами командної економіки: державою, виробниками та споживачами при посередництві, так званого, псевдоринку предметів споживання та «чорного» ринку. На першому ринку представлені держава та споживачі, на другому – виробники та споживачі.

Єдиним власником усіх ресурсів (включаючи частково і ресурс праці) є держава. Вона забезпечує виробників засобами виробництва шляхом їхнього прямого розподілу. Виробники створюють продукт, який є власністю держави. На цьому завершується перше (мале) коло кругообігу планової економіки.

Частину одержаного від виробників продукту (предмети особистого споживання та деякі послуги) держава постачає на псевдоринок предметів споживання. Псевдоринком він є тому, що обсяги та структуру виробництва

тут визначають не покупці та продавці, ціни формуються не під впливом попиту і пропозиції, а визначаються центральними плануючими органами.

Рис. 4.2. *Кругообіг ресурсів, продуктів, доходів у плановій (командній) економіці*

Товари та послуги отримують споживачі, які (в межах власної економічної свободи) віддають свою працю державі. Держава відшкодовує споживачам витрати на відтворення робочої сили у формі централізовано визначеної заробітної плати та безоплатних послуг в освіті, охороні здоров'я, житлі. Грошові доходи споживачів використовуються на придбання предметів споживання і привласнюються державою як доходи від реалізації. Цим завершується друге коло кругообігу.

Постійними супутниками командної економіки є дефіцит продуктів, тобто незадоволені потреби, з одного боку, і невикористані ресурси через неможливість досягти раціональності при централізованому розподілі – з другого. Саме ці чинники породжують, так званий, «чорний», тобто нелегальний, не визнаний державою, ринок.

Продукція «чорного» ринку створюється працею робітників у робочий або позаробочий час на устаткуванні державних підприємств із матеріалів, прихованих від державного обліку. Таке приховане виробництво стає логічним наслідком незацікавленості виробників у інтенсивній і

продуктивній праці на офіційних засадах. У прихованому виробництві створюються товари та послуги, які реалізуються на «чорному» ринку за кошти, що їх споживачі не змогли «отоварити» в державній торгівлі. Виробники отримують додаткові, невраховані державою, доходи, споживачі – потрібні їм товари. Цим завершується третє коло кругообігу.

Які ж особливості командної економіки?

1. Виробники і споживачі, які беруть участь у кругообігу залежні від рішень центральних плануючих органів щодо розподілу ресурсів, обсягів виробництва, цін на товари та послуги, доходів.

2. Відносини виробників обмежуються зв'язками з державою на натуральній основі: ресурси–продукти, що гарантує стабільність їхньої діяльності і виключає банкрутства.

3. Кругообіг планової економіки гарантує рівність розподілу доходів і продуктів у межах, визначених державою, але він не забезпечує еквівалентність обмінів, оскільки позбавлений механізмів об'єктивної оцінки. Виробники, які, одержуючи від держави ресурси, сповна реалізують свої можливості, опиняться у гіршому становищі, ніж ті, хто їх приховує. Централізоване визначення доходів споживачів і безоплатність частини послуг містить у собі можливість безпідставної диференціації у споживанні. «Чорний» ринок допомагає суспільству розв'язувати проблему задоволення потреб, дає змогу збагачуватися тим прошаркам суспільства, які мають доступ до державних ресурсів.

4. Відносини споживачів з державою ґрунтуються на обміні: праця – зарплата та безоплатні послуги. Цей зв'язок міг би бути ідеальним за таких умов: 1) якби існував механізм безпосереднього виміру і зіставлення праці; 2) якби отримані доходи можна було вільно обміняти на товари та послуги. Однак цих умов командна економіка не забезпечує.

Функціонування командної економіки здійснюється за певними принципами.

Перший принцип – централізм. Централізм в організації командної економіки реалізується через привласнення державою та розподіл нею виробничих ресурсів, у визначенні цін і доходів. Засобом централізму стало всеохоплююче планування.

Принцип другий – ієрархія. Всі відносини командної економіки ґрунтуються на субординації, підпорядкуванні інтересів нижчих ланок (окремих споживачів, виробників) інтересам вищих (галузових міністерств, територіальних об'єднань, держави загалом).

Принцип третій – зрівняльність. Командна економіка ґрунтується на обмеженні диференціації доходів щодо більшості споживачів. Люди є лише неповними власниками своєї здатності до праці. Вони не отримують доходів як власники землі або капіталу. Явище підприємництва взагалі розглядається як нелегальне і може реалізуватися тільки завдяки «чорному» ринку. Зворотним боком зрівняльності є те, що вона гарантує певний невисокий рівень споживання для всіх, забезпечує інтереси тих, хто не може, не хоче або не вміє працювати краще. Зрівняльність і гарантованість споживання позбавляють зацікавленості у досягненні вищих результатів праці.

Чи має командна економіка певні переваги? Так, має.

- Командна економіка має унікальні можливості швидкого нагромадження виробничих ресурсів і перерозподілу їх у деякі пріоритетні сфери чи галузі.

- Завдяки плануванню та перерозподілу ресурсів існує можливість уникнути явного безробіття та очевидних злиднів, забезпечити всім певний рівень освіти і медичного обслуговування.

Головними недоліками планової (командної) економіки є: нездатність забезпечити технічний прогрес і раціональне використання ресурсів, несвобода у виробництві та споживанні, низький рівень задоволення потреб, хронічний дефіцит ресурсів і предметів споживання. Саме через ці недоліки практично всі країни з командною економікою відмовились від її принципів

і намагаються надолужити втрачені можливості розвитку шляхом переходу до ринку.

4.5. Перехід від планової до ринкової економіки

Перехід кожної країни від планової (командної) до ринкової економіки є особливим. Але навіть за короткий час (кінець 1980-х – 1990-ті роки) вималювались деякі загальні закономірності. У перехідному періоді постсоціалістичні країни вирішують такі загальні завдання: роздержавлення економіки, приватизація власності, створення ринкової інфраструктури, структурної перебудови економіки.

Роздержавлення економіки. Планова (командна) економіка ґрунтується на єдиній державній власності. Хоч остання була фактично розподілена між відомствами (міністерствами), проте конкуренції виробників за таких умов бути не могло. Процес роздержавлення державного сектора відбувається у таких формах:

- комерціалізація підприємств (позбавлення їх державної опіки і перехід до принципу самостійного відшкодування власних витрат);
- корпоратизація (перетворення державних підприємств у акціонерні, тобто у підприємства з багатьма власниками – акціонерами);
- оренда з викупом (платне користування державним майном з наступним його придбанням трудовим колективом підприємства у держави).

Хоч роздержавлення сприяє демонополізації, а отже, і створенню конкурентного середовища, але вона ще не є власне приватизацією майна.

Приватизація здійснюється у двох головних формах:

- через аукціонний продаж майна;
- шляхом безоплатного передання кожному громадянину його частки у державному майні.

Через аукціонний продаж, як правило, переходять у приватну власність середні та малі підприємства сфери послуг: готелі, їдальні, кафе, ресторани, крамниці, майстерні. Там, де аукціони здійснюються у

загальнонаціональних інтересах, вони організуються на конкурсних засадах. Наприклад, у Чехії на кожний об'єкт, що продавався, було в середньому подано по п'ять проектів його використання. З них обирався найкращий.

Безоплатне передання громадянам частки державного майна у різних країнах здійснюється по-різному. Засобом безоплатної передачі могли бути купони (купонні книжки), як у Польщі та Чехії, ваучери – в Росії, безготівкові депозити у Національному банку – в Україні. Власник приватизаційного засобу (сертифіката) отримує право «вкласти» його у майно великих державних підприємств, які приватизуються.

Приватизація має за мету знайти справжніх господарів для майна, що колись було державним. Країни з певним досвідом приватизації (Угорщина, Чехія, Польща, Німеччина) демонструють те, що зміна приватних власників, перерозподіл майна через його подальший перепродаж, нагромадження пакетів акцій в одних руках – складні процеси. Але наслідком їх здійснення стає зростання ефективності виробництва, наповнення ринків товарами, вихід вітчизняних виробників на світові ринки.

Для функціонування підприємств новоствореного приватного сектора, які для державних підприємств у нових умовах, потрібна ринкова інфраструктура: сукупність банків, страхових компаній та інших фінансово-кредитних установ, товарні та фондові біржі.

Структурна перебудова економіки постсоціалістичних країн має охопити всі ресурси: працю, виробничі фонди, природні ресурси. Економіка цих країн традиційно відзначалася гіпертрофованим військово-промисловим комплексом, недорозвиненим виробництвом предметів споживання та послуг, відносно високою часткою ручної некваліфікованої праці та низькими технологіями у більшості галузей. Засобом структурної перебудови має стати приватизація. Але зміна структури економіки потребує також активних дій уряду країни: інвестування і пільгового кредитування

окремих галузей, соціального захисту тих, хто втрачає роботу в результаті скорочення певних виробництв.

4.6. Змішана економіка

Ринкову економіку розвинутих країн досить часто називають змішаною. Термін «змішана економіка» широко вживається у сучасній соціально-економічній літературі. Який зміст вкладають у нього? Цей термін використовують, принаймні, у чотирьох значеннях.

По-перше, ним користуються тоді, коли хочуть підкреслити, що у сучасному світі не існує чистих (капіталістичних або соціалістичних) відносин. Зокрема, мається на увазі, що навіть у країні з найширшою свободою приватного підприємництва – США – існують державне регулювання, а також об'єднання виробників, профспілкові об'єднання, які обмежують конкуренцію і на ринку товарів, і на ринку ресурсів.

Особливі прояви змішаної економіки демонструють деякі країни Азії, Африки, Латинської Америки, які відносяться до групи країн, що розвиваються. У них поєднуються ринкові відносини, централізоване державне регулювання та традиційні відносини. *Традиційними називаються* такі економічні відносини, вступаючи у які люди керуються, головним чином, традиціями та звичками. Так живуть і виробляють при племінній (родовій) організації. Традиції і звички визначають тут поділ праці між членами спільноти, засоби праці, набір споживчих благ і порядок розподілу створеного продукту. У традиційних економіках технології виробництва і споживання можуть залишатися незмінними упродовж століть. Єдиною їх перевагою є стабільність відносин та їх передбачуваність.

По-друге, термін «змішана економіка» доводить той безперечний факт, що не завжди форма власності, на якій переважно ґрунтується економічна система, і спосіб координації дій суб'єктів економіки збігаються абсолютно. Зокрема, економічна історія знає випадки поєднання державної власності як основи системи і ринкового способу координації (колишня соціалістична

Югославія) або приватної власності як основи і централізованого планування як форми координації (фашистська Німеччина).

По-третє, «змішаною», у розумінні прихильників соціал-демократичних поглядів, є економіка, в якій ринкові принципи організації виробництва поєднуються з постійним втручанням держави у розподіл. І це втручання спрямовується на вирівнювання доходів і зміну структури власності.

По-четверте, «змішаною» називають економіку тоді, коли акцентують увагу на співіснуванні різних за організаційними формами та формами власності підприємств: одноосібних володінь, партнерств, акціонерних підприємств, приватних, колективних і державних підприємств.

Економіка сучасної України, якщо виходити з формальних ознак, є також змішаною. Адже у ній поряд із державними є недержавні підприємства, а саме: підприємства колективної власності (акціонерні та викуплені трудовим колективом), кооперативи, різні форми товариств, малі та середні приватні підприємства, спільні підприємства.

Проте особливість української економіки як змішаної полягає у незавершеності ринкових реформ та у деформованості ринкових відносин.

Питання для самоперевірки

1. Який існує поділ економічних систем?
2. Які особливості має кругообіг у ринковій економіці?
3. На яких принципах ґрунтується ринкова економіка?
4. Назвіть форми ринкової економіки.
5. Які особливості має кругообіг у плановій (командній) економіці?
6. На яких принципах ґрунтується планова (командна) економіка?
7. Назвіть чотири головних завдання, які розв'язують країни постсоціалістичного розвитку, що переходять від планової (командної) економіки до ринкової.
8. Якою є сучасна економіка значної частини країн світу?

Тема 5. Попит, пропозиція, ринкова ціна

План

- 5.1. Основні чинники ринкової ціни.
- 5.2. Ринковий попит.
- 5.3. Ринкова пропозиція.
- 5.4. Нецінові чинники ринкового попиту та пропозиції.
- 5.5. Ціна ринкової рівноваги.
- 5.6. Роль ціни рівноваги попиту та пропозиції.
- 5.7. Приклади неринкового ціноутворення.

5.1. Основні чинники ринкової ціни

Вирішальну роль у формуванні зацікавленості виробників (продавців) і споживачів (покупців) відіграють ціни: вони або стимулюють до того, щоб продавати і купувати, або, навпаки, стримують покупців і продавців. Ринкова ціна є важливим інструментом узгодження інтересів економічних суб'єктів. З'ясуємо, як встановлюється ринкова ціна та від чого залежить її рівень.

В економічній науці існували різні підходи до пояснення явища ринкової ціни. *Прихильники теорії трудової вартості* пояснювали ціну як прояв витрат на виробництво певного продукту або послуги. *Прихильники теорії корисності* розглядали ціну як прояв корисності продукту або послуги для тих, хто їх споживає. Порівнюючи теорію трудової вартості та теорію корисності, видатний український економіст Михайло Туган-Барановський, наголошував, що кожна з них може щось пояснити і, водночас, щось не пояснює. Зокрема, з позицій теорії трудової вартості не можна пояснити ринкових коливань у цінах, а також те, чому мають ціну товари, що не створювалися людською працею, як, наприклад, земля. Водночас, перебуваючи на позиціях теорії корисності, не можна пояснити, чому середні ціни товарів різного виду так істотно різняться, а багато корисних речей взагалі не мають ціни.

Основи сучасного підходу до ринкової ціни були розроблені видатним англійським ученим Альфредом Маршаллом. Він дійшов висновку про безперспективність продовження дискусії з приводу того, яка з теорій – трудової вартості чи корисності – є реалістичнішою. А. Маршалл запропонував зосередити увагу на дослідженні закономірностей формування і взаємодії попиту та пропозиції і на цій основі – пояснювати ринкові ціни. При цьому ідею граничної віддачі ресурсів він використав для пояснення пропозиції товарів, а ідею граничної корисності створених благ – для пояснення попиту споживачів.

Отже, головними чинниками у формуванні ринкової ціни є попит і пропозиція. Підтвердження цього можемо, наприклад, знайти, спостерігаючи угоди, які здійснюються на звичних для нас ринках сільськогосподарської продукції. Здійснення угоди, яка полягає у реалізації товару, передбачає торг. Торгуючись, продавець і покупець доходять згоди про ціну, що влаштовує їх обох. Хоча кожен із них попередньо міг мати інше уявлення про ціну.

Дещо складніше побачити процес узгодження ціни внаслідок узгодження інтересів покупців і продавців в організованих установах торгівлі: універмагах, гастрономах, кафе, де ціна товару фіксується у цінниках і на ярликах. Але і тут ціна з часом змінюється саме тому, що уявлення покупців та продавця про її рівень можуть не співпадати, що ускладнює реалізацію продукції.

Отже, ринкова угода, яка передбачає домовленість про ціну, відбувається за умови, коли бажання покупців придбати товар збіглося з бажанням продавців його продати.

Бажання покупців придбати товар, що віддзеркалює їх потребу, і є **попитом**. Натомість, бажання продавців продати товар, що узгоджується з їх виробничими можливостями (ресурсами), називається **пропозицією**.

5.2. Ринковий попит

Необхідно розрізняти попит як явище ринкової економіки та обсяг попиту, а також індивідуальний попит та власне ринковий попит.

Попит як явище – це певна множина значень цін та кількостей товарів, які цим цінам відповідають, та відображають готовність придбати товар. Ця множина може бути представлена графічно, а лінія, що при цьому утвориться, називатиметься графіком попиту.

Обсяг попиту – це кількість товару, що може бути придбана за кожного значення ціни у певний період часу.

Індивідуальний – це попит окремого споживача на певний товар.

Ринковий – це попит усіх споживачів певного товару, фактично – сума індивідуальних попитів.

Від чого залежить обсяг попиту на товар? Серед багатьох чинників, які можуть вплинути на нього у певний час, найголовнішими є:

- ціна нашого товару;
- ціна інших товарів;
- доходи покупців та їх кількість;
- смаки та уподобання покупців;
- очікування покупців.

Якщо зафіксувати всі фактори, крім ціни нашого товару, на незмінному рівні, тобто тимчасово виключити дію інших факторів, то матимемо залежність, яка називається *функцією попиту від ціни*. Записати це можна так:

$$Q^d = f(P),$$

де Q^d – обсяг попиту на певний товар, або максимальна кількість одиниць товару, що його готові придбати покупці за певну ціну, P – ціна цього товару.

Спираючись на власний досвід, кожен із нас може засвідчити: чим вища ціна на товар, тим менший обсяг попиту покупців, і, навпаки, чим

менша ціна, тим він більший. Цю залежність іноді називають *законом попиту*.

Чому залежність між обсягом попиту та ціною є оберненою? У теорії цю обернену залежність пояснюють двома явищами – ефектами доходу та заміщення.

Суть *ефекту доходу* полягає у тому, що нижча ціна на певний товар дозволяє людині придбати його у більшій кількості. Фактично відбувається зростання купівельної спроможності, так само, як і тоді, коли дохід зростає.

Ефект заміщення проявляється у тому, що при зменшенні ціни певного товару споживач відмовляється від дорожчих товарів. Завдяки цьому дешевший товар продається у більшій кількості.

Ще одна причина оберненого зв'язку між ціною та обсягом попиту пов'язана з *законом спадної граничної корисності*. Якщо кожна наступна одиниця товару дає споживачеві менше задоволення, то він купуватиме її лише за меншої ціни.

Ілюструємо залежність обсягу попиту від ціни на прикладі формування індивідуального попиту на цукор, використавши умовні дані (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

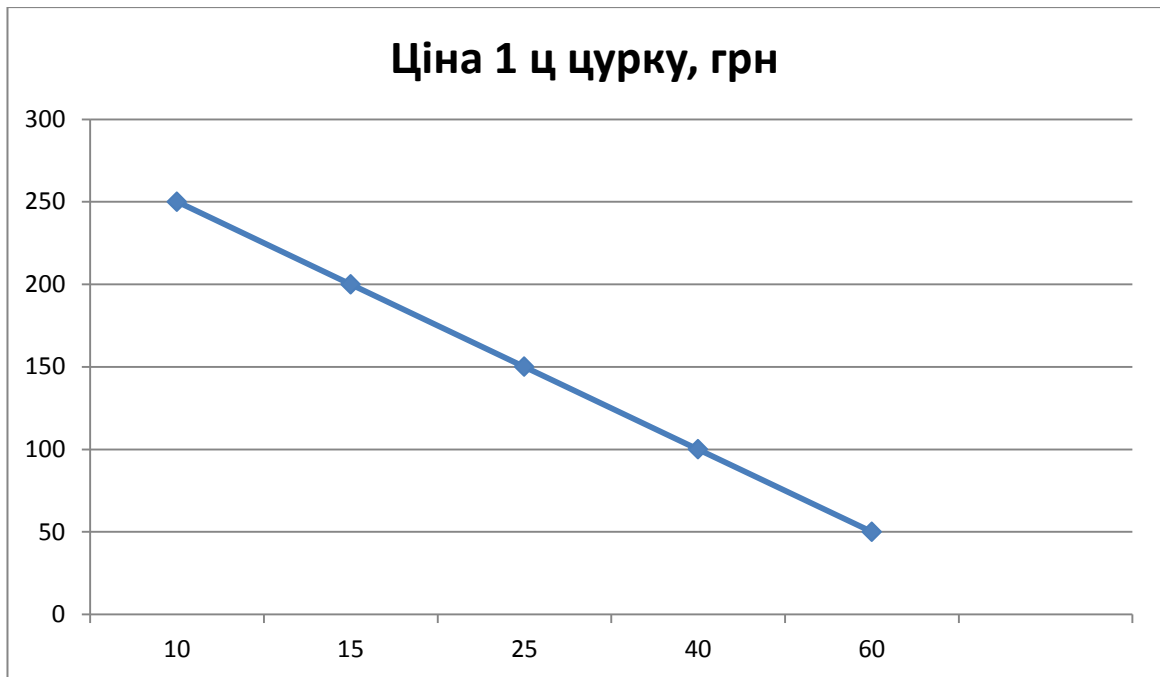
Попит індивідуального покупця на цукор

Ціна за 1 ц, грн	Величина попиту за місяць, ц
250	10
200	15
150	25
100	40
50	60

У разі ціни 1 ц цукру 250 грн. величина попиту споживача на ринку встановиться на рівні 10 ц цукру за місяць. Якщо ціна 1 ц знизиться до 200 грн., величина попиту зросте до 15 ц за місяць. Ще вищий попит установлюватиметься на цукор, коли ціна на нього знизиться до 150, 100, 50 грн.

На основі даних таблиці будують графік, зобразивши криву індивідуального попиту (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Крива індивідуального попиту

На графіку значення ринкової ціни відкладаються на вертикальній осі, а обсяг попиту на цукор (тобто бажання придбати його за такою ціною) – на горизонтальній осі.

Крива індивідуального попиту спускається вниз і вправо у зв'язку з тим, що ілюструє обернену залежність між величиною попиту та ціною.

Рухаючись по кривій вниз чи вгору, ми отримуємо різні варіанти поєднання обсягу попиту та ціни.

Лінійна функція ринкового попиту, що охоплює індивідуальний попит усіх споживачів на ринку в певний час, може бути представлена таким рівнянням:

$$Q^d = a - bP,$$

де Q^d – обсяг попиту, P – ціна на товар, b – ринкові параметри, які характеризують таке: a – показує той обсяг попиту, який не залежить від ціни, b – показник, що характеризує щільність зв'язку між змінами обсягу попиту та змінами ціни товару.

Нехай, наприклад, функція попиту на товар описується рівнянням: $Q^D=8-1,1P$. У ньому $a = 8$, $b = 1,1$. Як пояснити ці значення? З рівняння випливає, що найбільший попит в обсязі 8 одиниць існуватиме при ціні 0. За кожної зміни ціни на одиницю обсяг попиту скорочуватиметься на 1,1 одиниць.

5.3. Ринкова пропозиція

Необхідно розрізняти явище пропозиції та обсяг пропозиції, індивідуальну та ринкову пропозицію.

Пропозиція як явище – це певна множина значень цін та кількостей товарів, які цим цінам відповідають, та відображають готовність виробити і продати товар. Ця множина представляється графічно, а лінія, що при цьому утворюється, називається графіком пропозиції.

Обсяг пропозиції – це кількість товару, що може бути продана за кожного значення ціни у певний період часу.

Індивідуальна – це пропозиція окремого виробника (продавця) певного товару.

Ринкова – це пропозиція усіх виробників певного товару, фактично – сума індивідуальних пропозицій.

Від чого залежить обсяг пропозиції товару? Серед багатьох чинників, які можуть вплинути на нього у певний час, визначальними є такі:

- ціна нашого товару;
- ціни інших товарів, що використовуються як ресурси для виробництва нашого товару;
- застосовувана технологія;
- податки чи пільги виробників;
- кількість виробників.

Якщо зафіксувати на незмінному рівні всі чинники, крім ціни нашого товару, то матимемо **функцію пропозиції від ціни**, яку можна зобразити так:

$$Q^s = f(P),$$

де Q^s – обсяг пропозиції товару за певний час, або максимальна кількість певного товару, що його згодні запропонувати продавці за певної ціни, P – ціна цього товару.

Досвід господарювання засвідчує, якщо ціна буде вищою, то виробник готовий запропонувати більшу кількість товару, тобто обсяг його пропозиції зростає саме тоді, коли зростає ціна. Цю залежність називають законом пропозиції.

Пряму залежність між ціною та величиною пропозиції теоретично можна пояснити, принаймні, двома ефектами.

Ефект перерозподілу ресурсів на користь виробництва товару з вищою ціною. Адже вища ціна – це більша виручка від реалізації і більший прибуток. Останній дає змогу не лише повніше реалізувати приватний інтерес виробника, а й удосконалювати виробництво, застосувавши сучасні технології.

Ефект залучення до використання гірших ресурсів. Якщо нижча ціна не дає можливості відшкодувати відносно більші витрати виробництва при використанні гірших ресурсів (кращі ресурси завжди обмежені), то таку можливість створює вища ціна. Зростання кількості використаних ресурсів сприяє збільшенню обсягів виробництва, але передбачає і більші витрати на кожну додаткову одиницю продукції.

Ще одна причина прямого зв'язку між ціною та обсягом пропозиції – це спадна гранична віддача ресурсів. При збільшенні обсягів виробництва віддача від кожного додаткового ресурсу скорочується, а витрати на додаткову одиницю продукту, навпаки, зростають. Тому лише вища ціна може спонукати виробника до більшої пропозиції.

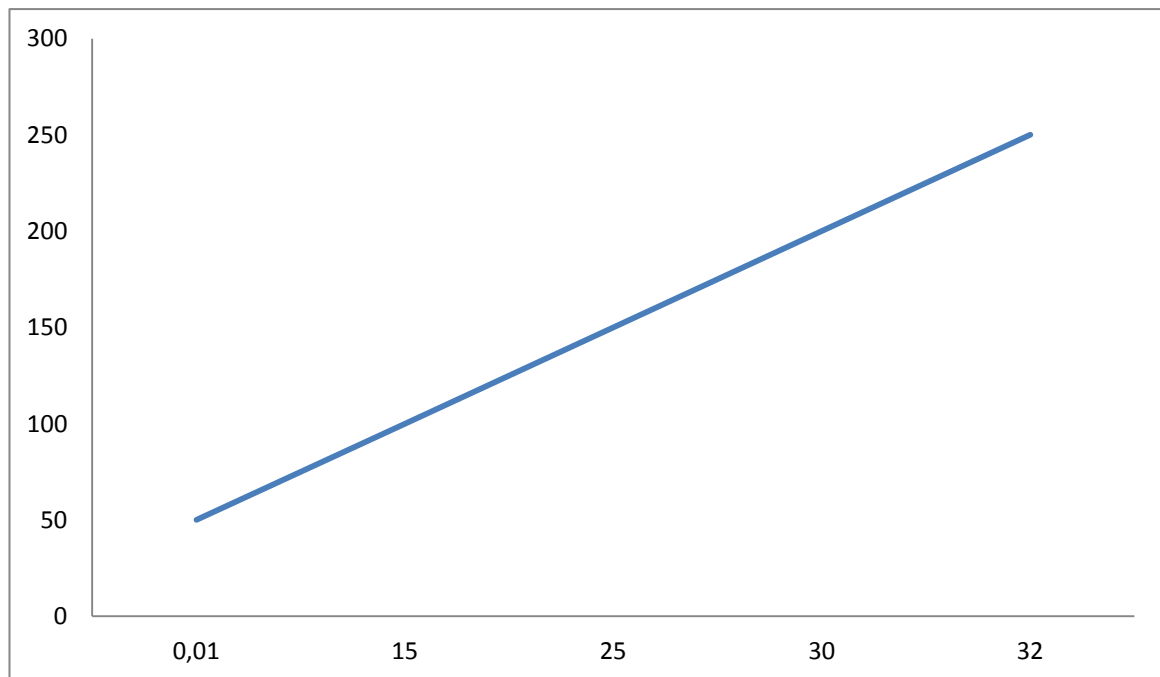
Проілюструємо залежність між ціною та обсягом пропозиції на прикладі формування індивідуальної пропозиції цукру, використавши умовні дані (табл. 5.2).

Пропозиція цукру індивідуального виробника

Ціна за 1 ц, грн	Величина попиту за
250	32
200	30
150	25
100	15
50	0

Із таблиці видно, що при найвищій ціні 1 ц цукру – 250 грн. – буде формуватися і найвища його пропозиція – 32 ц на місяць. Зі зниженням ринкової ціни індивідуальна пропозиція цукру також знижується. Якщо ціна 1 ц цукру становитиме 50 грн., то ніхто із виробників взагалі не буде його продавати.

На основі даних таблиці побудуємо графік, що дає можливість зобразити криву індивідуальної пропозиції (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Крива індивідуальної пропозиції

На графіку рівень ринкової ціни відкладається на вертикальній осі, а величина пропозиції (тобто бажання продати цукор) – на горизонтальній.

Крива індивідуальної пропозиції піднімається вгору і праворуч, що означає пряму залежність між обсягом пропозиції та рівнем цін.

Рухаючись по кривій, ми отримуємо різні варіанти поєднання обсягу пропозиції та цін.

Лінійна функція ринкової пропозиції, що охоплює індивідуальну пропозицію усіх виробників на ринку в певний час, може бути представлена таким рівнянням:

$$Q^s = -c + dP,$$

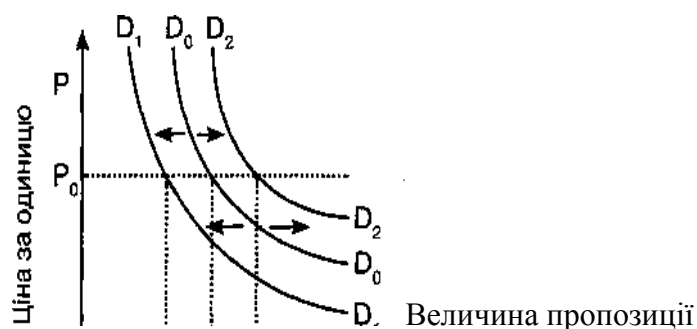
де Q^s – обсяг пропозиції, P – ціна на товар, c , d – ринкові параметри, які характеризують таке: c – відображає той обсяг від’ємної пропозиції, або небажання виробляти, який існуватиме при нульовій ціні, d – показник, що характеризує щільність зв’язку між змінами обсягу пропозиції та змінами ціни товару.

Нехай, наприклад, функція попиту на товар описується рівнянням: $Q^d = -3 + 1,8P$. У ньому $c=3$, $d = 1,8$. Який зміст мають ці параметри? З рівняння випливає, що при нульовій ціні небажання виробляти становитиме 3 одиниці. За кожної зміни ціни на одиницю обсяг пропозиції збільшуватиметься на 1,8 одиниць.

5.4. Нецінові чинники ринкового попиту та пропозиції

Звернемося тепер до інших (крім ціни нашого товару) чинників попиту та пропозиції. Уже зазначалося, що попит, крім ціни певного товару, визначається цінами інших товарів, доходами покупців, їхніми смаками та уподобаннями, очікуваннями покупців. Для того, щоб простежити вплив цих факторів, необхідно зафіксувати на незмінному рівні ціну нашого товару.

Графічно зміни попиту за переліченими факторами можна зобразити зміщенням власне кривої попиту або праворуч, або ліворуч.

На графіку зображені вихідна крива попиту D^0D^0 і дві лінії попиту, що утворилися під впливом дії інших факторів (лінії D^1D^1 та D^2D^2), тоді як ціна на наш товар залишалася незмінною (P_0).

Причиною зміщення кривої попиту праворуч або ліворуч можуть бути *зміни цін інших товарів, доходів покупців, їхніх смаків та уподобань* щодо нашого товару, очікувань покупців.

Пояснимо можливі напрями впливу кожного з перелічених факторів.

Ціни інших товарів можуть впливати на зміщення кривої попиту нашого товару, якщо інший товар:

- а) доповнює наш у споживанні;
- б) є заміником нашого товару.

Прикладами доповнюючих (супутніх) товарів, можуть бути: CD-плеєр і диск, автомобіль і паливно-мастильні матеріали, комп'ютер і програмне забезпечення, фарби і пензлі та ін.

До товарів-замінників належать кава і чай, масло вершкове й олія соняшникова, окуляри і контактні лінзи, нафта і газ тощо.

Якщо зростає ціна на доповнюючий (супутній) товар, без якого споживання нашого товару взагалі неможливе або обмежене, то попит на наш товар скоротиться. Отже, лінія попиту зміститься ліворуч. І навпаки, здешевлення супутніх товарів спричинить зростання попиту і зміщення лінії праворуч. Наприклад, подорожчали фарби. Природно, що це зменшить попит на пензлі. І навпаки, якщо зменшилися ціни на комп'ютерні програми, то це збільшить попит на комп'ютери.

Якщо збільшується ціна на товар-замінник, то попит на наш товар зростає, що призведе до зміщення кривої попиту праворуч, і навпаки, подорожчання кави збільшить попит на чай, а зменшення ціни на каву поверне цьому товару споживачів і зменшить попит на чай.

Доходи споживачів. Збільшення доходів спричиняє зміщення лінії попиту праворуч, а зменшення – ліворуч. Цей висновок має обмежену дію: він справедливий лише у певних межах, якщо зміни у рівні доходів не

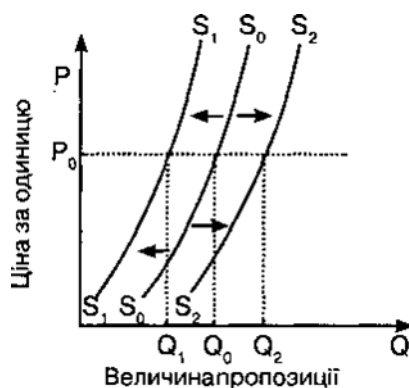
призведуть до змін у структурі споживання. Наприклад, зростання доходів може спричинити зростання попиту на апельсиновий сік і зменшення – на хліб. Так що не обов'язково зростання доходів є умовою зростання попиту на хліб.

Смаки та уподобання. Зрозуміло, що зміна смаків на користь нашого товару зміщує лінію попиту праворуч, а не на користь – ліворуч. Найчастіше смаки та уподобання змінюються під впливом моди. Відчутний вплив на них може мати вік людини, її професійна належність тощо.

Очікування. Найсуттєвіший вплив на попит мають інфляційні очікування. Вони можуть збільшувати попит (тобто зміщувати криву праворуч) не лише у разі, коли ціна на наш товар незмінна, а навіть і тоді, коли ціна на наш товар зростає.

Повернемося тепер до інших (крім ціни нашого товару) чинників пропозиції. Нагадаємо, що ними є ціни інших товарів, застосовувана технологія, податки або дотації виробникові.

Під впливом цих чинників крива пропозиції також може зміщуватися ліворуч або праворуч. Зобразимо це на графіку.

На графіку зображені початкова крива пропозиції S_0S_0 і дві криві пропозиції, що утворилися під впливом дії інших факторів (S_1S_1 та S_2S_2), тоді як ціна на наш товар залишалася незмінною (P_0).

Причинами зміщення кривої пропозиції ліворуч або праворуч можуть бути зміни цін інших товарів, технології та оподаткування доходів виробника.

Ціни інших товарів тоді суттєво впливають на попит нашого товару, коли ці інші товари є ресурсами для його створення. Як ресурсні товари, вони впливають на витрати виробництва нашого товару. Зменшення витрат призводить до збільшення пропозиції, і навпаки. Наприклад, подорожчання деревини призводить до скорочення пропозиції меблів. Здешевлення зерна і, відповідно, борошна сприятиме збільшенню пропозиції хлібних виробів. У першому випадку крива пропозиції зміститься ліворуч, у другому – праворуч.

Технології. Застосування нових технологій має на меті економію ресурсів і зменшення витрат. Як уже наголошувалося, зменшення витрат збільшує пропозицію, зміщуючи криву пропозиції праворуч, а їхнє збільшення, навпаки, зміщує криву ліворуч.

Оподаткування може бути або пільговим і, отже, стимулюючим, або надмірним і тому стримуючим. Підприємці реагують на податки так само, як і на витрати, адже податки зменшують той остаточний дохід, яким вони реально можуть розпоряджатись. Отже, збільшення податків зменшує пропозицію і зміщує криву ліворуч. Пільги, що їх може надавати держава, збільшують дохід підприємця, сприяють збільшенню пропозиції і зміщенню кривої праворуч.

Отже:

– споживач і виробник з'являються на ринку із власним уявленням про ціну і кількість товару, що один з них має продати, а другий – купити;

– обсяг попиту і пропозиції певним чином залежить від ціни даного товару: за вищої ціни попит стає меншим, а пропозиція більшою, за нижчої ціни попит зростає, а пропозиція зменшується;

– уявлення покупця формуються під впливом цін на супутні товари і товари-замінники, його доходів, смаків та уподобань, очікувань щодо ринкових змін;

– уявлення продавця про обсяги виробництва формуються залежно від цін на ресурсні товари, застосовуваних технологій та системи оподаткування доходів.

5.5. Ціна ринкової рівноваги

Цілком природно, що існує ціна, за якої обсяг пропозиції відповідає обсягу попиту, тобто наміри покупців і продавців збігаються. Така ціна називається *рівноважною*, або *ціною рівноваги попиту та пропозиції*.

Спочатку знайдемо цю ціну для нашого прикладу з цукром, припустивши для спрощення, що на ринку є лише один покупець і один продавець цукру, отже, його індивідуальний попит співпадає з ринковим, а індивідуальна пропозиція – з ринковою. Об'єднаємо дві попередні таблиці в одну і додамо графу, яка показує, наскільки пропозиція перевищує попит або, навпаки, попит перевищує пропозицію (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Ринкова пропозиція і попит на цукор (умовні дані)

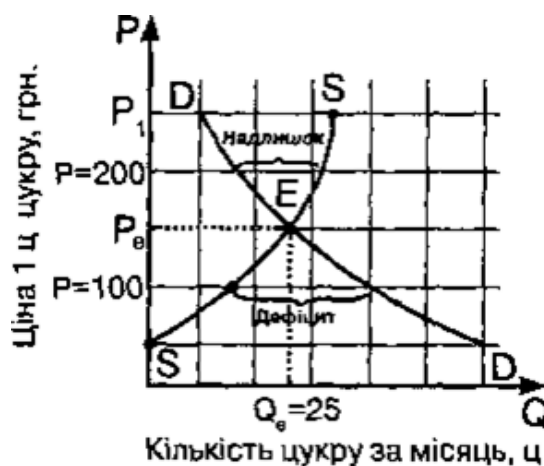
Ціна за 1 ц, грн.	Обсяг пропозиції за місяць, ц	Обсяг попиту за місяць, ц	Надлишок пропозиції (+), нестача пропозиції (-) щодо попиту, ц
250	32	10	+22
200	30	15	+15
150	25	25	0
100	15	40	-25
50	0	60	-60

В таблиці зображено п'ять можливих варіантів установлення ціни на цукор.

У разі перших двох варіантів (250 та 200 грн/ ц) обсяг пропозиції перевищує величину попиту.

При четвертому і п'ятому варіантах (100 та 50 грн/ц) величина попиту перевищує величину пропозиції.

Лише третій варіант, що відповідає ціні 150 грн/ц, забезпечує відповідність попиту і пропозиції. На основі даних таблиці побудуємо графік.

Графічне зображення даних таблиці показує, що криві попиту (DD) і пропозиції (SS) перетинаються лише в одній точці (E). Цій точці відповідає ціна рівноваги попиту і пропозиції (у нашому випадку – 150 грн/ц) і врівноважуюча кількість продукту (у нашому випадку – 25 ц).

На графіку зображено також, що у разі встановлення ціни на рівні, який перевищує ціну рівноваги, величина пропозиції перевищує величину попиту і виникає надлишок продукту. Якщо ціна нижча, ніж ціна рівноваги, величина попиту перевищує величину пропозиції і виникає дефіцит.

5.6. Роль ціни рівноваги попиту та пропозиції

Чи може в реальному житті трапитися так, що конкретна ринкова ціна буде вищою, ніж ціна рівноваги попиту і пропозиції? Звичайно, може. Але вища ціна спонукатиме виробників збільшувати обсяги виробництва. Вища пропозиція створить проблему, як реалізувати додатковий товар. Продавці, конкуруючи між собою, почнуть знижувати ціну.

Так само ринкова ціна може встановитися на рівні, нижчому, ніж рівень рівноваги. У цьому випадку попит перевищить пропозицію і утвориться дефіцит. Це створить для покупців проблему – як придбати

товар. Вони, конкуруючи між собою, виявлятимуть бажання купувати за вищої ціни.

Механізм ринкової конкуренції є тим реальним інструментом, який, незважаючи на можливі відхилення, повертає ціну до такого рівня, який урівноважує попит і пропозицію, а отже, узгоджує інтереси виробників і споживачів.

Ціна ринкової рівноваги не лише збалансовує попит і пропозицію, а й інформує про шляхи раціонального розподілу ресурсів. Підвищення ціни на певний товар дає інформацію виробникам про необхідність збільшення обсягів його виробництва, отже, і про доцільність перерозподілу виробничих ресурсів на його користь. І навпаки, зменшення ціни інформує про необхідність скорочення обсягів виробництва.

Ціна рівноваги забезпечує раціоналізацію попиту покупців, надаючи їм інформацію про те, як доцільно змінити структуру споживання, на який обсяг продукції при своїх доходах вони можуть розраховувати.

Ціна ринкової рівноваги є засобом саморегулювання відносин покупців і продавців, причому засобом дуже демократичним. Адже ніхто не змушує продавців забезпечувати ринок тим чи іншим товаром і встановлювати на нього певну ціну. Так само ніхто не змушує покупців купувати певну кількість товару за певною ціною. За відсутності зовнішнього примусу ціна рівноваги організовує спільну діяльність людей. У нашому прикладі рівноважна ціна цукру передбачає певні обсяги його виробництва, відповідно до яких виробники цукру замовляють техніку, добрива, хімічні засоби захисту рослин. Виробники сільськогосподарської техніки формують попит на метал, електричну енергію, фарби, пластмаси тощо.

5.7. Приклади неринкового ціноутворення

Чи завжди діє механізм формування ринкової ціни під впливом попиту і пропозиції? Ні, не завжди. Насамперед тому, що ринкова конкуренція не

функціонує у чистому вигляді. У суспільстві існують певні соціальні та політичні об'єднання з власними уявленнями про справедливість і «правильність» ціни. Пригадаймо хоча б цехові організації середньовічних ремісників, які штучно утримували ціни на завищеному рівні, обмежуючи обсяги виробництва, регламентуючи його технологію й організацію. Приблизно таку саму роль виконують сучасні виробники-монополісти. Професійні спілки спрямовують свою діяльність на те, щоб утримати ціну робочої сили (зарплату) на якомога вищому рівні. Водночас в особі держави навіть за ринкової економіки іноді маємо прихильника заниженої ціни, особливо на товари без замінників, наприклад, на хліб, ліки. Практично в усіх країнах із соціальною орієнтацією економіки відсутній справжній ринок житла, де ціна вільно встановлюється під впливом попиту і пропозиції. Держава діє в напрямі зниження квартирної плати. З іншого боку, держава іноді виступає прихильником завищення ціни. Це стосується цін на природні ресурси. Річ у тім, що довгий час саме завдяки ринковому механізму, який зорієнтовує виробництво на зростаючий попит, відбувалося залучення в економічний обіг дедалі більшої кількості природних ресурсів. Це суттєво вплинуло на стан навколишнього середовища, загострило проблему питної води, повітря, вичерпуваності сировинних ресурсів. Тому оподаткування їхнього використання, вищі витрати на захисні споруди, екологічне обґрунтування інвестиційних проектів спричиняють зростання витрат виробництва.

Якщо механізм встановлення ціни рівноваги попиту і пропозиції не діє безвідмовно, то чи не означає це, що його можна замінити чимось досконалішим? Такі спроби робилися впродовж 70 років у колишньому СРСР та інших соціалістичних країнах, які використовували систему централізованого визначення цін. Наслідком цієї системи були хронічний дефіцит і нерациональне використання ресурсів. Чому саме такими наслідками закінчилися спроби централізованого ціноутворення? Для того, щоб централізовано встановлені ціни мали якесь економічне підґрунтя,

центральний плануючий орган мав визначати потреби всіх споживачів та виробників і вчасно реагувати на зміни цих потреб. Таке завдання є надмірним для будь-якого органу. Отже, механізм встановлення ціни рівноваги попиту та пропозиції і використання цієї ціни як орієнтира в розподілі виробничих ресурсів навряд чи може бути замінений чимось досконалішим.

Питання для самоперевірки

1. Сформулюйте закон попиту.
2. Сформулюйте закон пропозиції.
3. Між якими двома явищами існує зв'язок, відображений у кожному із законів?
4. Який характер цього зв'язку?
5. Дайте визначення ринкової рівноваги.
6. За якою формулою можна розрахувати ціну ринкової рівноваги?
7. Які фактори впливають на ринкову ціну?
8. Які фактори, окрім ціни товару, впливають на пропозицію?

Тема 6. Гроші: їх функції та види

План

- 6.1. Перехід від натурального до товарного господарства та виникнення грошей.
- 6.2. Економічний зміст та функції грошей.
- 6.3. Види грошей.
- 6.4. Грошова маса.

6.1. Перехід від натурального до товарного господарства та виникнення грошей

Безперешкодний рух грошей – це найголовніша умова функціонування ринкової економіки. Зруйнувати грошову систему – означає зруйнувати

відносини між виробниками і покупцями, кредиторами і боржниками, власниками виробничих ресурсів і їхніми користувачами, державою і платниками податків тощо.

Будь-яка інформація про економічні відносини може сприйматися нами лише тоді, коли вона подана у грошовому виразі. Рівень витрат і доходів, розміри угод і боргових зобов'язань, обсяги виробництва і споживання стають зрозумілими нам лише за умови, що вони мають грошовий вимір. Для того, щоб зрозуміти, як функціонує ринок, необхідно з'ясувати, що таке гроші та яку роль вони виконують.

Гроші виникають при переході від натурального господарства до товарного. Щоб зрозуміти зміст економічних новацій, спричинених появою грошей, необхідно визначити особливості *натурального* та *товарного господарства (виробництва)*.

Натуральне господарство було пануючою формою у період первісної общини до того, як відбувся суспільний поділ праці. Воно домінувало у рабовласницьких маєтках (віллах) Стародавнього Риму, у патріархальній селянській общині, у феодальному помісті періоду середньовіччя тощо. *Основною ознакою* натурального господарства є те, що продукти (результати) натурального виробництва призначаються не для продажу, а для задоволення потреб виробників, або власників ресурсів.

Прикладом повністю натурального виробництва є господарство героя літературного твору Даніеля Дефо Робінзона Крузо. Змальоване письменником господарство цікаве для нас тим, що Робінзон лише для власних потреб будує житло і човен, вирощує хліб, приручає диких тварин, робить посуд і одяг тощо. Його контакти з іншими виробниками, а, отже, і обміни результатами виробництва повністю відсутні.

Порівняємо натуральне та товарне виробництво за декількома основними критеріями (ознаками) (табл. 6.1).

Особливості натурального та товарного господарства

Критерії (ознаки), за якими виділяються особливості	Натуральне господарство	Товарне господарство
<i>Вирішення основних проблем економіки «Що, як і для кого виробляти?»</i>	Виробники, власники виробничих ресурсів при вирішенні питання: «Що, як, для кого виробляти?» виходять з <i>власних потреб</i> та наявних ресурсів	Виробники, власники виробничих ресурсів при вирішенні питання: «Що, як, для кого виробляти?» виходять з <i>необхідності обміну</i> продуктами діяльності та орієнтуються на задоволення потреб <i>інших споживачів</i>
<i>Характер економічних відносин у процесі виробництва</i>	Економічні зв'язки обмежуються лише взаєминами всередині певної спільноти (общини, помістя), тому існує <i>замкненість</i> , відокремленість від інших виробників	Економічні зв'язки формуються у процесі обміну продуктами, їм властива <i>відкритість</i> і орієнтованість на потреби інших споживачів та врахування витрат виробництва інших виробників
<i>Характер праці</i>	Переважно, <i>проста ручна</i> праця з застосуванням найпростіших знарядь. <i>Універсализація праці</i> - у межах господарства виробляється усе, що потрібно для споживання	Праця, що <i>вдосконалюється</i> в процесі обміну продуктами діяльності і конкуренції виробників. <i>Поділ праці</i> (спеціалізація на виробництві певних видів продукції) у межах усього суспільства, а не лише окремого об'єднання людей

З порівняльної схеми випливає, що товарне виробництво, на противагу натуральному, передбачає:

- обмін продуктами діяльності і спрямованість на задоволення потреб інших споживачів;
- відкритість і врахування витрат виробництва інших виробників;
- постійне вдосконалення праці, відтак, розвиток її знарядь;
- поділ праці, що охоплює усе суспільство.

Продукт (результат) товарного виробництва набуває особливої товарної форми. **Товар** – це продукт праці, призначений не для власного споживання, а для обміну. Двома особливостями продукту, що став товаром, є:

- його корисність для інших;
- обмін на засадах еквівалентності.

Вимога еквівалентності передбачає, що в обміні кожен виробник, продавши свій товар, отримує інший, який за величиною витрат рівний проданому.

Доцільність забезпечення еквівалентності при обміні відображає таке просте міркування. При нееквівалентному обміні виробник, який постійно отримує продукт меншої вартості, опинятиметься у гірших економічних умовах. Оскільки виробничі ресурси є обмеженими, то з часом він збанкрутує і припинить свою економічну діяльність.

Для того, щоб була еквівалентність в економічних стосунках, має існувати певний спосіб (механізм) вимірювання вартості зовсім різних товарів, які задовольняють різні потреби споживачів.

Найбільш досконалий спосіб забезпечення еквівалентності передбачає використання грошей.

Товарне виробництво виникає задовго до того, як з'явилися гроші в якості загального еквівалента. Грошам передували більш прості форми обміну.

До виникнення грошової форми існували її історичні попередники: *проста (випадкова), повна (розгорнута), загальна*.

Проста форма існувала у період неупорядкованих обмінних операцій, коли виробник і покупець зустрічалися випадково, тобто постійно діючих місць для обміну не існувало. Ймовірність еквівалентності обміну тоді була невисокою.

Повній формі відповідає історичний період, коли обмінні операції стали масовими, і виробник кожного товару мав альтернативні варіанти обміну свого товару на інші. Наприклад, гончар міг обміняти глиняний горщик на мішок збіжжя, вівцю або плуг. При таких масових обмінах зростала ймовірність досягнення еквівалентності.

Загальна форма виникає тоді, коли на певних територіях в якості еквівалента починає використовуватися певний найбільш поширений товар, витрати виробництва якого, приблизно, могли визначити усі жителі цієї

території. У районах землеробства це могло, наприклад, бути збіжжя, а на територіях масового поширення вівчарства – вівця.

Грошова форма передбачає, що роль загального еквівалента міцно закріпилася за грошима, спочатку, металевими. Саме при грошовій формі ймовірність досягнення еквівалентності в обмінах є найбільшою.

Для сучасного товарного виробництва під грошима ми розуміємо не лише такі їх традиційні форми, як монети та паперові гроші, а й їх сучасні форми – електронні гроші.

6.2. Економічний зміст та функції грошей

У сучасній економічній літературі є кілька визначень грошей. Одне з них наголошує на тому, що **гроші** – це певний запас засобів (активів), які забезпечують здійснення різноманітних економічних угод. Інше визначення підкреслює, що **гроші** – це загальний еквівалент, через який вимірюється вартість усіх товарів і послуг. Нарешті, існує визначення, згідно з яким **гроші** – це сукупність функцій, які вони виконують.

Кожне з цих визначень правильне, але по-своєму акцентує увагу на тому чи іншому боці змісту грошей. Перше – на тому, що гроші – це універсальна форма господарських зв'язків, друге – на їхній винятковій ролі стосовно усіх товарів, третє – на тому, що у грошах найважливішим є не їхня матеріально-речова форма, а виконувані ними функції. Розкриємо зміст грошей через їх функції.

Гроші виконують декілька **функцій**:

- засобу обігу;
- засобу платежу;
- міри вартості;
- засобу нагромадження.

Засіб обігу. Цю функцію гроші здійснюють тоді, коли їх використовують, купуючи (продаючи) речі або послуги. Щоразу, коли ми,

вирішивши придбати якусь річ або скористатись певною послугою, розраховуємося грошима, гроші виконують саме функцію засобу обігу.

Необхідність існування цієї функції грошей зумовлена суспільним поділом праці. Окремі виробники створюють певні речі та послуги і мають потреби в інших. Обмін міг би відбуватися безпосередньо: продукт на продукт. Але такий обмін (бартер) передбачає великі незручності, а саме: потреби різних виробників можуть не збігатися, пропорції обміну визначатимуться навмання і зовсім не гарантуватимуть еквівалентності. Функціонування грошей позбавляє покупців і продавців від цих ускладнень.

Функція засобу обігу є найбільш очевидною. Тому іноді гроші визначають як те, що може застосовуватися в якості засобу обігу.

Засіб платежу. Коли йдеться про отримання власниками виробничих ресурсів грошового відшкодування, гроші виконують функцію засобу платежу. Отже, ця функція реалізується при отриманні заробітної плати, при сплаті орендної плати, при одержанні в банку відсотків за депозитом, при розрахунках за кредит тощо.

Міра вартості. Ця функція здійснюється грошима тоді, коли вони використовуються для зіставлення цінностей, або вартостей, різних товарів. Гроші тут є своєрідним масштабом для зіставлення, як, скажімо, вуглець при визначенні молярної маси інших речовин або світловий рік для виміру відстані між зорями.

Ми використовуємо функцію міри вартості, коли, дивлячись на етикетку або цінник, з'ясуємо ціну товару. В цей момент ми подумки зіставляємо ціну даного товару з іншими та з власними доходами і робимо певний вибір. Ця функція реалізується і під час торгу між покупцем і продавцем на вільному ринку, а також при визначенні ціни за певні послуги., що надаватимуться в майбутньому.

У цій своїй функції гроші роблять велику послугу як окремим особам, так і суспільству загалом. Без неї стало б неможливим прийняття рішень щодо розподілу ресурсів і доходів, здійснення розрахунків на майбутнє,

визначення узагальнюючих для усієї економіки показників тощо. Зокрема, суспільство було б позбавлене можливості розрахувати загальні обсяги виробництва певного року. Адже неможливо скласти разом центнери зерна, метри тканин, одиниці верстатів, кіловат-години виробленої енергії. Розрахунок загальних обсягів виробництва стає можливим тоді, коли усі ці види продукції зведені до спільного знаменника через грошовий вимір. Оцінка усіх цих продуктів у грошах дає можливість не лише визначити, зростає виробництво чи скорочується, а й встановити частку окремих сфер і галузей у створеному продукті.

Засіб нагромадження. Цю функцію гроші виконують як особливий засіб зберігання та примноження багатства. Вони здійснюють функцію засобу нагромадження у тих випадках, коли домогосподарства, скорочуючи поточне споживання, роблять заощадження або підприємці відкладають частину виручки від реалізації товарів для оновлення засобів виробництва, збільшення капіталу. Зберігати багатство можна не лише у грошовій формі. Наприклад, *формами багатства* є нерухомість, цінні папери, витвори мистецтва. На відміну від інших форм багатства, грошова форма дає змогу власникові миттєво здійснити будь-які розрахунки. Власники інших форм нагромадженого багатства не можуть безпосередньо скористатися ними для покриття боргів, придбання товарів.

Завдяки функції грошей як засобу нагромадження існує зв'язок (спадкоємність) різних етапів розвитку виробництва та споживання. Нагромадивши кошти у поточному періоді, можна забезпечити зростання споживання у майбутньому.

6.3. Види грошей

Гроші у сучасному розумінні існують як:

- монети;
- паперові гроші;
- засоби, що замінюють гроші (чеки, векселі, кредитні картки);

- банківські рахунки;
- міжнародні гроші.

Безпосередньо існуванню грошей у вигляді монет передував історичний період використання в якості загального еквівалента дорогоцінних металів. Не відразу і не скрізь металеві гроші існували у вигляді монет. Зокрема, ще у XII–XIII ст. у Київській Русі функції грошей виконували зливки срібла видовженої форми і певної ваги, що мали назву гривня.

Монети. Слово походить від латинського «*monere*», тобто раджу. У Стародавньому Римі карбування монет відбувалося на території храму Юнони, яка вважалася богинею-порадницею.

В Україні перші суто руські монети – златники (із золота), на яких зображали державний герб – тризуб, були карбовані за часів Володимира Великого наприкінці X ст.

У стародавні часи, в середні віки і навіть частково наприкінці XIX – на початку XX ст. в обігу були, так звані, справжні монети – зливки дорогоцінних металів з державним засвідченням їхньої вартості. Ті монети, які використовуються в обігу сьогодні, є символічними грошима: вони виробляються зі злиwkів малоцінних металів. Вартість зливка, з якого зроблена монета, є меншою, ніж вартість, зазначена на монеті. Сучасні монети використовуються для розмінювання паперових грошей. До них застосовують назву білонні монети.

Повноцінні монети як гроші мають певну обмеженість, недосконалість, а саме: а) їх можуть вилучити з обігу, бажаючи використати дорогоцінні метали, з яких вони карбовані; б) вони зношуються, стираються, що зменшує їхню масу і створює невідповідність між реальною вартістю зливка і тією вартістю, яка на ньому зафіксована; в) існує можливість свідомого фальсифікування металевих грошей з метою збагачення того, хто їх карбує, найчастіше – держави.

Усі ці недосконалості породили потребу в іншій формі грошей: у паперових грошах.

Паперові гроші. Паперовими грошима є банкноти (банківські білети). Така назва – банківські білети – відбиває історію виникнення цих паперових грошей. Банкноти виникли у середні віки і являли собою посвідчення банкіра про те, що він отримав на зберігання певну кількість золота. У банкноті зазначалася кількість золота, що мала бути повернена власникові за його вимогою. Ці банківські розписки починали самостійний рух: їх приймали при розрахунках. Надалі право випуску банкнотів дістають найбільші (центральні) банки. Оскільки вони з часом стають банками урядів, то право випуску банкнотів бере на себе держава. Спочатку банкноти обмінювалися на золото, а їхній випуск пов'язувався з золотим запасом країни. На початку ХХ ст. більшість країн світу припиняють обмін банкнотів на золото, а їх випуск підпорядковується іншим вимогам, про що йтиметься далі.

До паперових грошей належать також *казначейські білети*. Їх випускає міністерство фінансів для покриття державних витрат. Казначейські білети ніколи не обмінювалися на золото. До того часу, поки такий обмін здійснювався стосовно банкнотів, між ними і казначейськими білетами існувала відмінність. Після того, як обмін банкнотів на золото було припинено, ця відмінність зникла.

Отже, сучасні паперові гроші виконують функцію грошей не тому, що вони самі є товаром або забезпечені золотом, а через те, що їх у цій ролі визначила держава. За критерієм визначеності державою, гроші поділяються на **товарні** і **декретовані**. Гроші, що мають власну внутрішню вартість, називаються **товарними**. Сучасні гроші, що не мають внутрішньої вартості, а їхня цінність визначається ззовні державою, називаються **декретованими**.

Засоби, що замінюють гроші. До таких засобів належать *чеки, векселі, кредитні картки*. Вони використовуються у розрахунках, але за умови, що за кожним із них є або рахунок у банку, або готівкові гроші.

Чек – наказ (розпорядження) власника банківського рахунка перерахувати певну суму на користь пред'явника чека. Наслідком цього розпорядження може бути або видання пред'явникові чека готівки, або безготівковий перерахунок грошей з одного банківського рахунка на інший.

Вексель – письмове зобов'язання боржника сплатити визначену суму грошей у визначений термін. Звичайний вексель має такі реквізити: 1) найменування; 2) визначену суму платежу; 3) зазначення терміну платежу; 4) найменування того, кому має бути здійснено платіж; 5) місце, дату складання векселя і підпис того, хто його видав. Вексель може розпочати самостійний рух, якщо він передається від одного власника (держателя) до іншого шляхом особливого передавального напису – індосаменту. Вексель можна передати банку, отримавши (із певною знижкою) борг раніше зазначеного на векселі терміну. В разі відмови від платежу власник векселя подає до суду позов і вказана у векселі сума стягується у судовому порядку з того, хто видав вексель.

Отже, для існування в країні вексельного обігу необхідне законодавство про рух векселів, відповідний судовий механізм, розвинена банківська система.

Кредитна картка – розрахунковий засіб, який найчастіше видається банками своїм клієнтам. Картка являє собою пластмасову платівку з ідентифікатором власника, тобто позначкою про номер рахунка в банку, яку практично не можна підробити. Під час розрахунків кредитними картками у торговельних або інших установах картка вставляється у спеціальний апарат, і її номер надходить через комп'ютерну мережу в банк. Туди ж надсилають дані про рахунки за товари та послуги. Банк робить безготівкові перерахунки грошей на користь установ, що надали товари або послуги. Кредитною карткою можна скористатись і в разі, якщо її власникові потрібна готівка. Для цього існують спеціальні автомати; їх встановлюють навіть на вулицях.

Банківські рахунки (або депозитні гроші) – це своєрідний засіб відображення та контролю за станом і рухом коштів (депозитів) власника

грошей, який передав їх у банк. Рахунки поділяють на *безстрокові та строкові*. Кошти з безстрокового рахунка (рахунка до запитання, поточного) їхній власник може отримати у будь-який час. Строкові рахунки стають доступними вкладникам, тобто вони можуть отримати з них гроші, лише через певний час.

Банківські рахунки є дуже різноманітними, їх розрізняють за обсягами (дрібні і великі), за способами одержання грошей (чекові та безчекові), за швидкістю перетворення у готівку (безстрокові, короткострокові, довгострокові). Частка банківських рахунків у грошовій масі надзвичайно велика. Зокрема, сьогодні у розвинених країнах готівкові гроші – паперові та монети – становлять лише 5 % – 7 % від загальної маси грошей, а решта – банківські рахунки (депозити).

Іноді в економічній літературі та у поточних виданнях можна натрапити ще на таку назву: електронні гроші. Вони, власне, не є самостійною формою грошей. Це ті самі депозитні гроші, використання яких передбачає електронні технології. Вони дають змогу перераховувати гроші та реєструвати інформацію про їхній рух безпаперовим способом. Зокрема, технологія, що ґрунтується на системі терміналів (особливих авто матів), дає змогу користуватися кредитними картками у торговельних установах, у сфері побутових послуг, транспорті тощо.

Міжнародні гроші – це гроші, створені міжнародними організаціями для здійснення розрахунків між країнами. До них належать СДР – «спеціальні права запозичення», створені Міжнародним валютним фондом. Подібною була і валюта ЕКЮ – європейська розрахункова одиниця, створена Європейським фондом валютного співробітництва. На зміну ЕКЮ з 1 січня 2002 року прийшла валюта ЄВРО, яка виконує функції спільної валюти країн ЄС, що утворюють Єврозону.

6.4. Грошова маса

Важливою проблемою для будь-якої економіки є правильно визначений обсяг грошової маси. Вона була і залишається актуальною через те, що надмірна маса грошей в обігу спричиняє інфляцію. Контроль за масою грошей – одне з найважливіших завдань центральних банків країн.

Як визначають фактичну кількість грошей, або грошову пропозицію (M^s)? Для цього використовують грошові агрегати.

Готівка поза банками	= M0	
M0 +	Чекові (поточні) рахунки	= M1
M1 +	Внески на безчекові (ощадні) рахунки та дрібні строкові рахунки	= M2
M2 +	Великі строкові рахунки	= M3

Для визначення грошової маси застосовуються показники, що називаються «грошовими агрегатами» M0, M1, M2, M3.

M0 – готівка, або паперові гроші та монети.

M1 = M0 + чекові (поточні) рахунки.

Чекові – це такі рахунки у банках або інших фінансово-кредитних установах, гроші з яких можуть бути зняті (перераховані) за допомогою чека.

M2 = M1 + внески на безчекових (ощадних) рахунках та дрібні термінові рахунки.

Гроші з безчекових рахунків можна одержати у будь-який час, але без участі чеків.

Дрібні термінові рахунки – це рахунки, гроші з яких можна одержати тільки через певний, але короткий термін.

M3 = M2 + великі термінові рахунки.

Великі термінові рахунки – рахунки, що перевищують певну велику суму грошей (у США – 100 тис. дол.), – гроші, які можна одержати через значний термін.

Найбільш ліквідними, тобто такими, що можуть бути використані найшвидше, є гроші M1. Питання про елементи грошової маси в економічній теорії є дискусійним. Одні дослідники, ведучи мову про грошову масу, мають на увазі лише M1, інші – M2 та M3.

Фактична кількість грошей не завжди співпадає з необхідною їх кількістю. Для визначення необхідної кількості грошей треба врахувати ті функції, які вони мають виконувати. Передусім, гроші є засобом обігу, і у цій функції вони обслуговують рух (купівлю – продаж) продуктів та послуг.

Кількість грошей, необхідних для обігу, визначається з урахуванням трьох **чинників**:

- загального обсягу продуктів та послуг кінцевого споживання, створених в національній економіці впродовж року (Y);
- рівня цін, за якими ці продукти та послуги можуть бути реалізовані (P);
- швидкості руху грошей (k або V).

При розрахунку необхідної для обігу кількості грошей (M^D) можуть використовуватися дві формули:

$$M^D = k * P * Y,$$

де k – середня тривалість знаходження грошей у касі, або час, коли вони не обслуговують рух товарів.

$$M^D = \frac{1}{V} * P * Y$$

де V – кількість обертів, які в середньому здійснює впродовж року одна грошова одиниця.

З наведених формул випливає, що $k = \frac{1}{V}$. Отже, при збільшенні часу, упродовж якого гроші не обслуговують рух товарів, кількість обертів, які вони можуть здійснити, зменшується.

Формули можна використати для розрахунку відсоткової зміни, необхідної для обігу кількості грошей ($\% \Delta M$), зробивши такі перетворення:

$$\% \Delta M^D = \% \Delta k + \% \Delta P + \% \Delta Y,$$

$$\% \Delta M^D = \% \Delta P + \% \Delta Y - \% \Delta V.$$

Нехай нам відомо, що фактична кількість грошей зросла на 10 %. Треба визначити, чи ця зміна відповідає необхідній, якщо обсяг продуктів та послуг в економіці зріс на 5 %, кожна грошова одиниця стала, в середньому обертатися швидше на 3 %, а загальний рівень цін збільшився на 4 %.

Підставивши значення змінних у другу формулу, матимемо $\% \Delta M = 4 + 5 - 3 = 6$. Звідси робимо висновок, що фактична зміна пропозиції грошей була більшою, ніж необхідна: $\% \Delta M^S > \% \Delta M^D$.

З попереднього матеріалу ви дізналися про функції та види грошей. Цілком імовірно, що у вас виникне запитання: якщо сучасні гроші не мають золотого забезпечення, то що робить гроші розвинутих країн стійкими, що визначає їхню суспільну цінність?

По-перше, гроші наділені особливою суспільною корисністю – здатністю обмінюватись на речі та послуги, бути гарантом нормального економічного кругообігу не лише у поточному періоді, а й у майбутньому.

По-друге, гроші мають суспільну корисність, оскільки вони декретовані (визнані державою), тобто держава оголосила їх законними платіжними засобами. Чим сильнішою й авторитетнішою є держава для своїх громадян, тим більшу довіру вони матимуть і до грошей.

По-третє, цінність грошей визначається їхньою купівельною спроможністю. Сучасні гроші регулюються державою так, щоб їхні зміни відповідали змінам обсягів виробництва. В іншому випадку, відбуватиметься підвищення цін і зменшення купівельної спроможності грошей. Відповідно зменшиться їхня суспільна цінність і почнеться «втеча» від знецінених грошей – намагання їх позбутися шляхом обміну на гроші інших країн.

Питання для самоперевірки

1. Що таке гроші?
2. Які функції виконують гроші?
3. Що є спільним та відмінним між різними видами грошей?
4. Назвіть види грошей.
5. Назвіть найбільш ліквідними види грошей.

Тема 7. Ринкова структура: особливості різних ринків

План

- 7.1. Структура ринку країни за об'єктами купівлі-продажу.
- 7.2. Ринок готових товарів.
- 7.3. Організація гуртової (оптової) торгівлі.
- 7.4. Організація роздрібною торгівлі.
- 7.5. Ціни товарів на ринку готової продукції.
- 7.6. Ринок виробничих ресурсів.
- 7.7. Ринок землі.
- 7.8. Ринок праці.
- 7.9. Ринок капіталів.
- 7.10. Ринок інформації.

7.1. Структура ринку країни за об'єктами купівлі-продажу

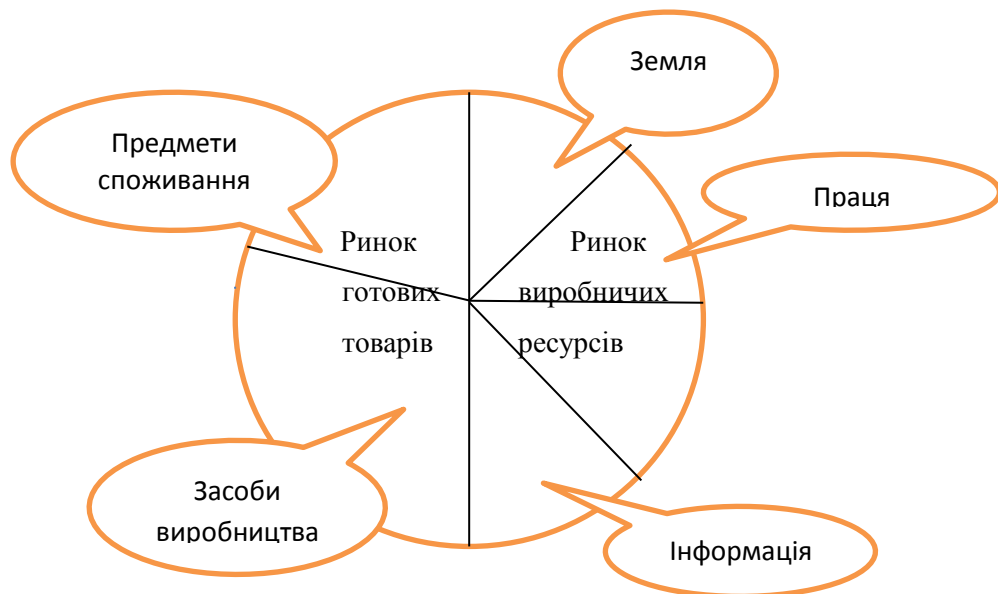
За призначенням того, що купується і продається, загальний ринок країни можна представити як такий, що складається з двох великих частин:

- ринку готових товарів;
- ринку виробничих ресурсів (рис. 7.1).

Ринки готових товарів і ринки виробничих ресурсів пов'язані між собою як сегменти (елементи, або складники) єдиного ринку країни.

Об'єктами купівлі-продажу *на ринку готових товарів* є предмети споживання та засоби виробництва – інвестиційні товари. Отже, тут купується і продається усе, що призначене для кінцевого використання в

процесі особистого споживання (одяг, їжа, побутові речі, особисті послуги) або в процесі виробничого споживання (машини, устаткування, обладнання).

Рис. 7.1. Структура ринку виробничих ресурсів

На ринку виробничих ресурсів купуються і продаються фактори виробництва – земля, праця, капітал (фінансові ресурси) та інформація.

Ринки відрізняються не лише тим, що купується і продається, але й тим, хто здійснює купівлю і продаж, як організований ринок та як визначаються ціни.

7.2. Ринок готових товарів

Суб'єктами ринку готових товарів, тобто тими, хто купує і продає на цьому ринку, є виробники, продавці предметів споживання й засобів виробництва та покупці готової продукції – окремі особи, підприємства та організації.

Здебільшого продавцями на цьому ринку стають не самі виробники, а спеціальні торговельні організації. Саме вони виконують роль посередників між виробниками та покупцями. Таке посередництво називається *торговельним, або комерційним підприємництвом*.

Основним завданням торговців є забезпечення безперешкодного руху створених товарів до покупців та їх реалізація (продаж) у повному обсязі. Виконання цього завдання передбачає, що торговельні організації здійснюють такі функції:

- вивчення ринку, тобто з'ясування реальної потреби споживачів у певних товарах та пошук виробників, здатних їх виробляти;
- формування запасів та збереження товарів, їх транспортування;
- доведення товарів до необхідних торгових кондицій: фасування, пакування тощо;
- рекламування товарів;
- безпосередній продаж та обслуговування процесу споживання товарів після продажу – заміна, ремонт.

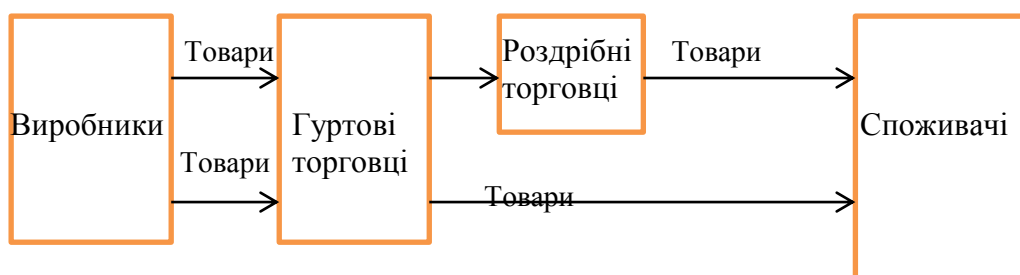
Здійснюючи ці функції, торговці, як і будь-які інші підприємці, розраховують на отримання прибутку.

Зрозуміло, що і прибуток, і витрати, які пов'язані з організацією торгівлі, стають частиною ціни, за якою товар продається кінцевому споживачеві. У зв'язку з цим виникає природне запитання: якщо в ціні готової продукції з'являються додаткові складники, то чи не означає це, що діяльність торговельних посередників не відповідає інтересам кінцевих споживачів, адже споживачі зацікавлені у зменшенні ціни?

Насправді, за умови правильної організації торговельної справи споживачі мають значний вигаш від діяльності торгових посередників. Він виявляється у тому, що, по-перше, за участі торговців витрати часу і зусиль споживачів на пошук необхідних товарів суттєво зменшуються, а без їх участі, навпаки, – збільшуються. По-друге, якщо торговці виконують свої функції, то споживачі знаходять необхідні товари і тому задовольняють свої потреби, а у випадку поганого виконання цих функцій потреби споживачів взагалі можуть залишитися незадоволеними. По-третє, якщо внаслідок діяльності торговців скорочується час продажу певних партій товарів і, як

результат, зростає обсяг пропозиції, то, за законами ринку, ціна одиниці товару взагалі може зменшуватися.

Приклад. Нехай функція попиту на товар А описується рівнянням $Q^D=14-2,5P$, а функція пропозиції до появи на ринку торгового посередника – рівнянням: $Q^S = 2 + 1,5P$. Торговець забезпечив скорочення часу продажу кожної партії товарів, і тому за місяць продається їх більша кількість. Відтак, зростає обсяг пропозиції. Отже, функція пропозиції описується за нових умов іншим рівнянням, а саме: $Q^S = 5 + 1,5P$. Як при цьому змінилася ціна ринкової рівноваги? Зробивши розрахунки, визначаємо, що до появи торговця у якості посередника між виробником і споживачем ціна ринкової рівноваги товару А становила 3 грошові одиниці, а після його появи вона зменшилася до 2,25. **Формами організації ринку готової продукції є гуртова (оптова) торгівля та роздрібна торгівля** (рис. 7.2).

Рис. 7.2. Зв'язок між виробниками готових товарів і споживачами

Отже, і гуртові, і роздрібні торговці беруть участь у просуванні товарів від виробників до споживачів.

Існують два **варіанти руху товарів**: з участю одночасно і гуртових, і роздрібних торговців та з участю лише гуртових торговців. Перший варіант здійснюється під час продажу предметів споживання, другий – засобів виробництва.

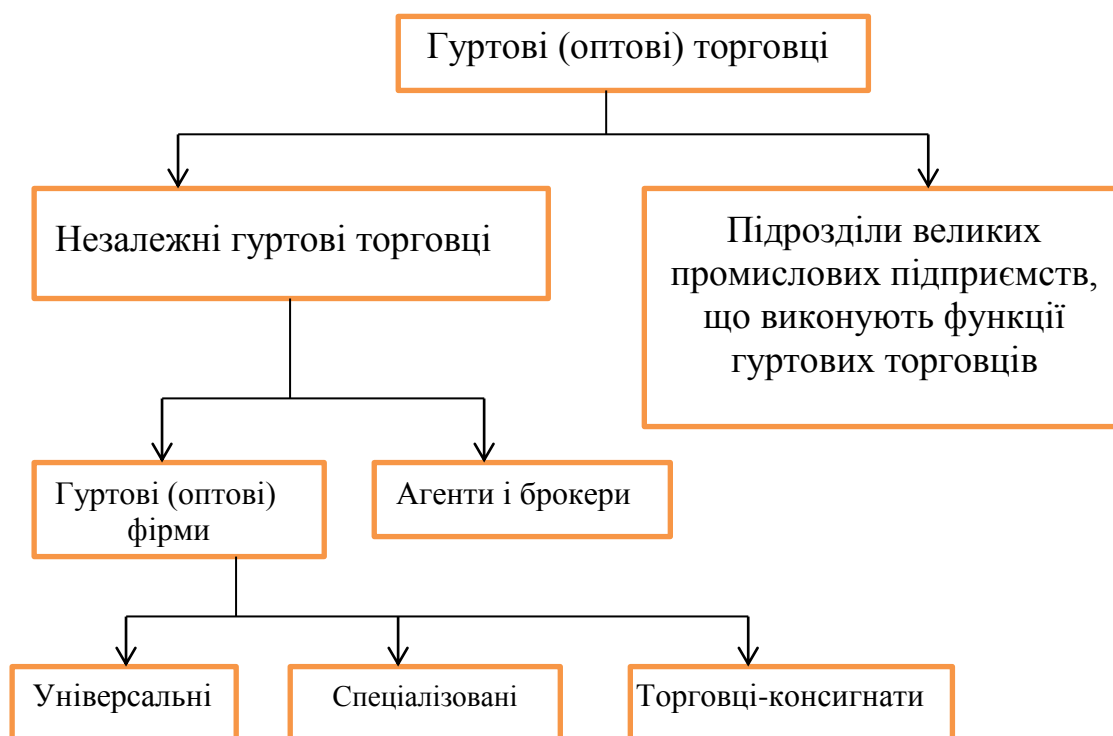
7.3. Організація гуртової (оптової) торгівлі

Гуртові торговці створюють складну систему руху великих партій товарів, яка передбачає виконання таких робіт:

– збирання замовлень на засоби виробництва від підприємств виробничої сфери та на предмети споживання від підприємств роздрібною торгівлі;

- обробка вантажів;
- транспортування;
- зберігання товарів.

Мережа оптової торгівлі формується економічними суб'єктами (рис. 7.3).

Рис. 7.3. Економічні суб'єкти мережі оптової торгівлі

Функції гуртових торговців можуть виконувати як незалежні оптові торговці, діяльність яких пов'язана лише з купівлею – продажем, так і підрозділи великих підприємств, які займаються власне виробничою діяльністю. На незалежних гуртових торговців припадає лівова частка гуртового товарообігу – близько 90 %, тоді як на збутові підрозділи великих підприємств – виробників – лише 10 %.

Незалежні гуртові торговці можуть ставати власниками товарів, купуючи їх у виробників, а можуть і не ставати. Гуртові (оптові) фірми

стають такими власниками, а торгові агенти та брокери лише, продають великі партії товарів, які їм не належать.

Фірми гуртової (оптової) торгівлі, що займаються одночасно реалізацією широкого асортименту товарів, наприклад, одягу, взуття, товарів побутової хімії тощо, називаються **універсальними**. Фірми, які займаються продажем обмеженого асортименту товарів, наприклад, лише легкових авто або продуктів харчування, одягу тощо, називаються **спеціалізованими**.

Здебільшого фірми гуртової торгівлі продають партії товарів у мережу роздрібною торгівлі, перестаючи бути їх власниками. Але є торговці, які лише передають товари у роздрібну торгівлю для продажу, залишаючись власниками, і одержують кошти лише після продажу. Вони називаються **торговцями-консигнантами**.

Сфера гуртової торгівлі є дуже складною і різноманітною. Адже вона забезпечує рух товарів, асортимент яких оцінюється у сотні тисяч одиниць, обслуговуючи мільйони споживачів, розташованих по всій території країни. Оптимізацією діяльності торговців, тобто знаходженням найкращих способів організації торгівлі, займаються фахівці-логістики. **Логістика** – це теорія, яка допомагає управляти рухом товарів від виробника до кінцевого споживача. Управління передбачає планування, контроль та організацію торгових потоків. Основним завданням фахівців-логістів є забезпечення того, щоб споживач одержав необхідний йому товар у визначений час, у визначеному місці, у потрібній формі та за найменших витрат.

7.4. Організація роздрібною торгівлі

Роздрібні торговці продають невеликі партії товарів і обслуговують кінцевий етап продажу предметів споживання. Цей етап передбачає виконання таких робіт:

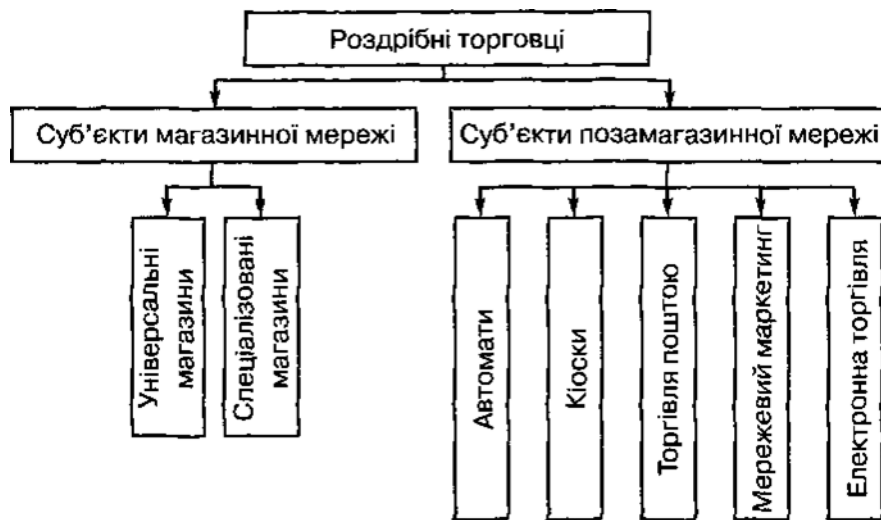
- дослідження ринку споживчих товарів;
- сортування, пакування;
- встановлення кінцевої ціни;

- рекламування товарів;
- власне продаж окремих товарів та здійснення розрахунків.

Мережа роздрібної торгівлі формується економічними суб'єктами – власниками торговельних організацій (рис. 7.4).

Усю мережу роздрібної торгівлі можна умовно розділити на дві частини: магазинну та позамагазинну. **Магазинна частина** мережі охоплює усіх роздрібних торговців, які працюють у стаціонарних закладах торгівлі. Тому значна частина їх витрат пов'язана з утриманням (орендою) торгових приміщень (залів), спеціального обладнання тощо.

Рис. 7.4. Мережа роздрібної торгівлі

На рисунку представлено один з можливих варіантів класифікації (поділу) суб'єктів магазинної мережі – універсальні та спеціалізовані заклади торгівлі. Критерієм (ознакою) такого поділу є асортимент товарів, представлених у торговому закладі: широкий асортимент – в універсальних, обмежений – у спеціалізованих.

При позамагазинній торгівлі витрати на утримання торговельного обладнання зведені до мінімуму (автомати, кіоски) або зовсім відсутні (торгівля поштою, мережевий маркетинг, або «торгівля вдома», електронна торгівля). Але такі форми торгівлі передбачають інші особливі витрати.

Сучасною формою роздрібної торгівлі є електронна торгівля. Її основними особливостями стали продаж товарів через *інтернет-магазини* (віртуальні магазини) з оплатою через кредитні картки та безпосередньою доставкою товару споживачеві.

Масштаби електронної торгівлі у світі в середині 2000-х років оцінювалися сотнями мільярдів доларів проданих товарів і продовжують щороку зростати. Її незаперечна перевага виявляється у забезпеченні вищої якості обслуговування покупців і значно нижчих (на 20–30 %) цін. За рахунок чого досягається зменшення цін?

Електронна торгівля дозволяє уникнути певних витрат і зменшити їх. Йдеться про такі напрямки економії:

- стають непотрібними торговельні приміщення, офіси, складне торговельне обладнання;
- можна не друкувати паперові каталоги продукції, замінивши їх електронними;
- зменшуються витрати на утримання персоналу – продавців, консультантів тощо;
- скорочуються витрати на зберігання і транспортування продукції тощо.

7.5. Ціни товарів на ринку готової продукції

На ринку готової продукції формуються три види цін: оптова ціна підприємства, оптова ціна промисловості та роздрібна ціна. Кожна з цих цін віддзеркалює певний етап руху товарів від виробника до споживача.

Одна ціна стає складником при формуванні іншої: *оптова ціна підприємства* – складником ціни промисловості, а *оптова ціна промисловості* – складником роздрібної торгівлі. Такий зв'язок цін пояснюється тим, що гуртовий торговець купує товари у виробника за оптовою ціною підприємства, продаючи їх роздрібному торговцю за оптовою ціною промисловості, а роздрібний торговець, купуючи товари за

оптовою ціною промисловості, продає кожен окремий товар споживачеві за роздрібною ціною.

Оптова ціна підприємства відшкодовує витрати та гарантує прибутки виробникові. *Оптова ціна промисловості* забезпечує відшкодування витрат та одержання прибутків гуртовому торговцю. *Роздрібна ціна* відшкодовує витрати і забезпечує прибутки роздрібному торговцю.

$$P_{\text{роздр}} = P_{\text{підпр}} + Cr_{\text{гурт}} + Pr_{\text{гурт}} + Cr_{\text{розд}} + Pr_{\text{роздр}}$$

де $P_{\text{підпр}}$ – оптова ціна підприємства, $Cr_{\text{гурт}}$ – витрати на реалізацію гуртового торговця, $Cr_{\text{розд}}$ – витрати на реалізацію роздрібного торговця, $Pr_{\text{гурт}}$ – прибуток гуртового торговця, $Pr_{\text{роздр}}$ – прибуток роздрібного торговця.

Отже, для того, щоб роздрібна ціна була якнайменшою, виробники і торговці повинні прагнути мінімізувати (зменшити до можливого мінімального рівня без втрати якості) витрати виробництва і продажу. До того ж, виробники і торговці не повинні бути монополістами у своїй сфері діяльності. Тоді прагнення підприємців зробити власні прибутки якнайбільшими обмежуватиметься конкуренцією між ними за можливість продати свій товар споживачу.

7.6. Ринок виробничих ресурсів

Ринок виробничих ресурсів охоплює чотири ринки: землі, праці, капіталу та інформації (рис. 7.1). Вони мають суттєві спільні риси, які і дають підстави для їх об'єднання під назвою «ринок виробничих ресурсів».

По-перше, товари, що на них продаються – земля, праця, капітал, інформація – призначені для виробничого використання у процесі створення готових товарів і послуг. *По-друге*, на усіх ринках виробничих ресурсів покупцями є підприємці, що організують процес виробництва, а продавцями – власники ресурсів. *По-третє*, попит на ринку землі, праці, капіталів та інформації є похідним від попиту на товари кінцевого споживання. Це означає, що за умови, наприклад, збільшення попиту на одяг, зростатиме і попит на працю кравців, дизайнерів одягу тощо, а за

зменшення, навпаки, скорочуватиметься. *По-четверте*, виробничі ресурси – це взаємодоповнюючі і, водночас, взаємозамінні товари. Це передбачає те, що зі зміною технології виробництва використання одних ресурсів може скорочуватись, а інших – збільшуватись. Оскільки існує взаємозамінність ресурсів, то ціна одного ресурсу впливатиме на попит на інший ресурс. *Наприклад*, подорожчання ресурсу праці може спонукати підприємців скорочувати попит на працю і, натомість, збільшувати попит на засоби виробництва (капітал). *По-п'яте*, ціна, що формується на кожному ринку виробничих ресурсів, одночасно є доходом, або винагородою власникові цього ресурсу: зарплата – найманому працівникові, рента – власнику землі, відсоток (процент) – власнику грошей, що стають капіталом, дохід від продажу патенту на використання винаходу – власникові інформації.

Попри те, що існує, принаймні, п'ять спільних ознак для усіх ринків виробничих ресурсів, вони мають і відмінності.

7.7. Ринок землі

Поняття «земля» означає такий ресурс, який використовується не лише у сільському господарстві, а й у лісництві, видобувній промисловості, будівництві тощо. На ринку землі виникають особливі відносини: *по-перше*, між її власниками та орендарями, у випадку, коли земля надається у тимчасове користування (оренду), та, *по-друге*, між власниками і покупцями при продажу земельних ділянок. Отже, суб'єктами ринку землі є власники земельних ділянок, з одного боку, та орендарі або покупці цих ділянок, з іншого.

Особливості попиту на землю. Виходячи з різних можливостей використання однієї і тієї ж ділянки землі, ми можемо побудувати декілька кривих попиту: криву попиту на ділянку землі для вирощування овочів, для випасу худоби, для будівництва споруд тощо.

Попит на землю залежить від доходу, який можна одержати працюючи на землі. Зрозуміло, що якщо, наприклад, дохід фермера від вирощування

овочів на ділянці, яку він орендує, є меншим від орендної плати власникові, то фермер не виявлятиме бажання орендувати таку ділянку.

Оцінюючи можливий попит на землю, ведуть мову про *граничний дохід* – той, що може бути одержаний при розширенні земельних площ на одну одиницю, скажімо, на 1 га. Фермер, який використовує землю для вирощування овочів, буде збільшувати попит на земельні угіддя до того часу, поки дохід від продажу урожаю з додаткової ділянки не зрівняється з орендною платою власникові землі за її використання. Це правило описується рівнянням:

$$MPI=R,$$

де MPI – граничний дохід від використання додаткової ділянки землі, R – рента, яку сплачує орендар власникові за кожну ділянку.

Оскільки граничний дохід від використання додаткової земельної площі зменшуватиметься через залучення спочатку кращих, а пізніше – гірших земель, то попит на землю є спадною функцією. Це означає, що користувач землі буде збільшувати попит на землю, якщо плата за додаткову ділянку скорочуватиметься.

Особливості пропозиції землі. Ще у XIX столітті всесвітньо відомий англійський економіст Д. Рікардо висловив думку про те, що загальна пропозиція землі не залежить від ціни землі. Адже зростання ціни не може збільшити наявних земельних угідь, створених природою. Загалом, ця думка правильна. Але сучасна наука робить деякі уточнення:

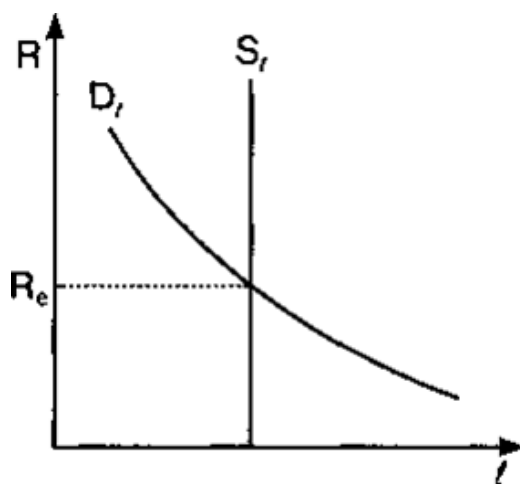
1) загальна пропозиція землі фіксована лише у короткостроковому періоді. У довгостроковому періоді покращення обробки земель та вдосконалення транспортних засобів може певним чином збільшувати кількість землі, придатної для використання;

2) оскільки земля може використовуватись по-різному, і дохід при одному використанні буде більшим, ніж при іншому, то її пропозиція усе ж реагує на зміну ціни. Адже той користувач, що забезпечить кращий (прибутковіший) варіант використання, здатний заплатити і вищу ціну.

Ціною земельного ринку, у випадку, коли у відносини вступають власник земельної ділянки та орендар, є **рента**. Рента, сплачена конкретному власникові земельної ділянки, охоплює орендну плату за використання землі та плату за користування спорудами, які на ній знаходяться. Рента стає вирішальним чинником при визначенні ціни у випадку продажу земельної ділянки.

Рівноважна ціна земельного ринку – рента – формується при взаємодії попиту на землю та пропозиції землі (рис. 7.5).

Рівноважна ціна ринку землі – рента (R_e) – це результат взаємодії попиту на землю та пропозиції землі. Оскільки попит на землю формує орендар, а пропозицію – власник, то рента узгоджує їх інтереси. Інтерес власника, полягає у виборі такого варіанта використання землі, який гарантує найбільшу ренту, а інтерес орендаря – у тому, щоб рента була якомога меншою від граничного продукту (і доходу), створеного на орендованій ділянці.

Рис. 7.5. Попит на землю, пропозиція землі, рента

Пропозиція землі зображена як лінія S_t , що піднімається вертикально вгору. Вертикальне розташування означає відсутність реакції пропозиції на зміну ціни: за будь-якої ціни у короткому періоді часу пропозиція незмінна, оскільки обсяг створених природою і придатних для використання земель є обмеженим.

Попит на землю представлений спадною лінією, яка ілюструє обернений зв'язок між попитом на землю і рентою: при зростанні ренти попит на землю зменшується, оскільки орендар землі не зможе відшкодувати власних витрат після розрахунків з власником земельної ділянки.

У власника землі, що не хоче працювати на ній сам, завжди є альтернатива: надати землю в оренду або продати. Після остаточного продажу землі виручені гроші можуть бути, наприклад, покладені в банк. Якщо виручена від продажу землі грошова сума приносить власнику земельної ділянки більший дохід у вигляді відсотка за банківським вкладом, ніж рента, то він продаватиме свою земельну ділянку. Якщо ж, навпаки, рента при оренді землі є більшою, ніж дохід за банківським вкладом, то він не продаватиме землю. Отже, банківський відсоток може ставати стимулом для власника землі збільшувати або не збільшувати пропозицію на земельному ринку.

На підставі міркувань про різні варіанти поведінки власника землі та стимулюючу роль відсотка можемо записати таку формулу для визначення ціни землі при її остаточному продажу:

$$P_l = \frac{R}{i} 100 \%,$$

де P_l – ціна землі, R – рента, i – відсоток (процент), або відносний дохід на гроші, покладені до банку.

В реальній економіці ціна землі досить швидко зростає. У такого зростання є дві *основні причини*: фізична обмеженість землі та додатковий попит на земельні ділянки під житлове будівництво, виробничі об'єкти тощо. Швидко зростаюча ціна землі стає додатковим стимулом для її дбайливого та ефективного використання.

7.8. Ринок праці

Виробничий ресурс «праця» відрізняється від усіх інших виробничих ресурсів тим, що його носієм є людина – жива (біологічна) істота,

особистість і член суспільства. До яких наслідків це призводить? *По-перше*, загальна пропозиція праці в економіці визначається природними процесами – народжуваністю і смертністю населення. *По-друге*, бажання людини працювати, продуктивність її праці залежить не лише від технічної оснащеності виробництва, а й від задоволення своєю роботою, що залежить і від особистих якостей. *По-третє*, працівники можуть захищати свої інтереси, об'єднуючись у профспілки, а правила стосунків між ними і підприємцями фіксуються у трудових угодах та визначаються законами країни.

На ринку праці продається послуга праці – потенційна здатність працівника створювати продукти і послуги. Цю послугу купують підприємці або держава, а продають наймані працівники. Отже, **суб'єктами ринку праці** являються наймані працівники, підприємці та держава.

Працівники перебувають у межах ринку праці не лише тоді, коли наймаються на роботу, але й тоді, коли шукають її, а знайшовши, – працюють до моменту припинення трудової діяльності. Поза ринком праці перебувають люди непрацездатного віку – діти до 15 років та пенсіонери, які не виявляють бажання продовжити свій трудовий стаж.

В реальній економіці великий **ринок праці** поділяється на багато ринків працівників різних професій: будівельників, програмістів, економістів, викладачів тощо. Для спрощення пояснення особливостей ринку праці, ми вестимемо мову про ринок праці без виокремлення ринків окремих професій.

Особливості попиту на ринку праці. Попит на працю з боку підприємців залежить від граничної продуктивності праці. Це означає, що підприємець найматиме додаткового працівника лише за умови, що дохід, який ним створюється, не перевищуватиме його заробітної плати. Це правило можна записати так:

$$MPL = W,$$

де MPL – граничний дохід, створений додатковим працівником, найнятим на роботу, W – заробітна плата.

Щодо ресурсу праці діє закон спадної продуктивності (віддачі) цього ресурсу. Тобто продуктивність кожного додатково найнятого працівника, починаючи з певного моменту, знижується. Отже, підприємець може збільшувати попит на працю лише за умови зменшення заробітної плати у відповідь на зменшення граничної продуктивності праці та граничного доходу.

Особливості пропозиції на ринку праці. На ринку праці необхідно розрізнити загальну пропозицію праці та пропозицію праці окремого працівника. Загальна пропозиція праці не реагує на зміни заробітної плати і залежить від кількості працездатних людей у країні. Якщо структура населення змінюється так, що у ній скорочується частка непрацездатних – дітей та пенсіонерів, то загальна пропозиція праці зростає.

Пропозиція праці окремого працівника визначається його вибором між двома цінностями. Перша цінність – це споживчі блага, які людина може придбати на додатковий заробіток при збільшенні робочого часу. Друга цінність – це вільний час, упродовж якого людина відпочиває, самовдосконалюється, виховує дітей тощо.

Зрозуміло, що вільний час скорочується при збільшенні робочого часу. Якщо кожна година додаткової праці забезпечує більше задоволення від додаткових споживчих благ, доступних працівникові, ніж дозвілля, то він збільшує пропозицію праці. Наприклад, людина може додатково працювати за сумісництвом, відмовлятися від відпустки, якщо вона планує придбати автомобіль або дачну ділянку. Це свідчить про те, що задоволення від споживання цих матеріальних благ вона цінує вище, ніж вільний час.

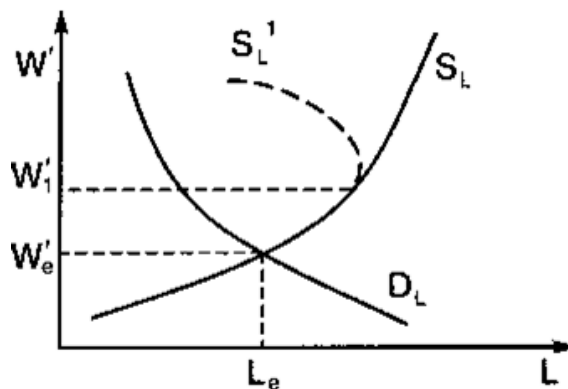
Очевидно, що після досягнення достатньо високого рівня задоволення матеріальних потреб людина починає більше цінувати вільний час, дозвілля. А зв'язок між пропозицією праці та заробітком стає оберненим – збільшення винагороди за працю не спонукає до зростання її пропозиції, а, навпаки,

спричиняє бажання мати більше вільного часу. Існує думка, що функція індивідуальної пропозиції праці модифікується через виникнення оберненого зв'язку між винагородою за працю і пропозицією праці кажуть.

Чому зв'язок між зарплатою та пропозицією праці, за звичайних умов, є прямим, а функція пропозиції – висхідною? При збільшенні робочого часу кожна додаткова одиниця праці вимагає від працівника більших фізичних, психічних та інтелектуальних зусиль. Відповідно, більшими стають витрати працівника з відшкодування цих зусиль. Це вимагає вищої заробітної плати.

Ставка заробітної плати окремого працівника може бути теоретично пояснена співвідношенням попиту на працю та її пропозиції (рис. 7.6).

На графіку представлено дві функції пропозиції праці: звичайну (S_L) та модифіковану (S_L^1). Звичайна функція відображає те, що зростання зарплати стимулює працівників до збільшення пропозиції праці. Модифікована показує, що після досягнення певної межі зарплати (на графіку це W_1) працівник уже не реагує на зростання зарплати збільшенням пропозиції праці, а надає перевагу вільному часу. Тому пропозиція праці може при збільшенні зарплати скорочуватися.

Рис. 7.6. Співвідношення попиту на працю та її пропозиція

Крива попиту на працю є спадною, оскільки за нижчої заробітної плати підприємцем може бути найнято більше працівників. Перетину функцій попиту та пропозиції відповідає рівноважна зарплата W_e , що одночасно задовольняє і підприємців, які наймають працівників, і самих працівників.

7.9. Ринок капіталів

Ведучи мову про ринок капіталів, розрізняють *фізичний та фінансовий* капітал.

Основною причиною виникнення ринку фінансового капіталу є те, що *фізичний капітал* – споруди, будови, машини, обладнання, устаткування – має нагромаджуватись. Нагромадження передбачає збільшення кількості одиниць фізичного капіталу та покращання його якості. Для чого потрібно нагромадження капіталу? Відповідь очевидна: для збільшення кількості та якості готових продуктів і послуг.

Щоб капітал нагромаджувався, необхідно здійснювати інвестиції, або, іншими словами, капіталовкладення.

Нагромадження капіталу наштовхується на обмеження: щоб збільшити капітал, треба обмежити споживання. Таке обмеження стосується, принаймні, двох економічних суб'єктів.

Споживання обмежує підприємець, який відкладає частину прибутку для придбання додаткових засобів виробництва. Цих коштів, зазвичай, не вистачає, тому підприємець позичає у банку.

Основним джерелом ресурсів, якими розпоряджається банк, є кошти домашніх господарств. Домашні господарства, щоб покласти гроші на банківські депозити, роблять заощадження. Споживання і заощадження домогосподарств мають одне джерело – доходи, тому заощадження обмежує споживання.

Коли хочуть акцентувати увагу на факті існування зв'язку між нагромадженням капіталу і споживанням, то кажуть, що нагромадження – це альтернативні витрати споживання. У такий спосіб підкреслюють, що економічні суб'єкти завжди стоять перед вибором: використати свої доходи на споживання, чи заощадити. Коли вибір зроблено на користь заощадження, то втрачається можливість збільшення споживання. Що-правда, це обмеження може компенсуватися у майбутньому додатковими доходами від раніше зроблених заощаджень.

Отже, банки, які отримали у тимчасове користування гроші вкладників-домогосподарств – формують на ринку капіталів пропозицію грошей (кредитів). Натомість, підприємці, які прагнуть здійснити капіталовкладення (інвестиції), формують на ринку капіталів попит.

За право користування чужими коштами потрібно платити. Плата за використання коштів називається *позичковим процентом (відсотком)*. Він визначається як частка від позиченої суми грошей за формулою:

$$i = \frac{B}{K} * 100 \%,$$

де B – сума, сплачена за користування грошима, K – сума позичених грошей.

Особливості попиту на ринку капіталів. Попит на капітал залежить від очікуваного підприємцем доходу. Зрозуміло, що він формуватиме додатковий попит на гроші для нагромадження до того моменту, поки очікуваний приріст доходу не зрівняється з платою за користування грошима. Це правило можна записати так:

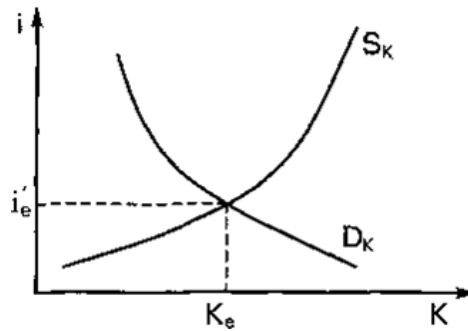
$$MPK = i$$

де MPK – граничний дохід підприємця від залучення додаткової одиниці капіталу, i – процент (відсоток), який підприємець має сплачувати за позичені гроші, що використані на нагромадження капіталу.

Особливості пропозиції капіталу. Якщо той, хто позичає гроші для нагромадження капіталу (кредитор), погоджується на певний варіант кредитування, то водночас він відмовляється від інших. За це боржник має запропонувати власнику грошей вищу плату. Саме тому зв'язок між пропозицією грошей і ставкою процента є прямим.

Позичковий процент, що є ціною на ринку капіталів, формується при взаємодії попиту і пропозиції (рис. 7.7).

Функція попиту на гроші як капітал D_k опускається вниз, ілюструючи обернену залежність, оскільки попит є тим більшим, чим менша плата за користування кредитом, тобто, чим меншим є процент.

Рис. 7.7. Попит, пропозиція капіталу, позичковий процент

Функція пропозиції грошей як капіталу S_k піднімається вгору, відображаючи пряму залежність, а саме те, що готовність пропонувати кредитні ресурси зростає зі збільшенням процента.

Перетин ліній попиту та пропозиції дає рівноважну ставку процента (i_e), яка узгоджує інтерес власника грошей у їх вигідному (прибутковому) розміщенні та інтерес позичальника у зменшенні ціни кредиту.

З ринком капіталів тісно пов'язаний особливий **ринок цінних паперів**, на якому продаються акції, облігації та інші цінні папери. Єдність ринку капіталів та ринку цінних паперів полягає у тому, що і використання кредиту, і продаж цінних паперів є джерелом додаткових коштів для тих ринкових суб'єктів, що хочуть нагромаджувати капітал.

На ринку цінних паперів зустрічаються емітенти, або продавці (ті, хто вперше випустив їх в обіг), з одного боку, та покупці – з другого. *Продавцями цінних паперів* можуть бути підприємства, банки та інші фінансово-кредитні установи, а також держава.

Випуск акцій дає можливість підприємцю одержати додаткові кошти, які назавжди стають частиною капіталу. А ті економічні суб'єкти, що придбали акції, – підприємства, окремі особи, держава – перетворюються на співвласників капіталу, або акціонерів. Акціонери мають можливість повернути свої гроші лише шляхом продажу акції на ринку іншим особам.

Продаж облігації робить того, хто її випустив (емітента), боржником. Особи, що купують облігації, стають кредиторами. Боржник зобов'язується

не лише викупити облігацію через 5, 10 або більше років, а й періодично сплачувати процент. Однак кредитор, купуючи облігацію, не стає співвласником капіталу підприємства, що її випустило.

Існують *первинний та вторинний ринки цінних паперів*. Первинний ринок пов'язаний з емісією (випуском) та продажем цінних паперів за початковою ціною. На вторинному ринку відбувається перепродаж цінних паперів за курсовою ціною. Курсова ціна формується під впливом попиту і пропозиції на цінні папери.

Попит на цінні папери залежить від таких чинників:

- величини доходу (дивіденду) на придбані цінні папери;
- величини доходу при іншому (альтернативному) використанні грошей, скажімо, коли власник кладе їх на банківський депозит, або, купуючи земельну ділянку, одержує ренту від орендаря;
- ризику втрати основної суми грошей та доходу на цінні папери при їх придбанні.

Пропозиція цінних паперів визначається потребою тих, хто випускає (емітує) цінні папери у додаткових коштах.

Ціна, за якою цінний папір реалізується на вторинному ринку; називається його **курсом**. Наприклад, курс акції визначається за формулою:

$$\text{Курс акції} = \frac{\text{Дивідент}}{i} * 100 \%,$$

де i – банківський процент.

Особливістю курсу акції як ціни ринку цінних паперів є те, що початкова ціна акції фактично не впливає на її курс. Як свідчить формула, курс акції прямо залежить від доходу (дивіденду), що його приносить акція своєму власникові, та обернено – від відсотка, що може одержати власник грошей за їх альтернативного використання – поклавши гроші на депозит у банк.

На відміну від курсу акції, курс облігації залежить від ціни облігації. До того ж, він визначається терміном, протягом якого емітент облігації зобов'язується її викупити: чим термін викупу ближчий, тим курс вищий.

7.10. Ринок інформації

Наприкінці ХХ ст. людство вступило в етап розвитку, що називається інформаційною ерою. Її особливістю стало те, що економічний та соціальний поступ країни, її місце у світі визначається інформаційними ресурсами. Відомим став вислів: «Той, хто володіє інформацією, володіє світом». Для економічних відносин його можна тлумачити, принаймні, так: виробник, який володіє більш точною і повною інформацією про ринок, отримує її раніше, ніж інші виробники, має значні переваги. Те ж саме стосується і споживача.

Вартість інформації – це один із важливих елементів витрат сучасного виробництва.

На ринку інформації, окрім звичайних *носіїв інформації* – книжок, журналів, каталогів, тощо – продаються особливі товари. Це, так звані, знаки, в яких закодована інформація. До них належать:

- знаки паперової інформації – патенти, ліцензії, ноу-хау, проектна документація, рецепти;
- знаки сучасної інформатики – алгоритми, програми, відеофільми, комп'ютерні ігри, магнітні звукофіксатори;
- дослідні зразки, які відіграють інформаційну роль, але з часом можуть використовуватись у виробництві.

Інформаційний продукт має низку особливостей, які відрізняють його від усіх інших продуктів. *По-перше*, для усіх видів інформації запас цього продукту при його використанні не зменшується. *Наприклад*, використовуючи комп'ютерну програму, втілюючи винахід або читаючи каталог з цінами виробів, ми не зменшуємо загальний запас інформації. *По-друге*, при збільшенні кількості споживачів корисність інформації (якщо

вона не є конфіденційною) не стає меншою. Зокрема корисність і якість статистичної інформації про обсяги продажів певного товару або курс валюти не зменшуються від того, що ними користується більша кількість економічних суб'єктів. *По-третє*, корисність значної частини інформації у більшій мірі, ніж для інших товарів, залежить від часу її отримання. Маємо на увазі те, що для обґрунтованих економічних рішень інформація має бути отримана вчасно. *Наприклад*, для людей певних професій, наприклад, тих, хто займається торгівлею великими партіями товарів або цінними паперами на біржах, корисність інформації може суттєво зменшуватися протягом годин і навіть хвилин. *По-четверте*, для певної частини інформації (крім ліцензій та патентів) неможливо обмежити споживання лише певним колом осіб. Це означає, що інформація випущена в обіг, може поширюватися практично без обмежень. Тому відшкодування витрат на створення цієї інформації значно ускладнюється. Це стосується, *наприклад*, реклами на вулицях, економічних новин по радіо та на телебаченні тощо.

Виробниками інформаційного продукту можуть бути окремі особи (автори, винахідники), науково-дослідні установи, консалтингові та маркетингові організації, державні органи статистики та органи законодавчої влади.

На сучасному ринку інформації, крім її безпосередніх виробників та споживачів, працюють і посередники, а саме:

- власники інформаційних систем (мереж);
- власники засобів комунікацій;
- власники рекламних агенцій.

Рівноважна ціна на ринку інформації має узгодити інтереси споживача та виробника інформаційного продукту у певний момент часу. *Попит* споживача на інформаційний ресурс, який має виробничу цінність, залежить від очікуваного приросту доходу при використанні інформації. *Пропозиція* з боку виробника інформації формується з урахуванням можливості відшкодування витрат на створення інформації. На таке відшкодування

розраховують і виробники інформації, і посередники ринку інформаційних товарів. Вважається, що реальна ціна ринку інформації у більшій мірі, ніж ціна інших ринків, має здатність відхилитися від рівноважної. Така її властивість пояснюється згаданими особливостями інформації як продукту. Зокрема, споживачі інформації, для яких вирішальним є чинник часу, виявляють готовність платити за неї завищену ціну. Натомість, у випадку, коли важко обмежити коло споживачів інформації, її ціна може бути штучно занижена тощо.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення ринку.
2. Яка структура ринку виробничих ресурсів?
3. У чому особливості попиту на землю?
4. У чому особливості пропозиції землі?
5. Дайте визначення поняття «рента».
6. Дайте визначення поняття «ринок праці».
7. Які особливості попиту на ринку праці?
8. У чому особливості пропозиції на ринку праці?
9. Назвіть основну причину виникнення ринку капіталів.
10. Дайте визначення поняття «позичковий процент».
11. У чому особливості попиту на ринку капіталів?
12. У чому особливості пропозиції на ринку капіталів?
13. Назвіть елементи ринку цінних паперів.
14. Назвіть товари на ринку інформації.
15. Які особливості ринку інформації?

Тема 8. Доходи у ринковій економіці

План

- 8.1. Загальні підходи до визначення доходів у ринковій економіці.
- 8.2. Земельна рента як дохід власника землі.

8.3. Рівень зарплати та організація оплати праці.

8.4. Рівень ставки відсотка.

8.1. Загальні підходи до визначення доходів у ринковій економіці

Доходи у ринковій економіці поділяються на *первинні*, або факторні, та *вторинні*.

Первинні доходи є платою за використання виробничих ресурсів. Такий підхід до формування первинних доходів передбачає, що власник кожного ресурсу має право на привласнення певної частки у створеному продукті. Ця частка і є доходом власника ресурсу, а саме: власник землі отримує ренту, праці – зарплату, капіталу – відсоток тощо.

Кожний дохід, що формується за ринковим принципом, не може перевищувати граничного продукту, створеного за участю відповідного ресурсу. Якщо використання одиниці додаткового виробничого ресурсу збільшує продукт, наприклад, на 5 грошових одиниць, то дохід власника цього ресурсу не може бути більшим 5 одиниць. Саме тому у попередній темі були зафіксовані такі тотожності:

$MP_1=R$ – для визначення ренти,

$MPL = W$ – для визначення заробітної плати,

$MPK = i$ – для визначення відсотка на капітал на фінансовому ринку.

Вторинні доходи формуються при перерозподілі первинних (факторних) доходів. Такий перерозподіл відбувається, зокрема, при одержанні громадянами різних форм соціальної допомоги та при сплаті податків. Вирішальна роль у ньому належить державі.

Кожний вид *первинного доходу* є **ціною певного** ресурсу і визначається співвідношенням попиту на цей ресурс та пропозиції. Таке уявлення про доходи є вірним, але воно наближено дає відповідь на питання «Як формуються доходи?». Адже дохід конкретного економічного суб'єкта у реальній економіці залежить від багатьох обставин.

8.2. Земельна рента як дохід власника землі

Розглядаючи ренту як ціну єдиного ринку землі, ми фактично припускаємо, що усі землі однакові, тобто мають однакову якість. Таке припущення є виправданим лише частково. Адже необхідно врахувати те, що землі розрізняються за родючістю, розташуванням, кліматичними умовами, багатством надр тощо. Тому різні ділянки здатні приносити своїм власникам різні доходи.

Приклад. Нехай йдеться про власників трьох ділянок землі, які надають її в оренду фермерам, що вирощують овочі. Який дохід (ренту) матиме власник кожної ділянки?

Зрозуміло, що з кращої за якістю земельної ділянки буде одержано більший врожай, ніж з середньої чи гіршої. Причому, витрати на вирощування овочів можуть бути на всіх трьох ділянках однаковими. Оскільки на ринку овочі певного виду продаються за приблизно однаковою ціною, то з середньої та кращої ділянки можна мати більшу виручку, ніж з гіршої. Різниця між цими доходами і складатиме той додатковий дохід – **ренту**, яка пов'язана з якістю землі (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Механізм формування ренти

Ділянки землі	Витрати виробництва	Вироблено продукції (овочів, ц)	Ціна за одиницю	Виручка від реалізації врожаю	Рента
Краща	500	80	10	800	200
Середня	500	70	10	700	100
Гірша	500	60	10	600	-

Видно, що підприємці мають однакові витрати виробництва – 500 грошових одиниць. Через різну врожайність землі на різних ділянках одержано різні обсяги овочевої продукції – 80, 70 і 60 центнерів.

При однаковій ціні на овочі у 10 грошових одиниць виручка від реалізації продукції, що є добутком виробленої продукції на ціну, буде різною, а саме: 800, 700 і 600 грошових одиниць, відповідно.

Рента, що утворюється на кращій та середній ділянках, є різницею між виручкою від реалізації на кращій і середній ділянках та виручкою з гіршої ділянки ($800 - 600 = 200$ та $700 - 600 = 100$).

У нашому прикладі за користування кращою і середньою ділянками підприємці-орендарі сплатять власникам кращої та середньої ділянок, відповідно, 200 та 100 грошових одиниць. Чи означає це, що гірша ділянка буде надана у користування безоплатно? Ні. Власник гіршої ділянки також вимагатиме певної плати за її користування. Ця вимога буде задоволена, оскільки існує монопольне володіння невідтворюваним і обмеженим ресурсом – землею, з одного боку, і зростаючим попитом на землю, – з другого.

Економісти розрізняють ренту, яку сплачують підприємці-орендарі за користування землею будь-якої якості. Вона називається **комерційною**. А рента, виникнення якої пов'язано з різною якістю землі, називається **економічною**.

Нехай комерційна рента становить 20 одиниць. Тоді орендар кращої ділянки землі сплатить власникові $200 + 20 = 220$ грошових одиниць. Орендар середньої за якістю землі $100 + 20 = 120$ одиниць, а орендар гіршої – лише 20 одиниць.

При продажу землі на ринку формується ціна, що прямо залежить від величини ренти: ділянка, що приносить власникові більшу ренту, коштуватиме дорожче.

Формування ринку землі в Україні відбувається довго і болісно. Це пов'язано з повною відсутністю приватної власності на землю на початку 90-х років ХХ століття, коли ринкові перетворення тільки розпочинались. Відомо, що без права купувати і продавати землю ринок землі сформуватися не може. Вперше обмежене право приватної власності на землю селянського (фермерського) господарства було визнано у Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» 1992 року. Усі ж необхідні передумови для створення вільного ринку землі, а саме: правила грошової оцінки земель та її

застави, порядок реєстрації права власності на землю та її державної охорони тощо законодавчо закріплені набагато пізніше. Зокрема, Земельний Кодекс України прийнято у 2001 році, а основні закони, що конкретизують положення Кодексу, – у 2003 році. Ще одним документом, що необхідний для нормального функціонування ринку землі, є Земельний кадастр. Він містить інформацію про якість різних земель і передбачає бальну (за 100-бальною шкалою) оцінку усіх ділянок.

8.3. Рівень зарплати та організація оплати праці

Загальне пояснення заробітної плати як ціни ринку праці є правильним, але таким, що не дає відповіді на деякі конкретні питання. Зокрема, воно не передбачає відповіді на питання, чому зарплата двох осіб може суттєво відрізнятись навіть у межах однієї професії, чому існують відмінності у зарплаті людей різних професій, у різних галузях, регіонах тощо. Тому ми маємо розглянути **конкретні чинники**, які формують відмінності у заробітній платі. До них належать:

- унікальні природні якості, що необхідні для деяких професій, наприклад, актора, співака, спортсмена;
- необхідність тривалої і дорогої освіти, наприклад, для хірурга або викладача університету і відповідного відшкодування витрат на навчання;
- непривабливість певних регіонів для проживання і роботи через їх територіальну віддаленість від соціально-культурних центрів або природно-кліматичні умови, що обмежує пропозицію праці;
- важкі та непривабливі умови праці у певній сфері, наприклад, у вугільній або нафтодобувній промисловості.

Як бачимо, *чинники диференціації заробітної плати, здебільшого, пов'язані не з особливостями попиту на працю, а з професійними, територіальними, галузевими особливостями пропозиції праці.*

Заробітна плата конкретного працівника залежить і від організації оплати праці, запровадженої саме на його підприємстві. У структурі

заробітної плати виділяють її основну та додаткову частини, утворення яких пов'язано з певними формами та системами заробітної плати (рис. 8.1).

Рис. 8.1. *Форми та системами заробітної плати*

Основна частина зарплати визначається застосованими на підприємстві *формами зарплати*, а **додаткова** – *системами*.

Основними формами заробітної плати є почасова та відрядна. Основні системи зарплати – це системи індивідуального та колективного заохочення.

Форма організації оплати праці є вирішальним моментом у роботі будь-якого підприємства. Керівники (власники) підприємства, обираючи форму оплати праці найманих працівників, виходять з особливостей технології виробництва, власних цілей і пріоритетів, переваг і недоліків (обмежень) певної форми оплати.

При почасовій заробітній платі передбачається, що працівник, який виконував свої функції упродовж визначеного часу – місяця або тижня – отримає визначену для нього ставку заробітної плати. Така форма передбачає, що конкретний результат діяльності працівника відсувається на другий план, а першочерговим стає відпрацьований час. Хоча, насправді, між керівником і найманим працівником завжди існує документально зафіксована домовленість про виконувані функції та обсяг робіт.

Наприклад, за умови повного виконання функцій, при місячній ставці заробітної плати у 3500 грн. секретарка отримає за півмісяця 1750 грн., а за

два місяці – 7000 грн. Її повноваження – перелік виконуваних функцій передбачається у трудовому договорі.

За відрядної форми заробітної плати оцінюються конкретні результати роботи, а час, який при цьому витрачений, відсувається на другий план. У такий спосіб можуть оцінюватися як конкретні результати роботи одного працівника, так і певної робочої групи.

Наприклад, йдеться про зарплату верстальника у видавництві, що визначається кількістю сторінок зверстаних ним книжок, та зарплату групи програмістів, що розробляють нову комп'ютерну програму. Якщо встановлено, що одна зверстана сторінка вартує 15 грн., то за книжку у 200 сторінок верстальник одержить 3000 грн. незалежно від того, упродовж якого часу була зроблена ця робота. Якщо у трудовому договорі було визначено, що за створену програму сплачується 10000 грн., то ця оплата праці колективу програмістів буде здійснена лише після передачі готового комп'ютерного продукту замовнику.

Кожна з розглянутих форм зарплати – і почасова, і відрядна – має певні переваги і недоліки (обмеження).

Незаперечною **перевагою почасової оплати** є її доцільність за умов, коли кінцевий результат, отриманий у межах короткого проміжку часу, оцінити важко або неможливо. Такою є, наприклад, робота вчителя, журналіста, юриста на підприємстві. Ця форма оплати ефективна і тоді, коли зміст, ритм роботи та її інтенсивність часто змінюються у конкретних обставинах так, як, наприклад, при виконанні функцій лікаря, менеджера або поліцейського.

Обмеження почасової форми оплати пов'язані з тим, що при її застосуванні потрібні додаткові зусилля для контролю за виконуваними працівниками функціями, існує значна ймовірність несумлінного виконання обов'язків та обмежені можливості стимулювати кращих працівників.

Перевагами відрядної зарплати є безпосередня зацікавленість працівників у досягненні вищих кінцевих результатів та у можливості

стимулювання вищої продуктивності праці без додаткових зусиль з боку керівників. Вона гарантує справедливую диференціацію – вищу оплату кращим працівникам.

Обмеження відрядної зарплати пов'язані з додатковими витратами на розробку технічно обґрунтованих норм виробітку, норм часу на виконання завдань та з можливістю надмірної інтенсифікації праці при встановленні неправильних норм.

Існування, крім основної, ще й **додаткової заробітної плати**, пояснюється необхідністю додаткового стимулювання працівника. Керівництво підприємства може додатково заохочувати працівників до:

- вищої інтенсивності праці, наприклад, шляхом поєднання професій, видів робіт;
- економії матеріалів, сировини, енергії;
- прискореного виконання робіт.

Обсяги та способи нарахування додаткової заробітної плати визначаються застосованими на підприємстві системами заохочення, які можуть бути або *індивідуальними*, або *колективними*.

Індивідуально, зазвичай, винагороджують працівників за відданість підприємству – кількість відпрацьованих років, особливі навички, виконання завдань в обмежений термін тощо.

Поширеною у розвинених країнах і достатньо ефективною системою **колективного стимулювання** є участь у прибутках підприємства – виплата бонусів за підсумками діяльності у певному році, або виплата дивідендів на акції підприємства, якими наділяються сумлінні працівники.

У сучасних ринкових економіках заробітна плата формується за участі держави та профспілок. **Роль держави** пов'язана, передусім, з гарантуванням мінімальної заробітної плати. **Мінімальна заробітна плата** – це та межа у відшкодуванні послуг праці, нижче якої підприємець не має права платити працівникові за будь-якої продуктивності праці. Такий мінімум забезпечує задоволення основних фізіологічних і соціально-

культурних потреб, науково визначених і визнаних державою. Однак він не гарантує повного задоволення усіх потреб.

Роль професійних спілок виявляється у процесі укладання тарифних угод про оплату праці. Угоди укладаються між урядом, профспілками та об'єднаннями підприємців на національному, галузевому рівнях та на рівні окремого підприємства. Ними, зазвичай, гарантується зростання заробітку за таких умов:

- зростання вартості життя, передусім, під впливом зміни рівня цін;
- збільшення продуктивності праці;
- зміни у прибутковості підприємницької діяльності.

Ситуація на українському ринку робочої сили у 2017–2021 роках визначається такими показниками зайнятості та безробіття (табл. 8.2).

Таблиця 8.2

Показники ринку праці України

Показники ринку праці	2017	2018	2019	2020	2021
Зайнятість населення у віці 15–70 років (тис. осіб)	16156,4	16360,9	16578,3	15915,3	15610,0
Безробітні у віці 15–70 років (тис. осіб)	1698,0	1578,6	1487,7	1674,2	1711,6

Як свідчать наведені у таблиці дані, у 2017–2021 роках спостерігалась як позитивна тенденція збільшення кількості зайнятого населення, так і негативна (2020 і 2021 рр.) і скорочення та збільшення кількості безробітних. Однак сам факт існування безробіття засвідчує, що пропозиція праці з боку працівників перевищувала попит на них з боку підприємців та держави.

Середня заробітна плата у 2017–2021 роках також змінювалася (рис. 8.2).

Рис. 8.2. Динаміка середньої заробітної плати в Україні

Українській економіці властиві значні відмінності у заробітній платі працівників різних галузей (табл. 8.3).

Таблиця 8.3

Обсяги середньої заробітної плати в Україні у 2021 році, грн.

Види економічної діяльності	Обсяги середньої заробітної плати
У середньому по економіці	17453
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	16042
Промисловість	18115
Будівництво	12957
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	16703
Фінансова та страхова діяльність	31274
Освіта	14931
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	14833
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	15480

Як засвідчують дані, найнижчою в Україні у 2021 році була заробітна плата у будівництві, освіті й охороні здоров'я та надання соціальної допомоги, а найвищою – у фінансовій та страховій діяльності.

8.4. Рівень ставки відсотка

Відсоток – ціна фінансового ринку і водночас дохід власника грошових коштів, наданих у користування іншим економічним суб'єктам.

Загальний підхід до відсотка як до ціни фінансового ринку, що формується попитом і пропозицією, не пояснює усіх відмінностей у його рівнях. Більш конкретний підхід передбачає відповідь на питання, чому відрізняються ставки відсотка за різних форм використання грошей, за різних економічних умов та за різного часу.

Поняття «**ставка відсотка**» наповнюється різним економічним змістом для означення різних форм доходу, що утворюються на фінансовому ринку (рис. 8.3).

Поняття «**ставка відсотка**» може бути застосована у різних випадках: до відсотка за банківським депозитом, до відсоткового доходу на акцію та до відсотка на облігацію. Кожен з цих випадків передбачає особливий спосіб залучення, використання грошей та, відповідно, отримання доходу власником.

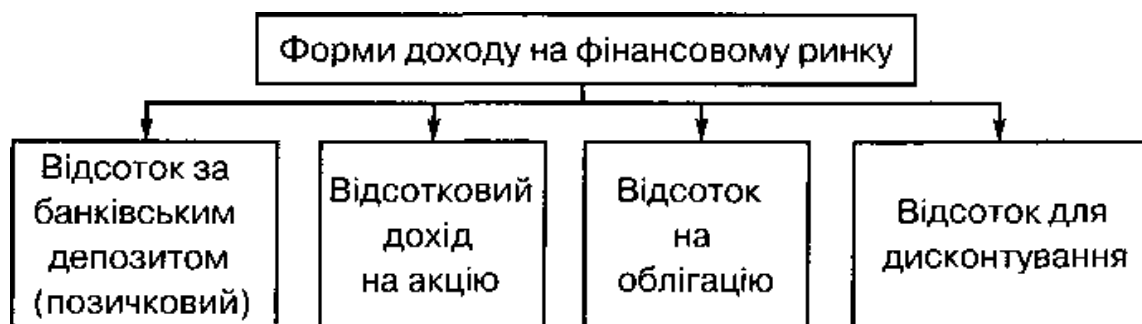

Рис. 8.3. *Форми доходу на фінансовому ринку*

Якщо *гроші* потрапляють до користувача через банк, то власник грошей одержує відсоток за банківським депозитом, якщо внаслідок випуску *акцій* – як відсотковий дохід на акцію, якщо при випуску *облігацій*, – як відсоток на облігацію.

Особливу роль на фінансовому ринку виконує відсоток для **дисконтування**, оскільки з його використанням оцінюється і порівнюється з доходом, що може бути одержаний за різними варіантами використання грошей їх власником.

Відсоток за банківським депозитом. Конкретна ставка відсотка визначається угодою між позичальником і боржником. Якщо у якості посередника між ними виступає банк, то дохід позичальника – відсоток за банківським депозитом – визначається угодою між позичальником і банком. Що може впливати на рівень відсотка у конкретній угоді?

Рівень відсотка може залежати від:

- **терміну**, на який гроші надаються у кредит. Зростання терміну кредиту спричиняє збільшення ставки відсотка. Це є природним, оскільки власник грошей на час їх надання у борг відмовляється від іншого використання, наприклад, для споживання, ведення власної справи тощо. Чим триваліша ця відмова, тим вищий відсоток;

- **ризик несплати боргу**. Ризик несплати боргу залежить від надійності боржника: при меншій надійності ризик вищий і має компенсуватися більшим відсотком;

- **наявності або відсутності конкуренції між банками**. Якщо банк не має конкурентів, наприклад, в особі інших банків у певному регіоні, то він пропонуватиме менші відсотки за депозитами, на які вкладник змушений погоджуватися. Поява конкурентів спонукатиме підвищувати відсоток за депозитами, щоб привернути вкладників;

- **загального стану, в якому перебуває економіка**. Помічено, що з початком спаду економіки, коли виникає криза неплатежів і банки прагнуть залучити нових вкладників, відсоток починає зростати. При затяжній депресії, що супроводжується високим безробіттям і низькими прибутками підприємств, відсоток зменшується. При економічному пожвавленні і підйомі він знову починає зростати;

- **прибутковості проектів**, на здійснення яких використовуються позичені кошти. Можливості банку пропонувати вкладникам вищі відсотки за депозитами ($i_{\text{депозит}}$) обмежені тими відсотками, під які вони самі надають кредити ($i_{\text{кредит}}$). У свою чергу, відсотки, які можуть сплачувати боржники за кредитами, залежать від прибутковості їх власної справи (P_T).

Наприклад, якщо підприємець на 100 одиниць позиченого у банку і вкладеного у справу капіталу одержав 10 одиниць прибутку, то прибутковість його справи оцінюється у 10 % ($P_r = \frac{10}{100} * 100 \% = 10 \%$). За цих умов він не може сплачувати банку за кредит більше 10 % від позиченої суми, оскільки інакше втрачається основна мета його діяльності – одержання прибутку. Банк не може запропонувати вкладнику більше 10 % за депозит. Цей зв'язок зображають нерівністю: $P_r > i_{\text{кредит}} > i_{\text{депозит}}$.

Наведена нерівність відображає, що верхню межу при визначенні ставки відсотка за депозитами формує прибуток підприємця, який користується кредитом.

- **темпу інфляції.** Відсоток, який отримує клієнт банку, поклавши гроші на депозит, не може бути меншим, ніж темп інфляції (π). Інакше, вкладник не отримає реального приросту своїх грошей і не матиме реального доходу.

Наприклад, якщо річний показник темпу інфляції склав 20 %, то вкладник, щоб мати реальний дохід, повинен отримати відсоток на рівні 21 %. Цю залежність представляють нерівністю: $i_{\text{депозити}} > \pi$.

Наведена нерівність відображає те, що темп інфляції є нижньою межею при встановленні ставки відсотка за депозитами.

Отже, конкретне значення відсотка за депозитом може коливатися між верхньою і нижньою межею: $P_r' > i_{\text{депозити}} > \pi$. Це коливання відбувається під впливом таких чинників, як *термін*, на який надається кредит, *ризик несплати боргу* та *наявність конкуренції між банками*.

Відсотковий дохід на акцію. Власник грошей купує акцію на фінансовому ринку з метою отримання доходу. Додатково до придбання акції його може спонукати і бажання брати участь в управлінні підприємством, яке випустило акції. Адже акція засвідчує право власності на частину майна.

Основним стимулом до купівлі акції стає рівень відсоткового доходу на акцію (i_A). Якщо цей рівень більший, ніж, наприклад, рівень відсотка за банківським депозитом, то власник грошей надасть перевагу саме придбанню акції. Рівень відсоткового доходу за різними акціями неоднаковий і залежить від дивіденду (D) та номінальної ціни, зазначеної на акції і сплаченої за неї при першому придбанні (P_A). Відсотковий дохід можна визначити за формулою:

$$i_A = \frac{D}{P_A} * 100\%.$$

Якщо акція користується попитом і продається на вторинному ринку за курсом, що перевищує її номінальну ціну, то відсотковий дохід на акцію буде визначатися так:

$$i_A = \frac{D + (\text{курс акції} - P_A)}{P_A} * 100\%.$$

Відсоток на облігацію. Купуючи облігацію, власник грошей стає кредитором для того економічного суб'єкта, який її випустив. Як кредитора його цікавить відсотковий дохід на облігацію та повернення основної суми боргу.

Логіку розрахунків між боржником (тим, хто випустив облігацію) і кредитором (тим, хто купив облігацію) можна ілюструвати таким прикладом.

Приклад. Нехай термін випуску облігації становить 3 роки. Ціна облігації 200 грошових одиниць, а щорічні виплати доходу за цією облігацією (річний купон) 30 одиниць. Схема виплат буде такою.

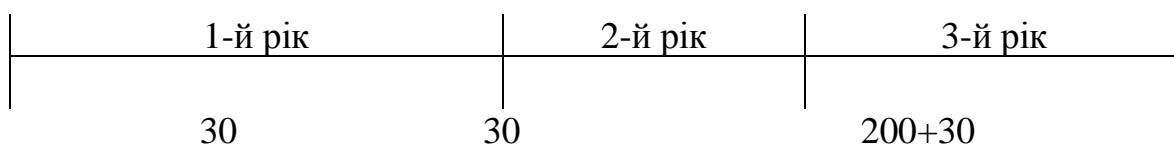

Схема ілюструє те, що виплата доходу (річного купона) на акцію здійснюється наприкінці кожного року. Це 30 грошових одиниць.

Повернення основної суми боргу у 200 одиниць, яка відповідає ціні облігації, відбувається наприкінці третього року.

Як правило, термін повернення боргу за облігацією є досить тривалим – 5, 10, 15 років. Тому рівень відсоткового доходу тут мусить враховувати очікувану за цей тривалий період інфляцію (π) та значний ризик неповернення боргу (r). Відсоток на облігацію (i_B) охоплює складники, представлені у рівнянні:

$$i_B = i^* + \pi + r.$$

У наведеному рівнянні використана змінна, яка представляє надійну (без ризику) ставку відсотка. Такою вважається ставка відсотка за найбільш надійними державними цінними паперами, згідно яких ризик неповернення боргу фактично відсутній.

Ставка відсоткового доходу за облігацією (i_B) відображає співвідношення щорічних виплат, або річного купона (I_B) до ціни облігації (P_B):

$$i_B = \frac{I_B}{P_B} * 100 \%$$

Відсоток для дисконтування. Відсоток для дисконтування потрібний для порівняння доходів ще до того, як вони отримані. Це важливо, зокрема, тоді, коли власники грошей, стаючи інвесторами, прагнуть оцінити ймовірні доходи, які можуть бути одержані не зразу, а через певний час. Як правило, йдеться про порівняння декількох варіантів використання грошей, тобто про декілька проектів. Основні труднощі такого порівняння пов'язані не лише з тим, що йдеться про різний час одержання доходів у майбутньому, а й про різні ризики втрати грошей та неотримання доходів.

Приклад. Нехай власник грошей робить вибір між двома проектами. Перший є більш ризиковим і дає можливість одержати 100 тис. грн. через 3 роки. Другий проект менш ризиковий і передбачає 50 тис. грн. доходу вже через 2 роки. Ризиковість першого проекту, за оцінкою фахівців, вища приблизно у 1,4 рази. Середня ставка відсотка на фінансовому ринку сформувалася на рівні 10 %. Який проект забезпечує вищий дохід?

Для відповіді на поставлене питання застосовується процедура дисконтування. **Дисконтування** – це приведення майбутньої вартості доходів, що можуть бути одержані через різний час і при різних ризиках, до

співставної величини – теперішньої вартості доходу. При дисконтуванні ми робимо щось подібне до приведення до спільного знаменника.

При оцінці теперішньої вартості доходу треба використати відсоток для дисконтування (i_D). Як визначити цей відсоток?

Вважається, що рівень відсотка для дисконтування залежить від таких чинників:

- **середньої ставки відсотка**, яка сформувалася на фінансовому ринку у конкретний час. Ставка відсотка для дисконтування не повинна суттєво відхилитися від середньої на фінансовому ринку;

- **тривалості періоду**, після якого може бути одержаний дохід. Якщо дохід має бути отриманий через довший час, то рівень відсотка для дисконтування зростає;

- **ризиковості проекту**. Більший ризик проекту передбачає вищі значення ставки відсотка для дисконтування.

Розрахунок теперішньої вартості (PV_1) доходів, що можуть бути одержані у майбутньому (FV_1), при різній тривалості проектів (t) здійснюють за формулою:

$$PV_1 = \frac{FV_1}{(1+i_D)^t}$$

При застосуванні формули необхідно вирішити, який відсоток для дисконтування має бути обраний у кожному конкретному випадку.

Приклад. Повернемося до власника грошей, який робить вибір між двома проектами. З урахуванням середньої ставки відсотка фінансового ринку (10 %), більшої ризиковості (у 1,4 рази) і тривалості (3 роки) першого проекту можуть бути обрані такі ставки відсотка для дисконтування: $i_{D1}=15\%$ – для першого проекту, $i_{D2}=10\%$ – для другого проекту. Застосувавши формулу теперішньої вартості майбутніх доходів, одержуємо такі результати:

– теперішня вартість доходів, які можуть бути одержані через 3 роки за першим проектом: $PV_1 = \frac{100}{(1+0.15)^3} = 65,8$ тис. грн.

– теперішня вартість доходів, які можуть бути одержані через 2 роки за другим проектом: $PV_2 = \frac{100}{(1+0.01)^2} = 41,3$ тис. грн.

Розрахунки дають підставу для висновку про доцільність реалізації першого проекту, оскільки порівняна (приведена до теперішнього часу) вартість майбутніх доходів при його здійсненні є більшою: 65,8 тис. грн. > 41,3 тис. грн.

Український фінансовий ринок знаходиться у процесі становлення. Найменш розвинутою його складовою є ринок цінних паперів. Доходи від володіння цінними паперами складають мізерну частку у сукупних доходах українців. Ринок кредитних ресурсів відзначається загальною нестабільністю, що підтверджують середні значення ставок відсотка за кредитами та за депозитами.

Існує факт завищених ставок відсотка за кредит (32 % для фізичних осіб; 12,3 % для юридичних осіб). Для порівняння: у розвинених країнах вони, зазвичай, не перевищують 10 %. Такі зависокі ставки в українській економіці пов'язані, передусім, з ризиками неповернення боргу та інфляцією.

Зміни середньої ставки відсотка за кредитами, що відбувалися в Україні упродовж десяти років, підтверджують загальну закономірність, а саме: зменшення ставок при економічному поживавленні та їх підвищення при входженні економіки в кризовий стан.

Рівень ставок відсотка за депозитами в усі роки суттєво відхилявся від ставок відсотка, під які банки надавали кредити. Таке розходження не можна виправдати лише економічними чинниками, оскільки воно виявляє і організаційну недосконалість банківської системи.

Питання для самоперевірки

1. Що відображає основний принцип формування первинних (факторних) доходів у ринковій економіці?

2. У яких формах може існувати рента?
3. Від чого залежить економічна рента?
4. Дайте визначення комерційної ренти.
5. З чим пов'язані основні причини відмінностей у заробітній платі?
6. Від чого залежить дохід, який формується на фінансовому ринку?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ

Тема 9. Структура економіки

План

- 9.1. Національне багатство як матеріальна основа національної економіки.
- 9.2. Цілісність національної економіки.
- 9.3. Відповідність сукупних доходів та сукупних витрат.
- 9.4. Відповідність сукупного попиту та сукупної пропозиції.
- 9.5. Циклічність як форма руху національної економіки.
- 9.6. Середні та довгі економічні цикли.

9.1. Національне багатство як матеріальна основа національної економіки

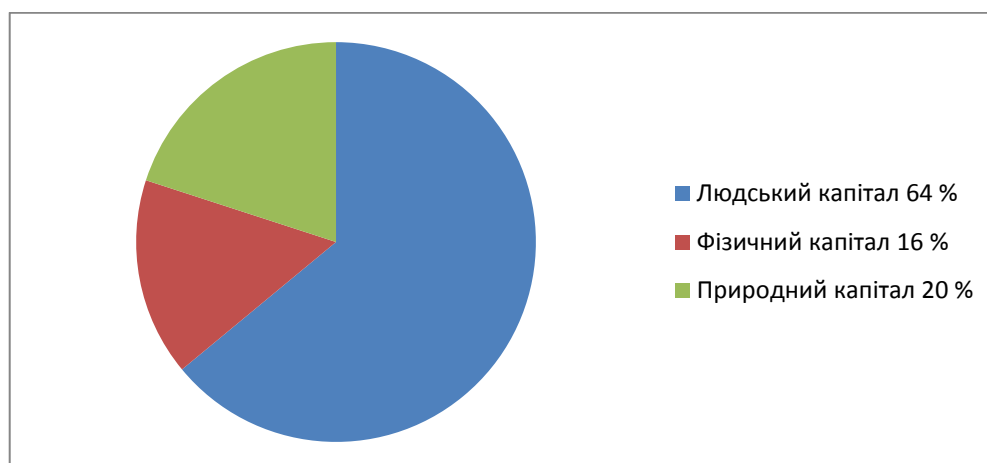
Матеріальною основою функціонування економіки як цілого є *національне багатство країни*. Його обсяг та структура визначає потенціал національної економіки.

Під потенціалом економіки розуміють її здатність створювати національний продукт для задоволення, передусім, потреб власних громадян та здатність конкурувати з економіками інших країн на зовнішніх ринках.

У структурі національного багатства будь-якої країни світу виокремлюють три основні елементи (складники). Якщо прийняти обсяг загального світового національного багатства за 100 %, то співвідношення

елементів у його структурі наприкінці XX ст., за даними Світового банку, було таким (рис. 9.1).

Отже, елементами світового національного багатства є людський, природний (природні ресурси, залучені до виробничої діяльності) та фізичний капітал. Ці ж елементи формують національне багатство окремих країн.

Рис. 9.1. Структура національного багатства

Частка людського капіталу в структурі світового національного багатства є найбільшою й становили 64 %, частка природного капіталу – 20 %, фізичного капіталу – 16 %.

Співвідношення трьох згаданих елементів національного багатства для окремих країн відрізняються від середніх світових значень. Причому, спостерігається закономірність: більша частка людського капіталу в структурі національного багатства властива країнам з вищим рівнем розвитку. Зокрема, для таких розвинених країн, як Франція та Швейцарія вона наближається до 80 %.

Відзначена закономірність структури національного багатства дає підстави для висновку, що найважливішою передумовою успіху в досягненні мети добробуту власних громадян та конкурентоспроможності національної економіки є нагромадження людського капіталу. Саме цим пояснюється особлива увага урядів розвинених країн до освіти, медицини, культури.

9.2. Цілісність національної економіки

Цілісність національної економіки – це явище, про існування якого свідчить:

- загальна економічна рівновага;
- стійке економічне зростання.

У широкому тлумаченні, *загальна рівновага* – це досягнення певних співвідношень (пропорцій) між економічними величинами (змінними). Оскільки ці величини (змінні) можуть бути виміряні, то пропорції подаються у вигляді рівнянь.

Економіку як ціле можна вивчати при дослідженні співвідношень великої кількості змінних. Про які з них необхідно вести мову в першу чергу?

Вважається, що, передусім, загальна рівновага передбачає досягнення відповідності між:

- сукупними доходами та сукупними витратами;
- сукупним попитом та сукупною пропозицією.

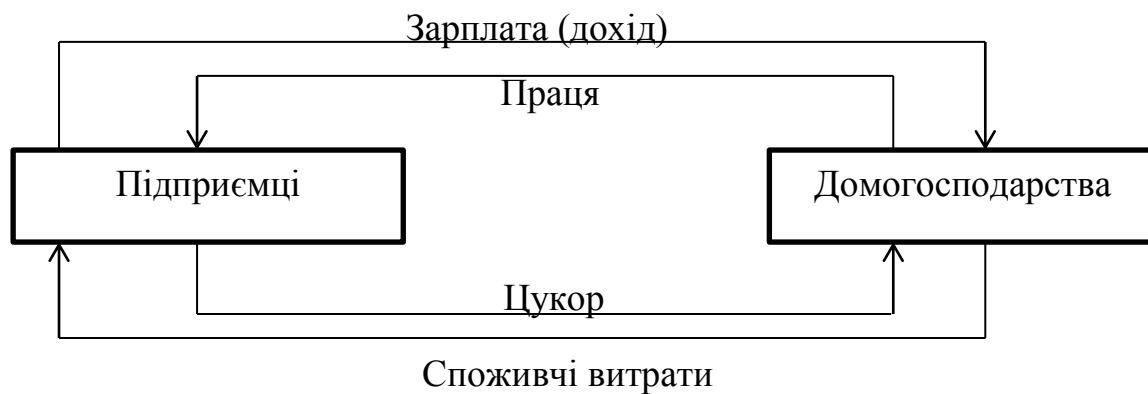
Сукупними називаються доходи та витрати, попит та пропозиція, що стосуються не окремих економічних суб'єктів, а усієї економіки.

Співвідношення сукупних доходів і сукупних витрат можна пояснити за схемами загального економічного кругообігу.

9.3. Відповідність сукупних доходів та сукупних витрат

Для пояснення відповідності сукупних доходів та сукупних витрат скористаємося спрощеною схемою кругообігу (рис. 9.2). Суть спрощення у даному випадку полягає у припущенні, що уся економіка обмежується виробництвом лише одного товару – цукру й при цьому використовується лише один ресурс – праця.

В уявній спрощеній економіці, де є лише один ресурс – праця, усі сукупні доходи обмежуються лише зарплатою. А при виробництві лише одного товару – цукру – усі витрати обмежуються лише споживчими.

Рис. 9.2. Спрощена схема кругообігу сукупних доходів та сукупних витрат

Стрілочки зовнішнього кола кругообігу відображають необхідність постійного перетворення сукупних доходів у сукупні витрати й, навпаки, – витрат у доходи.

Звідси випливає, що при змінах у доходах мають відбуватися відповідні зміни у витратах. Пояснимо це на прикладі двох можливих ситуацій:

– якщо б підприємці-виробники цукру, бажаючи зменшити свої витрати, занизили зарплату, то наслідком такої дії мав би стати брак доходів споживачів для придбання виробленого цукру, а його частина залишилася б нереалізованою;

– якщо домашнім господарствам вдалося би домогтися необґрунтованого підвищення зарплати без відповідного збільшення продуктивності праці, то бракувало б цукру для задоволення потреб споживачів, доходи яких зросли.

Отже, кількісна відповідність між доходами і витратами на загальнонаціональному рівні є важливою тому, що вона гарантує:

- реалізацію усього створеного продукту;
- задоволення попиту всіх власників доходів.

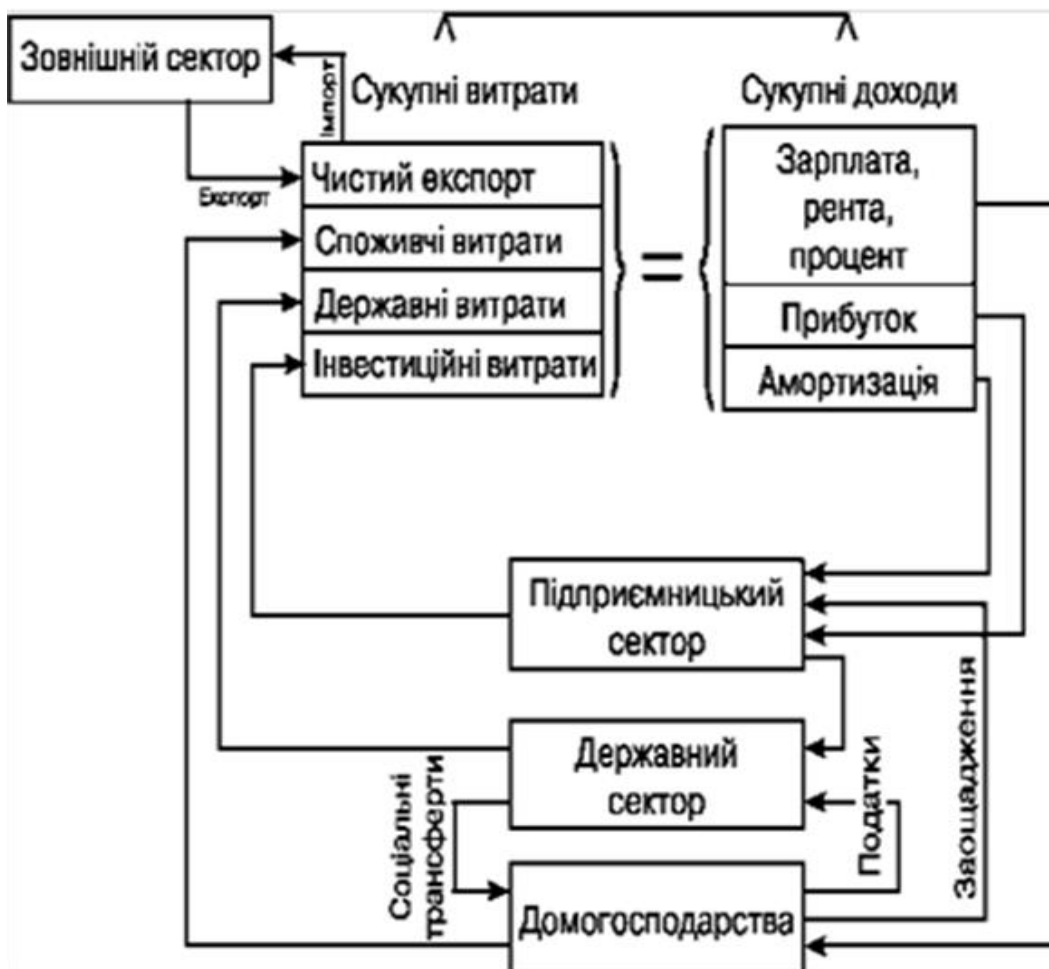
Отже, дане співвідношення можна подати у такий спосіб:

$$\text{Сукупні доходи} = \text{Сукупні витрати}$$

Якщо *Сукупні доходи* < *Сукупні витрати*, то виникає надлишок продукту.

Якщо *Сукупні доходи* > *Сукупні витрати*, то виникає дефіцит продукту.

Для більш детального пояснення співвідношення сукупних доходів та сукупних витрат з урахуванням їх власної структури скористаємося розгорнутою схемою кругообігу (рис. 9.3).

Рис. 9.3. *Схема кругообігу з врахуванням чотирьох макроекономічних суб'єктів*

У розгорнутій схемі кругообігу передбачено:

– в національній економіці взаємодіють чотири макроекономічні суб'єкти представлені, відповідно, чотирма секторами: домашніх господарств; підприємців; держави; іноземних споживачів вітчизняного

експорту та іноземних виробників імпортованої продукції (зовнішній сектор);

– перетворення сукупних доходів у сукупні витрати опосередковується перерозподілом доходів між секторами економіки.

Стрілки на схемі показують рух сукупних доходів в процесі їх перерозподілу та перетворення у сукупні витрати.

Елементами сукупних доходів в національній економіці є:

- заробітна плата – дохід найманих працівників (W);
- рента – дохід власників землі (R);
- процент – дохід власників фінансового капіталу (i);
- прибуток – дохід підприємців (Pr);
- амортизація – кошти, нагромаджені підприємцями для відшкодування зношених засобів виробництва (Am).

Перерозподіл доходів між секторами передбачає:

- сплату податків (T), які стають джерелом державних витрат (G);
- спрямування частини доходів домашніх господарств у заощадження (S) та їх подальше використання підприємцями у якості зовнішнього джерела інвестицій (I);

– збільшення доходів домашніх господарств за рахунок соціальних трансфертів – державної допомоги з безробіття та для малозабезпечених (TR);

– спрямування частини доходів вітчизняних економічних суб'єктів на придбання імпортованих товарів (Im) та іноземців – на придбання вітчизняних експортованих товарів (Ex).

Елементами сукупних витрат у національній економіці стають:

- споживчі витрати домашніх господарств (C);
- витрати на державні закупівлі товарів та послуг (G);
- інвестиційні витрати підприємців (інвестиції) у відновлення та нагромадження капіталу (I);

– витрати, пов’язані з торгівлею (експортом та імпортом) на зовнішніх ринках, або чистий експорт (NX).

З урахуванням поданої на рис. 9.3 структури сукупних доходів та витрат їх загальна відповідність може бути відображена рівнянням:

$$W + R + i + Pr + Am = C + I + G + NX$$

Сукупні доходи   Сукупні витрати

Відповідність окремих елементів сукупних витрат елементам сукупних доходів відображають рівняння (табл. 9.1).

Порушення співвідношень, відображених наведеними рівняннями, призводить до втрати загальної економічної рівноваги та до економічної нестабільності.

Таблиця 9.1

Рівняння, що відображають відповідність окремих	Економічний зміст рівнянь
$C = (\text{Сукупні доходи}) - (T - TR) - S$	Джерелом споживання в національній економіці є сукупні доходи, збільшені на величину трансфертів (TR), без сплачених державі податків та зроблених заощаджень (S)
$I = Am + S$	Джерелом інвестиційних витрат в національній економіці є амортизація та заощадження домогосподарств
$G = T - TR$	Джерелом витрат держави на закупівлі товарів стають податки за виключенням наданих громадянам соціальних трансфертів
$NX = Ex - Im$	Сукупні витрати в національній економіці збільшуються на величину експорту (Ex) та зменшуються на величину імпорту (Im)

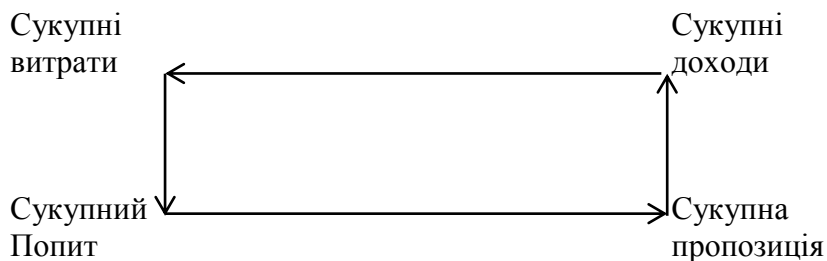
9.4. Відповідність сукупного попиту та сукупної пропозиції

Загальна економічна рівновага забезпечується не лише відповідністю сукупних доходів та сукупних витрат, а й відповідністю сукупного попиту та пропозиції.

Сукупний попит – це виявлена домашніми господарствами, підприємцями, інвесторами, державою та закордонними споживачами готовність придбати створений у національній економіці продукт.

Сукупна пропозиція – це виявлена усіма виробниками країни здатність створювати національний продукт.

Як співвідносяться між собою сукупні доходи та сукупні витрати, сукупний попит і сукупна пропозиція? Для унаочнення відповіді на це запитання скористаємося схемою, так званого, «макроекономічного чотирикутника» (рис. 9.4).

Рис. 9.4. Відповідність сукупних доходів, витрат, попиту та пропозиції

Рисунок відображає зв'язок між чотирма макроекономічними явищами, які формують фундамент загальної економічної рівноваги.

Сукупні витрати, охоплюючи витрати усіх чотирьох макроекономічних суб'єктів – домогосподарств, підприємців, держави та закордонних споживачів – визначають сукупний попит, оскільки лише здійснюючи витрати, можна виявити готовність купувати продукт.

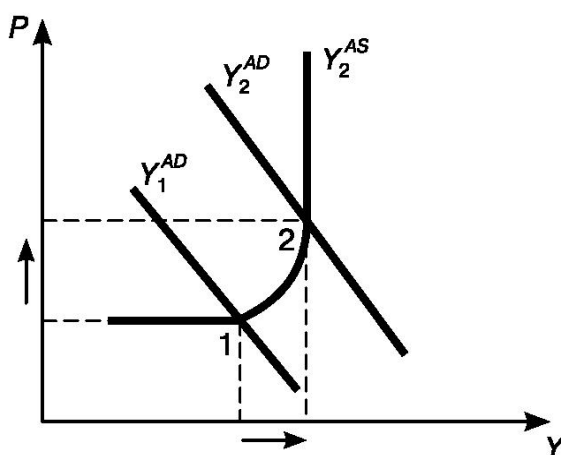
Сукупний попит визначає сукупне пропонування у тій мірі, у якій національне виробництво орієнтоване на задоволення сукупного попиту.

Сукупна пропозиція визначає рівень сукупних доходів власників ресурсів, адже лише за умови використання ресурсів та створення продукту можуть бути одержані доходи.

Для більш детального пояснення формування відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції скористаємося графіком з координатами: загальний рівень цін P – загальний випуск (продукт національного виробництва) Y (рис. 9.5).

Підставою для розміщення функцій сукупного попиту та сукупної пропозиції саме в координатах P – Y є те, що готовність придбати продукт, як і здатність його створювати, суттєво залежить від загального рівня цін, який формується в національній економіці.

Відповідність сукупного попиту (Y^{AD}) та сукупної пропозиції (Y^{AS}) досягається у точках перетину функцій. На графіку відображено два варіанти відповідності (рівноваги), яким відповідають точки 1 та 2.

Рис. 9.5. Сукупний попит і сукупна пропозиція

Лінія (функція) сукупного попиту Y^{AD} є спадною, оскільки готовність усіх макроекономічних суб'єктів формувати попит є оберненою до загального рівня цін в економіці.

Лінія (функція) сукупної пропозиції Y^{AS} є на певному відрізку висхідною, оскільки здатність національних виробників створювати більший продукт прямо залежить від рівня цін. Однак, за певних умов пряма

залежність відсутня, а саме у кризовому стані, якому відповідає горизонтальний відрізок лінії, та у стані стрімкого піднесення економіки (буму), якому відповідає вертикальний відрізок.

Причиною порушення раніше встановленої рівноваги, зазвичай, буває сукупний попит. Сукупна пропозиція є більш консервативною і може зазнавати змін лише у тривалому періоді.

Сукупний попит може збільшитися або зменшитися внаслідок змін споживчих витрат домашніх господарств, інвестиційних витрат підприємців, витрат держави або іноземних споживачів. Збільшення сукупного попиту відображається правостороннім зрушенням лінії Y^{AD} , відповідно зменшення – лівостороннім зрушенням.

Нова рівновага після зростання сукупного попиту, ілюстрована на графіку, означатиме збільшення випуску Y при зростанні рівня цін P (перехід від точки 1 до точки 2).

9.5. Циклічність як форма руху національної економіки

Економічне зростання властиве більшості країн світу. Воно означає, що національні економіки рухаються у бік збільшення обсягів виробництва та споживання. Це збільшення оцінюється показником відсоткової зміни ВВП (темпу економічного зростання) за формулою:

$$t_Y = \frac{Y - Y_1}{Y_1} * 100 \%,$$

де t_Y – темп економічного зростання, Y – ВВП певного року, Y_{-1} – ВВП попереднього року.

Про те, як зростають економіки розвинених країн у тривалому періоді, свідчить, наприклад, середній річний приріст ВВП за 15 років у п'ятьох країнах:

США – 3 %;

Канада – 3 %;

Норвегія – 2,6 %;

Швеція – 3 %;

Велика Британія – 2,4 %.

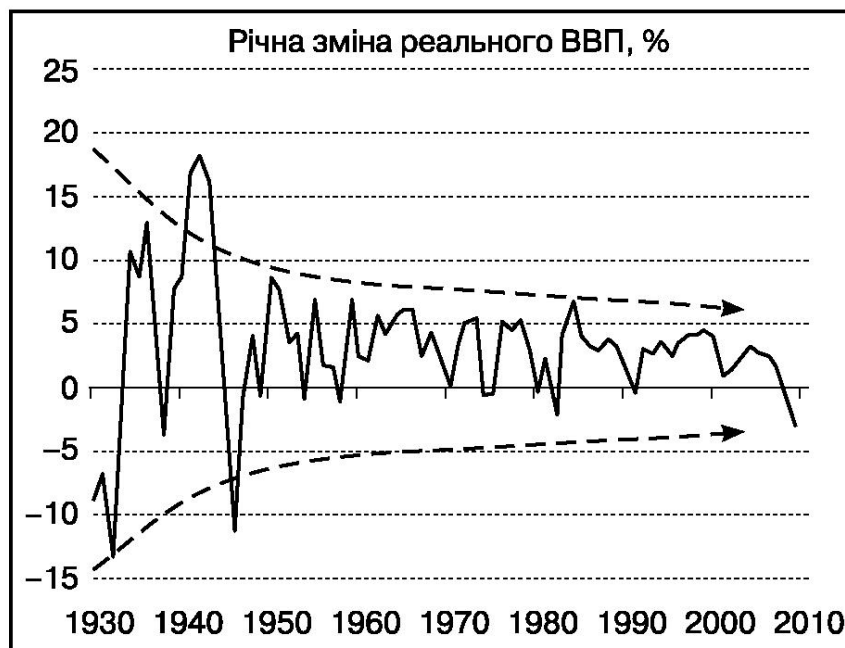
Попри загальну тенденцію (тренд) економічного зростання в аналізованому 15 – річному періоді, в економіках кожної з розглянутих країн спостерігалися спади виробництва, піднесення, швидке і менш швидке зростання. Зокрема, спад – скорочення абсолютних обсягів ВВП – в усіх економіках спостерігався у 2009 р.

Чергування економічних підйомів і спадів, швидкого і менш швидкого зростання називається **економічними коливаннями**.

Економічні коливання показника річної зміни реального ВВП США за 80 років (у %) подані рис. 9.6.

Графік ілюструє постійні коливання річних темпів зростання ВВП США та періодичні чергування підйомів і спадів.

Економіка виявляла тенденцію зменшення амплітуди коливань: більш глибокі спади та стрімкіші підйоми спостерігалися у 1930–1950 рр., порівняно з 1960–1980 рр., а від початку 1990- х до 2007 року економіка демонструвала достатньо стабільні темпи зростання.

Рис. 9.6. Зростання реального ВВП США (у %) впродовж 1930–2010 рр.

Економічні коливання набувають ознак циклічності, тобто стають **циклічними коливаннями**, коли виявляється певна послідовність чергування спадів і підйомів.

Крім ВВП, у якості індикаторів – показників для оцінювання економічних коливань – використовуються:

- індекси цін;
- показники рівня доходів населення та роздрібної торгівлі;
- зайнятість населення та безробіття;
- курс акцій найбільших корпорацій;
- прибутковість корпорацій;
- динаміка замовлень на товари довгострокового користування;
- контракти на нове будівництво.

На найбільш важливе питання – чому в економіці відбуваються циклічні коливання – немає однозначної відповіді. Відсутність однозначності пояснюється двома причинами:

1) суттєвими змінами самої економіки, відтак, пояснення, придатне для одного періоду розвитку економіки, виявляється непридатним для іншого;

2) співіснуванням різних за тривалістю та причинами виникнення економічних циклів.

Внаслідок переходу від індустріальної економіки до постіндустріальної наприкінці ХХ ст. відбувся й перехід від промислових (бізнесових) циклів до фінансових (табл. 9.2).

У таблиці 9.2 відображено те, що внаслідок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки змінилися як матеріальна основа циклів, так і причини економічних спадів та піднесень.

Якщо промислові цикли пов'язані зі змінами у реальному секторі економіки – у промисловості, то фінансові – у фінансовому секторі.

Порівняння промислових та фінансових циклів

<i>Види економічних циклів</i>	<i>Для якої економіки властивий</i>	<i>Матеріальна основа циклу</i>	<i>Причини спаду</i>	<i>Причини піднесення</i>
Промисловий (бізнесовий)	Індустріальна економіка ХІХ– до останньої третини ХХ ст.	Інвестиції в основний капітал промисловості	Надмірне збільшення основного капіталу та перевиробництво	Інвестиції в оновлення засобів виробництва
Фінансовий	Постіндустріальна (інформаційна) економіка кінця ХХ – початку ХХІ ст.	Розширення фінансового сектора та збільшення кредитних ресурсів	Спекуляції на фінансових ринках, надмірне нагромадження боргів	Зростання цін на фінансових ринках, зокрема цін акцій ІТ-компаній

9.6. Середні та довгі економічні цикли

За масштабом економічних коливань і, відповідно, їх тривалістю на макроекономічному рівні розрізняють:

- середні цикли (8 – 10 років);
- довгі цикли, або довгі хвилі (до півстоліття).

Середні промислові цикли досліджені найбільш детально.

Класичний середній промисловий цикл можна зобразити так (рис. 9.7).

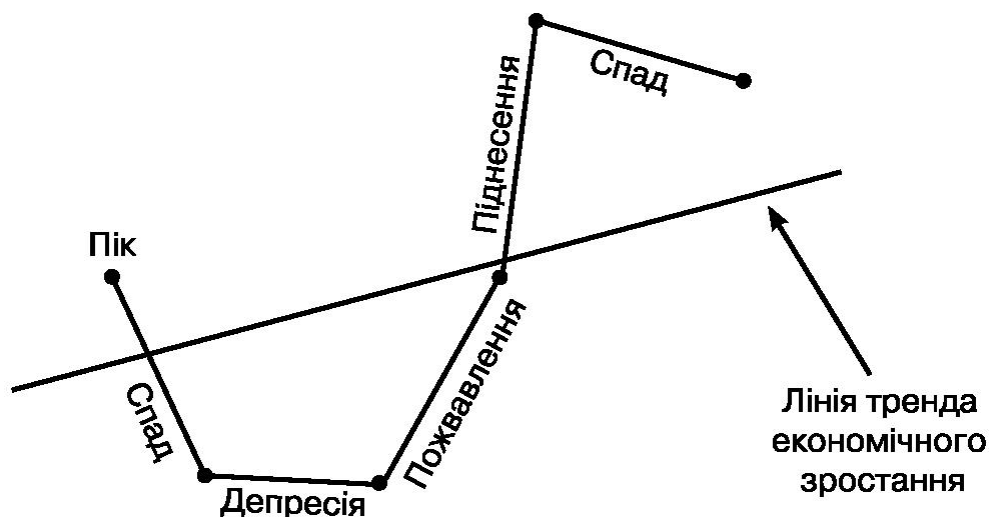

Рис. 9.7. Конфігурація середнього промислового циклу

Рисунок відображає промисловий цикл як прояв коливання обсягів виробництва на тлі загального тренда економічного зростання.

Класичний промисловий цикл охоплює чотири фази: спаду, депресії, поживавлення та піднесення.

Кожна фаза циклу має певні особливості:

– **спад** – фаза перевиробництва, що виявляється у неможливості реалізувати весь створений продукт, у скороченні виробництва та зайнятості при низьких цінах та дорогому кредиті;

– **депресія** – фаза, в якій відбувається призупинення спаду виробництва, але зберігається високий рівень безробіття, низькі ціни та дорогий кредит;

– **поживавлення** – фаза зростання виробництва і зайнятості до рівня, з якого розпочався спад, що зумовлюється масовим оновленням основного капіталу і має наслідком поступове зростання доходів і цін;

– **піднесення** – фаза, у якій перевищується рівень докризового виробництва, відбувається стрімке зростання цін, доходів домогосподарств і прибутків підприємців на тлі загострення конкуренції за виробничі ресурси.

У різні періоди економічної історії існували особливі конкретні причини економічних піднесень та спадів. Тому в економічній науці існують різні пояснення (теорії) середніх **промислових (бізнесових) циклів**.

Серед них найважливішими є такі:

– *Інноваційна теорія циклів*, яка пояснює циклічні коливання масовими технічними нововведеннями (інноваціями), які перериваючи звичайний перебіг подій, вимагають збільшення інвестицій та економічне піднесення.

– *Грошова теорія циклів* пояснює циклічні коливання змінами у кредитуванні, коли банки, змінюючи ставку процента за кредит, роблять гроші дорожчими. Брак грошей стримує активність економічних суб'єктів і спричиняє економічний спад.

– *Розподільча теорія циклів* пояснює циклічні коливання браком споживчих витрат для реалізації усієї створеної продукції. Невідповідність загального випуску і споживчих витрат спричиняє економічний спад.

– *Теорія диспропорцій* пояснює циклічні коливання невідповідністю розвитку окремих економічних сфер (галузей) та цін на продукцію, яку вони створюють.

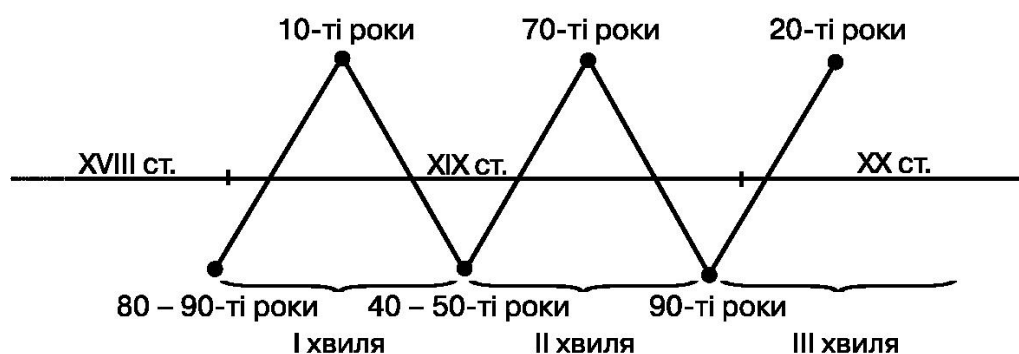
Теорія *середніх фінансових циклів* знаходиться у процесі свого становлення. Але перебіг фінансових криз 1990–2000 рр. дає підстави для висновку про те, що вони пов'язані з такими явищами, як:

- використання ринку цінних паперів не стільки для залучення інвестицій, скільки для отримання надмірних спекулятивних доходів;
- кредитна експансія, або надання ненадійних кредитів та випуск ненадійних облігацій, що спричиняє неповернення боргів;
- надмірне зростання цін акцій провідних компаній, яке значно випереджає зростання їх прибутків.

Довгі економічні цикли, або, так звані, «довгі хвилі економічної кон'юнктури» були відкриті російським вченим Миколою Кондратьєвим.

Висновок про їх існування зроблено за результатами дослідження змін середнього рівня цін, зарплат, відсотків на капітал, обсягів виробництва та споживання вугілля і чавуну, зовнішньої торгівлі Великої Британії, Франції, США, Японії та Росії з кінця XVIII до початку XX ст.

Було доведено факт існування за 140 років двох з половиною довгих хвиль (рис. 9.8).

Рис. 9.8. Схематичне зображення довгих хвиль за М. Кондратьєвим

Рисунок ілюструє дві з половиною довгі хвилі, що «вклалися» у часовому інтервалі 1780–1920 рр.

Кожна з хвиль має відрізок піднесення та відрізок спаду.

Було з'ясовано, що довгі цикли мають такі *особливості*:

– їх матеріальною основою стає зміна технологічного способу виробництва, що втілюється у масовому оновленні капітальних благ – виробничої інфраструктури та рівня кваліфікації працюючих;

– піднесення в межах довгої хвилі є періодом високої економічної активності, натомість, спад – низької активності;

– на початку періоду піднесення кожної хвилі відбуваються науково-технічні відкриття та нагромаджуються ресурси для їх втілення, а самому періоду піднесення властиві значні соціальні потрясіння – війни та революції;

– спадна частина хвиль відзначається тривалою депресією сільського господарства;

– на довгі цикли накладаються середні промислові, й якщо середній цикл припадає на спадну частину хвилі, то йому властивий глибший спад і нетривале піднесення.

Сучасні дослідники довгих хвиль, продовжуючи аналіз загальної економічної активності до нашого часу за методикою, запропонованою М. Кондратьєвим, визнають правдивість зроблених ним висновків.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть структурні елементи національного багатства країни.
2. Дайте визначення поняття «загальна рівновага».
3. Назвіть макроекономічні величини загальної рівноваги.
4. За чим аналізується відповідність сукупних доходів і сукупних витрат?
5. Назвіть чотири макроекономічні суб'єкти – сектори економіки.

6. За допомогою чого можна зобразити відповідність сукупного попиту та сукупної пропозиції?

7. Назвіть елементи сукупних доходів.

8. Назвіть елементи сукупних витрат.

9. Які розрізняють цикли форм руху економіки?

10. Назвіть головну причину середніх циклів.

11. Назвіть головну причину довгих хвиль.

Тема 10. Валовий внутрішній продукт та інші макроекономічні показники

План

10.1. Система національних рахунків, валовий внутрішній продукт та інші показники національного виробництва.

10.2. Використання ВВП у міжнародних порівняннях.

10.3. Номінальний та реальний ВВП.

10.1. Система національних рахунків, валовий внутрішній продукт та інші показники національного виробництва

Основні узагальнюючі показники результатів національного виробництва в усіх країнах світу визначаються за особливою методикою національного рахування – *Системою національних рахунків (СНР)*.

Діюча зараз у світі СНР прийнята ООН у 1993 р. Ця система передбачає дотримання певних вимог, зокрема до найважливіших для правильного оцінювання продукту національного виробництва, належать такі:

– визнання продуктивного характеру діяльності не лише у матеріальній сфері, а й у сфері послуг – торгівлі, комунальному господарстві, фінансовій сфері, освіті, культурі, державному управлінні;

– тотожність (відповідність) сукупних доходів та сукупних витрат, що передбачає оцінювання обсягу продукту національного виробництва одночасно і за доходами, і за витратами.

Основні показники, що характеризують загальний стан економіки, це *валовий внутрішній продукт (ВВП)* та *валовий національний дохід (ВНД)*.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) є сукупною ринковою вартістю усього обсягу речей та послуг, вироблених в економіці країни за рік і придатних для кінцевого використання.

У наведеному визначенні відображено три суттєві *особливості ВВП*:

- 1) щоб стати частиною ВВП, речі та послуги повинні бути не лише створеними, а й реалізованими на ринку, отримавши ринкову вартість;
- 2) виробництво і продаж продукції має відбутися в межах одного року;
- 3) ВВП охоплює лише продукцію, придатну для кінцевого використання, і не охоплює ту, що призначена для проміжного використання (споживання).

Щоб пояснити відмінності між продукцією для кінцевого і проміжного споживання, скористаємося прикладом.

Приклад. Фермер продав мірошникові зерно за 100 тис. грн. Мірошник змолв зерно і продав борошно за 125 тис. грн. Борошно купила кондитерська фабрика, яка виробила тістечка і продала їх на ринку за 200 тис. грн.

Кінцева продукція – це тістечка, ринкова вартість яких становить 200 тис. грн. Саме ці 200 тис. грн. і мають бути враховані у ВВП.

Проміжна продукція – це зерно та борошно, використані при створенні кінцевої продукції – тістечок.

Якби ми визначали ВВП, включивши у нього ринкову вартість зерна та борошна, то необґрунтовано завищили б його обсяг на 225 тис. грн.

Такий самий правильний результат розрахунку ВВП ми могли б отримати й іншим шляхом – склавши вартість, яку додав кожний виробник (так звану, додану вартість) на своєму етапі створення кінцевого продукту.

Фермер додав 100 тис. грн., мірошник – 25 тис. грн. ($125 - 100 = 25$), кондитерська фабрика – 75 тис. грн. ($200 - 125 = 75$).

Разом фермер, мірошник і кондитери створили нову (додану) вартість саме в обсязі 200 тис. грн. ($100 + 25 + 75 = 200$), що співпадає з ціною кінцевого продукту – проданих тістечок.

Наведений нами спрощений приклад розкриває економічний зміст валового внутрішнього продукту як сукупної доданої вартості, але не пояснює, як розраховується ВВП в реальній економіці.

В реальній економіці ВВП визначається трьома способами (методами), кожному з яких відповідає своя формула для розрахунку. Важливо те, що результати розрахунку ВВП за усіма способами повинні співпадати. Саме це дає підстави зробити висновок, що розрахунки були правильними. Важливо й те, що кожний з цих способів віддзеркалюється в окремих рахунках із СНР (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Способи (методи) розрахунку ВВП

Валовий внутрішній продукт		
За доходами	За витратами	За сумою доданих вартостей в окремих галузях
W + Валовий прибуток, змішаний дохід + (Податки – Субсидії)	C + I + G + NX	$\sum Y$ доданих вартостей = Валовий випуск – Проміжне споживання

При розрахунку **ВВП за доходами** враховують три елементи доходів: *заробітну плату найманих працівників (W)*; *валовий прибуток, змішаний дохід*, що охоплює відсотки на вкладений капітал, прибутки підприємців, ренту власників землі, амортизацію; *дохід держави*, який є різницею між одержаними податками та сплаченими громадянам субсидіями (соціальною допомогою).

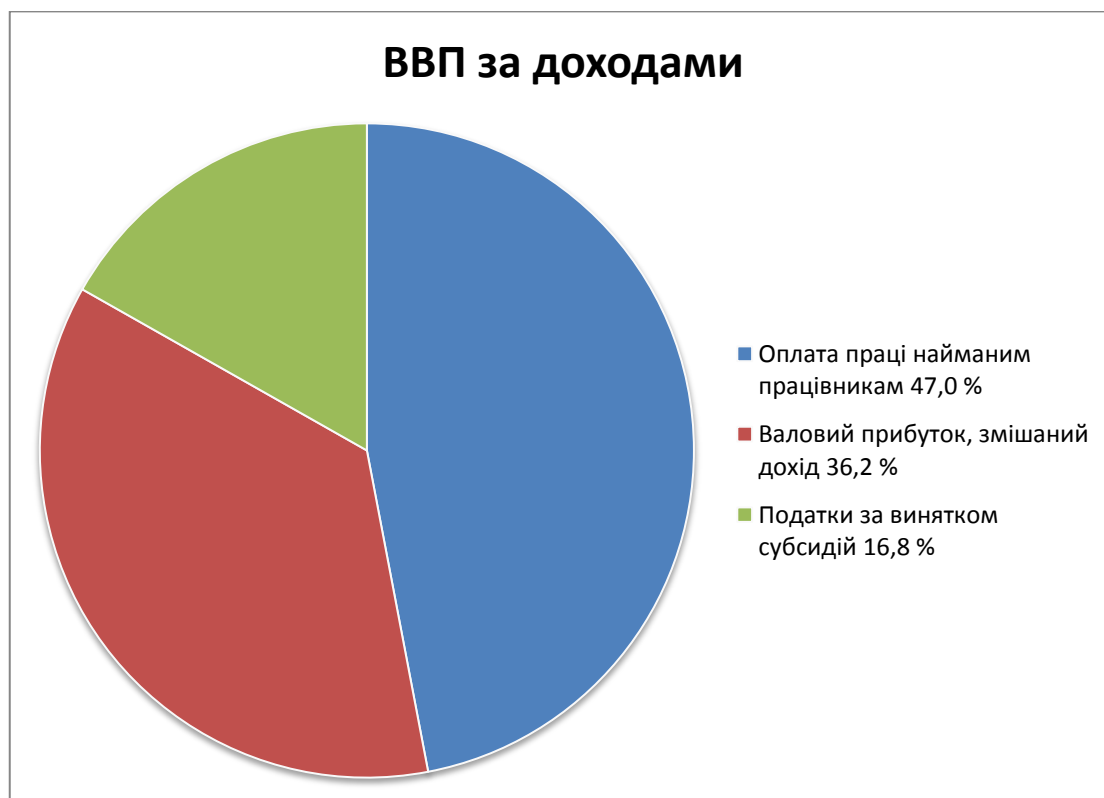
При розрахунку **ВВП за витратами** враховують такі витрати: споживчі (C); інвестиційні (I); державні (G); чистий експорт (NX).

Розрахунок **ВВП за сумою доданих вартостей** передбачає визначення суми нових вартостей, створених у *всіх галузях національної економіки* – промисловості, сільському господарстві, будівництві, освіті, комунальному господарстві тощо.

Для оцінювання окремих елементів (складників) ВВП аналізують і порівнюють конкретні статистичні дані. Структура ВВП України за трьома способами розрахунку у 2021 році подана на рис. 10.1.

Колові діаграми відображають структуру ВВП України у 2021 році за трьома способами розрахунку ВВП – за доходами, витратами та доданою вартістю.

Особливості структури українського ВВП можна визначити, порівнявши її, наприклад, із структурою ВВП розвинених країн. Такі порівняння дають підстави для висновку про: а) відносно низьку частку зарплати (при визначенні ВВП за доходами), б) відносно меншу, ніж в інших країнах, частку приватного споживання (при визначенні ВВП за витратами), в) незначну частку видів діяльності, що формують сферу послуг, а саме: освіти, охорони здоров'я (при розрахунку ВВП за доданою вартістю).

Рис. 10.1. Структура ВВП України 2021 р. за доходами, витратами та доданою вартістю

У показнику ВВП враховані не усі зв'язки національної економіки з іншими країнами світу, а лише зовнішня торгівля товарами та послугами. Баланс цієї торгівлі – співвідношення експорту та імпорту – відображає чистий експорт NX . Як уже зазначалося, саме чистий експорт є елементом (складником) при розрахунку ВВП за витратами.

Інший показник для оцінки результатів національного виробництва, передбачений Системою національних рахунків, це **валовий національний дохід (ВНД)**. Він враховує ширший спектр зв'язків, що складаються між країнами. В ньому відображається й баланс (різниця) доходів, отриманих громадянами країни за кордоном, та сплачених іноземцям всередині країни.

Для розрахунку ВНД використовується така формула:

$$\text{ВНД} = C + I + G + NX + NY = \text{ВВП} + NY$$

(NY – чисті факторні доходи, які є різницею між доходами, одержаними з-за кордону у вигляді виплачених громадянам заробітних плат, прибутків, відсотків на капітал тощо, та подібними доходами, сплаченими в національній економіці іноземцям).

З формули випливає, що ВНД буде лише тоді перевищувати ВВП, коли вітчизняні громадяни отримуватимуть за кордоном більші доходи, ніж іноземці в національній економіці.

Національну економіку як ціле характеризує й наявність **національного споживання (C_N)** та **національного заощадження (S_N)**.

Національне споживання є більшим від приватного споживання усього сектора домашніх господарств на величину державного споживання. Останнє забезпечує задоволення потреб трьох гілок державної влади – судової, законодавчої, виконавчої та інших установ і організацій державного сектора економіки, що фінансуються з державного бюджету.

Зв'язок національного, приватного та державного споживання відображає формула:

$$C_N = C_P + C_G,$$

де C_N – національне споживання, C_P – приватне споживання сектору домашніх господарств, C_G – державне споживання.

Національне заощадження є більшим від приватного заощадження сектора домашніх господарств на величину державного заощадження. Останнє виникає лише за умови, що надходження до державного бюджету перевищують державне споживання, тобто $S_G = T - C_G$.

Зв'язок національного, приватного та державного заощадження відображає формула:

$$S_N = S_P + S_G,$$

де S_N – національне заощадження, S_P – приватне заощадження сектора домашніх господарств, S_G – державне заощадження.

Національне споживання та національне заощадження є тими елементами, на які розкладається **валовий національний дохід**. Це відображає рівняння:

$$\text{ВНД} = C_N + S_N.$$

10.2. Використання ВВП у міжнародних порівняннях

ВВП, визначений за спільною для усіх країн методикою Системи національних рахунків, є показником, що дає можливість порівнювати національні економіки, тобто робити міжнародні порівняння. З використанням показника ВВП можна робити, принаймні, три порівняння національної економіки з економіками інших країн світу:

- за масштабом;
- за рівнем добробуту;
- за швидкістю економічного зростання.

Оскільки одиницею вимірювання у різних країнах є власна національна валюта, й різним економікам властива особлива система ціноутворення, то для співставності використовується особливий спосіб вимірювання ВВП – у доларах США за паритетом купівельної спроможності

(ПКС). ПКС є співвідносною ціною споживчого кошика (однакового набору товарів) у різних країнах.

Дані для порівняння масштабу української економіки з економіками найближчих сусідів та деяких найбільш розвинених країн світу у 2021 р. містяться у таблиці 10.2.

Як свідчать порівняння абсолютного обсягу ВВП, українська економіка є меншою за румунську у 3,4 рази, за польську – у 7,1 рази меншою, за російську – у 23,9 рази й майже у 115 разів – за американську.

Таблиця 10.2

ВВП країн світу, порівняно з ВВП України у 2021 р.

Країна	ВВП країни у млн. дол. США
Україна	200090
Німеччина	4815479
Польща	1416885
Російська Федерація	4785445
Румунія	676944
США	22996100
Франція	3424152

Дані для порівняння рівня добробуту, досягнутою українською економікою з добробутом інших країн світу, оціненого за показником ВВП на одну особу в 2021 р. містяться у таблиці 10.3.

Таблиця 10.3

ВВП на одну особу країн світу, порівняно з ВВП на одну особу в Україні у 2021 р.

Країна	ВВП країни на одну особу в дол. США
Україна	4960
Німеччина	50787
Польща	17318
Російська Федерація	11273
Румунія	14863
США	65254
Франція	45028

Порівняння добробуту, досягнутого українською економікою з добробутом деяких інших країн за показником ВВП на одну особу засвідчує значне відставання не лише від найбільш розвинених країн – у 13 разів від США, у 10 разів від Німеччини – а й від країн середнього рівня розвитку – у 3,5 рази від Польщі та в 3 рази від Румунії.

Для того, щоб порівняти економічне зростання різних країн, необхідні дані річних змін ВВП (у %).

10.3. Номінальний та реальний ВВП

Кожний показник національної економіки, що має грошове вимірювання, може бути поданий і як номінальний, і як реальний. У чому полягає принципова відмінність оцінювання за номінальними та реальними показниками?

Оцінювання за **номінальними показниками** передбачає врахування поточних цін. **Реальні показники** маємо тоді, коли вплив змінюваних поточних цін при вимірюванні нівелюється (обмежується). Для цього показники подають у незмінних цінах.

Приклад. ВВП України у 2021 році, виміряний у поточних цінах (цінах того ж 2021 року), становив 5459574 млн. грн., а у 2020 році ВВП досяг 4194102 млн. грн. Порівняння номінальних показників приводить до дуже оптимістичних висновків про зростання ВВП України у 2021 році на 30 %.

На жаль, такий оптимістичний висновок є невірним, бо він зроблений без урахування того, що зростання показника номінального ВВП у 2021 році було досягнуто, головним чином, за рахунок зростання цін.

Ціни у 2021 році зросли більш ніж на 13,6 %. Зростання ж реального ВВП, яке виявляється у збільшенні обсягів виробництва речей і послуг, становило лише 12,5 %.

Щоб розрахувати реальний ВВП за наявності даних про номінальний ВВП, необхідно мати показник зміни цін, так званий, індекс цін певного року. Формула для розрахунку є такою:

$$\text{ВВП}^r = \frac{\text{ВВП}^n}{P},$$

де ВВП^r – реальний ВВП, ВВП^n – номінальний ВВП, P – показник зміни загального рівня цін, або індекс цін.

Розрахуємо реальний ВВП 2021 року з використанням індексу споживчих цін (ІСЦ). У цьому році індекс споживчих цін становив 1,251, тобто $P = 1,251$, що означає зростання цін на споживчі товари на 25,1 %.

$$\text{ВВП}^r = \frac{5459574}{1,251} = 4363582.$$

Одержаний показник реального ВВП України 2021 року, що становить 4363582 млн. грн., суттєво відрізняється від номінального ВВП у 5459574 млн. грн. Ця відмінність підтверджує важливість розмежування номінальних та реальних показників. Зауважимо, що при оцінюванні економічного зростання до уваги беруться саме показники реального, а не номінального ВВП.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть показники результатів національного виробництва.
2. За якими методами можна визначити ВВП?
3. Дайте визначення валового внутрішнього продукту.
4. Дайте визначення валового національного доходу.
5. У яких показниках оцінюється ВВП?
6. Які показники необхідні для розрахунку ВВП за сукупними витратами?

Тема 11. Безробіття як наслідок порушення загальної економічної рівноваги

План

- 11.1. Основні характеристики національного ринку праці та безробіття.
- 11.2. Рівень безробіття та його основні види.
- 11.3. Чинники виникнення безробіття.
- 11.4. Наслідки безробіття для економіки та дії уряду з обмеження безробіття.

11.1. Основні характеристики національного ринку праці та безробіття

Безробіття – це економічне явище, пов’язане з ринком праці. Тому для пояснення безробіття аналізують структуру цього ринку. При макроекономічному підході до ринку праці у його структурі виокремлюють два елементи – зайнятих та безробітних (рис. 11.1).

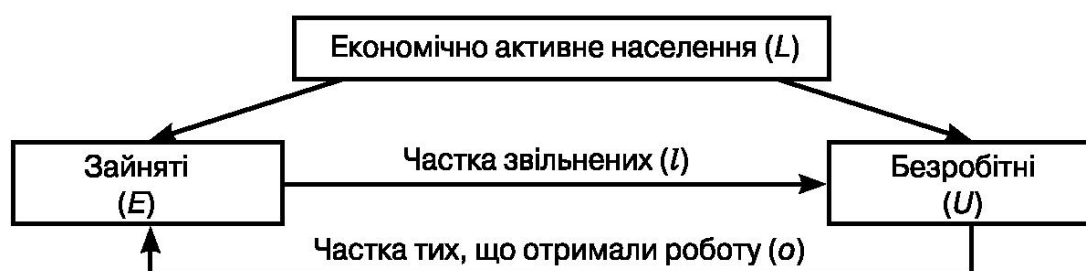

Рис. 11.1. Структура ринку праці

Усе економічно активне населення країни (L) поділяється на осіб, які мають роботу, тобто на зайнятих (E), та тих, хто втратив роботу, або безробітних (U). Отже, зв’язок між згаданими величинами (змінними) ринку праці можна відобразити рівнянням:

$$L = E + U.$$

На ринку праці відбувається постійний рух: одні особи втрачають роботу, а інші, навпаки, її знаходять. Тому поділ на зайнятих і безробітних залежить від частки осіб, що втрачають роботу, від раніше зайнятих (l), та частки осіб, які знаходять роботу, від раніше безробітних (o).

Економічно активне населення країни, за методологією Міжнародної організації праці (МОП) – це особи у віці 15–70 рр., які мають відповідну кваліфікацію й працюють або активно шукають роботу.

Саме ці особи є працездатними й визначають пропонування на ринку праці (L^S). Економічною наукою використовується й інше поняття, тотожне поняттю «економічно активне населення» – *робоча сила*.

Зайняте населення віддзеркалює попит на працю з боку роботодавців (L^D). Тому явище безробіття може бути визначене як результат надлишку пропонування праці над попитом на працю ($L^S - L^D$), а кількість безробітних – оцінюватися як різниця між економічно активним населенням (працездатними) та зайнятими:

$$U = L - E.$$

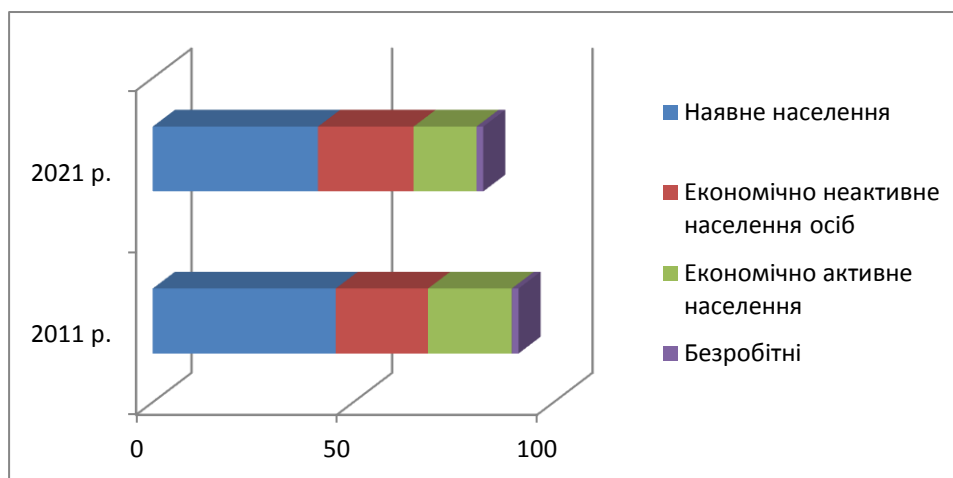
Населення країни (N), крім економічно активного, охоплює й економічно неактивне включно з пенсіонерами, дітьми, людьми з обмеженими можливостями тощо. Трудовий потенціал національної економіки значною мірою залежить від частки економічно активного населення в загальному населенні країни $\frac{L}{N}$. При зростанні цієї частки, за інших незмінних умов, трудовий потенціал збільшується.

Статистичні дані про структуру та динаміку ринку праці України, на основі яких можна оцінити масштаб безробіття та визначити основні тенденції змін на ринку праці, містяться на рис. 11.1.

Бачимо, що за 10-річний період в Україні відбулося абсолютне скорочення зайнятого та економічно активного населення країни. Це, передусім, пов'язано зі зменшенням загальної чисельності населення з 45,6 до 41,2 млн. осіб.

Кількість безробітних в аналізованому періоді залишилася однаковою – 1,7 млн. осіб.

За даними рисунка можна розрахувати частку економічно активного населення у наявному населенні країни – $\frac{L}{N}$. Вона скоротилася з 45,8 % до 38,1 %, що засвідчує зменшення трудового потенціалу країни.

Рис. 11.1. Економічно активне та економічно неактивне населення України у 2011 та 2021 рр., млн. осіб

11.2. Рівень безробіття та його основні види

Безробіття оцінюють не лише за абсолютними показниками – кількістю осіб, що не мають роботи, а й за відносними показниками рівня безробіття. Щоб визначити **рівень безробіття** (u'), використаємо формулу, в якій кількість безробітних оцінюється як відсоток економічно активного населення:

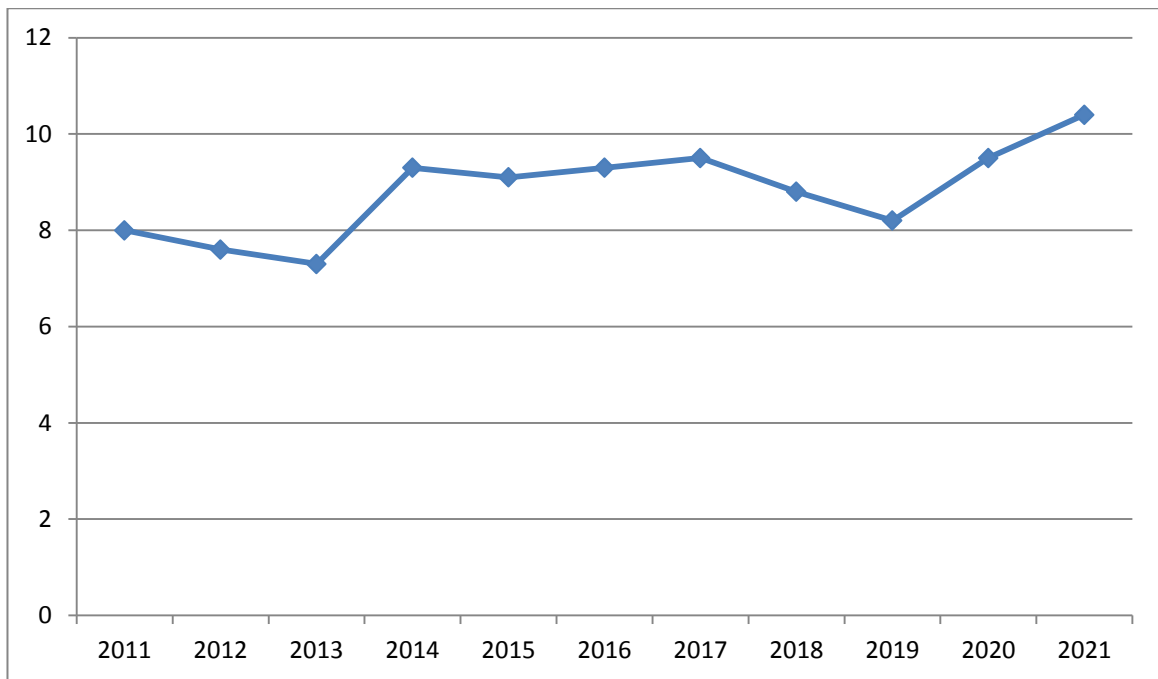
$$u' = \frac{U}{L} * 100 \%.$$

Скориставшись даними рис. 11.2, розрахуємо рівень безробіття у 2011 та 2021 роках:

$$u'_{2011} = \frac{1,7}{20,9} * 100 \% = 8,1 \%$$

$$u'_{2021} = \frac{1,7}{15,7} * 100 \% = 10,8 \%$$

Розраховані дані свідчать про нижчий рівень безробіття у 2011 р., порівняно з 2021 р., попри збільшення загальної кількості безробітних (рис. 11.2).

Рис. 11.2. *Зміни рівня безробіття в Україні*

Існують різні причини втрати роботи і, з огляду на це, склад безробітних неоднорідний. Виокремлюють три **види безробіття** за причинами виникнення: *добровільне (фрикційне), структурне, циклічне (кон'юнктурне)*.

Безробіття може бути *добровільним, або фрикційним*, якщо причиною звільнень стає бажання працівників змінити місце роботи для покращання умов або оплати праці.

Структурне безробіття виникає при структурній перебудові виробництва й переході до використання нових технологій. Нові технології потребують нових професій та іншої кваліфікації працівників.

Циклічне, або кон'юнктурне безробіття виникає під час згорання виробництва в період економічного спаду.

Оскільки структурна перебудова виробництва та добровільна мобільність працівників природні для будь-якої економіки, то структурне та фрикційне безробіття належать до природного безробіття.

Природне безробіття оцінюють як суму структурного та фрикційного безробіття:

$$u^* = u'_{str} + u'_{fr},$$

де u^* – рівень природного безробіття у %, u'_{str} – рівень структурного безробіття у %, u'_{fr} – рівень фрикційного безробіття у %.

Якщо фактичне безробіття не перевищує природного рівня, то в економіці існує *повна зайнятість*. Тобто, повна зайнятість – це стан економіки, при якому спостерігається лише природне безробіття.

Якщо ж фактичне безробіття перевищує природне, то виникає *циклічне безробіття*, або безробіття періоду економічного спаду.

Три згадані види безробіття – фрикційне, структурне, циклічне – визначають фактичний рівень безробіття, що відображає формула:

$$u' = u'_{str} + u'_{fr} + u_c,$$

де u' – рівень фактичного безробіття, u_c – рівень циклічного безробіття.

Внаслідок циклічного безробіття втрачається частина продукту національного виробництва. Ця втрата пов'язана зі звільненнями тих працівників, які за інших економічних умов могли б виробляти продукцію.

11.3. Чинники виникнення безробіття

Оцінювання рівня безробіття не дає відповіді на фундаментальне теоретичне питання: «Чому в національній економіці виникає безробіття?». Дві різні відповіді на це питання дали прихильники неокласичної та кейнсіанської економічної теорії.

Неокласичне пояснення безробіття спирається на припущення про здатність економіки до саморегулювання в умовах безперешкодної дії ринкових регуляторів. До таких регуляторів ринку праці належить рівень заробітної плати. Відповідно, завищений в масштабах усієї національної економіки рівень заробітної плати повинен розбалансовувати ринок праці. Зміст пояснення безробіття в зв'язку із завищеним рівнем заробітної плати показано на рис. 11.3.

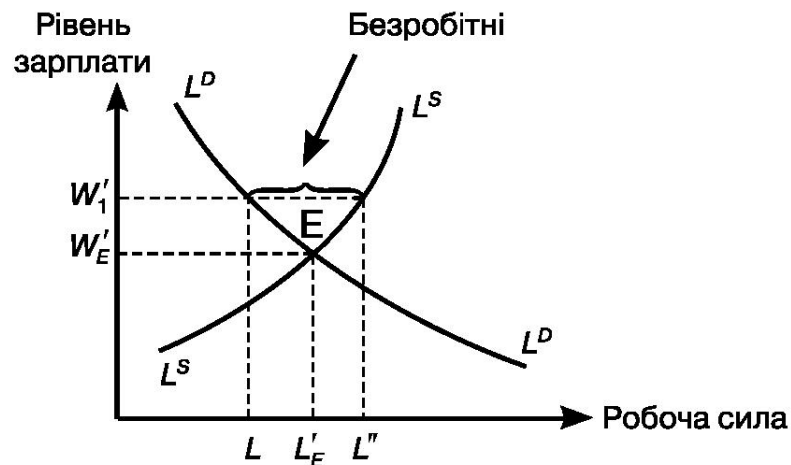

Рис. 11.3. Неокласичне пояснення безробіття

За певного рівня зарплати W'_E безробіття відсутнє, оскільки попит на працю та її пропозиція врівноважені.

При завищеному рівні зарплати W'_1 виникає надлишок пропозиції праці над попитом на працю, відтак, виникає безробіття.

Причини завищення загального рівня заробітної плати прихильники неокласичної теорії знаходять у зовнішніх щодо ринку праці чинниках. Серед них:

- а) законодавство про мінімум зарплати;
- б) впливовість профспілок;
- в) використання зарплати як економічного стимулу.

Законодавство про мінімум зарплати гарантує працівникові отримання заробітку на рівні, нижче якого підприємець не має права платити. Мінімальна зарплата орієнтована не на продуктивність за економічними законами ринку, а на прожитковий мінімум. Вона виконує функцію соціального захисту працівників. Але її гарантування державою може спричиняти загальне завищення рівня заробітної плати в економіці, порівняно з рівнем, який мав би бути без таких гарантій.

Впливовість профспілок виявляється під час укладання трудових угод, в яких фіксуються ставки зарплати, її індексація. Захищаючи інтереси своїх членів, профспілки домагаються підвищення зарплат. Навіть тоді, коли

працівники не об'єднані у профспілки, підприємці, щоб запобігти профспілковому об'єднанню, самі змушені підвищувати зарплату. Це обмежує дію ринкових механізмів і може спричинити підвищення загального рівня зарплати в економіці.

Використання зарплати як стимулу ґрунтується на припущенні, що вища зарплата спонукатиме працювати продуктивніше, ставитися до своїх обов'язків сумлінніше та запобігає, так званій «негативній селекції» – відтоку кращих працівників. Якщо така стимулююча зарплата відхиляється від фактичної продуктивності праці, то вона сприяє загальному завищенню рівня зарплати в економіці.

З неокласичного пояснення випливає висновок про необхідність обмеження дії чинників завищення рівня заробітної плати для того, щоб обмежити безробіття.

Кейнсіанське пояснення безробіття спирається на гіпотезу про те, що економіка не за усіх умов здатна до саморегулювання, а безробіття пов'язується з браком сукупного попиту. Підґрунтям для кейнсіанського пояснення є похідний характер попиту на працю: попит на працю залежить від попиту на товарному ринку. Відтак, зменшення сукупного попиту та сукупних витрат має спричинити й зменшення попиту на ринку праці (рис. 11.4).

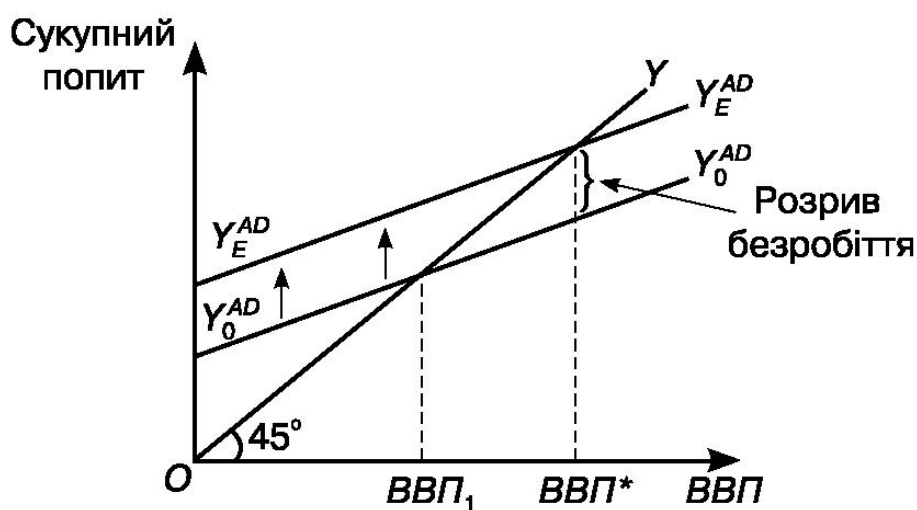

Рис. 11.4. Кейнсіанське пояснення безробіття

Обсяг ВВП залежить від сукупного попиту (сукупних витрат): при меншому попиту (витратах) Y_0^{AD} створюється менший продукт ВВП₀, а при більшому Y_E^{AD} – більший, або потенційно можливий продукт ВВП*.

При створенні потенційного продукту існує повна зайнятість. Тому та частина сукупного попиту (сукупних витрат), якої бракує ($Y_E^{AD} - Y_0^{AD}$) для його створення, і спричиняє безробіття.

Центральне поняття кейнсіанського пояснення – «*розрив безробіття*». Це та частина попиту, якої бракує для створення потенційного ВВП, і, одночасно, для забезпечення повної зайнятості.

Порівнюючи два розглянуті пояснення, не можна не помітити, що кейнсіанське безробіття – це явище періоду економічного спаду. Натомість при неокласичному підході безпосередній зв'язок безробіття з економічним спадом відсутній.

11.4. Наслідки безробіття для економіки та дії уряду з обмеження безробіття

Аналізуючи наслідки безробіття, зазвичай, акцентують увагу на циклічному безробітті. Однак, штучно подовжене структурне та фрикційне безробіття через неповну інформацію про стан ринку праці, ускладнені процедури працевлаштування, недосконалість системи перекваліфікації працівників може мати такі ж негативні наслідки, як і циклічне безробіття.

Основним негативним економічним наслідком циклічного безробіття є недовиробництво, або іншими словами, *втрата частини валового внутрішнього продукту*.

Масштаб втрати продукту у відсотках (ΔY) оцінюється за **законом Оукена**.

Закон Оукена має таке формулювання: кожний відсоток перевищення фактичним безробіттям природного рівня спричиняє певний відсоток втрати ВВП. Зміст закону відображають рівнянням:

$$\Delta y = \gamma * (u' - u^*),$$

де γ – коефіцієнт Оукена, $(u'-u^*)$ – перевищення фактичним безробіттям природного рівня.

Емпіричним шляхом встановлено, що кожний відсоток перевищення фактичним безробіттям природного рівня тягне втрату від 2,5 до 3 % ВВП. Отже, коефіцієнт з формули закону Оукена може змінюватися в інтервалі: $2,5 \% < \gamma < 3 \%$.

Показник Δu відображає відносну (γ %) втрату фактичного ВВП, порівняно з природним ВВП, що міг би бути створений за повної зайнятості.

Тому $\Delta u = \frac{\text{ВВП}_{\text{факт}} - \text{ВВП}^*}{\text{ВВП}^*} * 100 \%$.

Середній показник природного безробіття досягає 5–6 %, хоча для кожної країни він може бути розрахований більш точно з використанням методики, запропонованої Міжнародною організацією праці (МОП).

Нехай для української економіки показник природного безробіття становить 5,3 %. Фактичний рівень безробіття у 2021 р. досяг 10,4 %.

Визначимо відсоткову втрату ВВП у цьому році, прийнявши $\gamma = 25$.

$$\Delta u = 2,5 * (10,4 \% - 5,3 \%) = 12,75 \%$$

За результатами розрахунку, українська економіка втратила 12,75 % ВВП внаслідок циклічного безробіття.

Крім недовиробництва – втрати частини продукту – безробіття має ще й інші **негативні для національної економіки та суспільства наслідки**, серед яких:

– зменшення загального рівня добробуту громадян та їх купівельної спроможності;

– недоотримання надходжень до бюджету у вигляді податків з доходів тих осіб, які втратили роботу;

– додаткове навантаження на державний бюджет, з якого виплачуються різні види соціальної допомоги у зв'язку з втратою роботи та малозабезпеченістю безробітних громадян;

– втрата трудового потенціалу країни – кваліфікації, навичок, умінь тих осіб, які тривалий час не мають роботи;

– посилення соціальної нестабільності, зменшення довіри до дій уряду.

Саме негативні наслідки безробіття змушують уряди країн шукати шляхи його зменшення до природного рівня. **Конкретні заходи з обмеження безробіття можуть бути розмежовані за видами безробіття.**

До типових заходів з обмеження циклічного безробіття належать такі:

– стимулювання зростання сукупного попиту й сукупних витрат шляхом зменшення податкового навантаження на платників, збільшення соціальної допомоги малозабезпеченим та державних інвестицій;

– сприяння підприємцям, що створюють нові робочі місця, шляхом податкових пільг та пільгових умов кредитування;

– організація громадських робіт, що гарантують тимчасове працевлаштування непрацюючим;

– укладання з профспілками та об'єднаннями підприємців угод про спільні дії з обмеження безробіття.

Тривалість структурного та фрикційного безробіття може обмежуватися шляхом:

– вивчення тенденцій ринку праці та передбачення змін попиту на робочу силу;

– організації професійного навчання та перенавчання осіб, що втрачають роботу;

– оперативного інформування про вільні робочі місця, спрощення процедури найму на роботу;

– визначення оптимального обсягу та тривалості виплат соціальної допомоги у зв'язку з безробіттям.

Значна частина заходів з обмеження безробіття виконується службами зайнятості.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «безробіття».
2. Якими показниками може бути оцінене безробіття?
3. Що є причиною безробіття?
4. Назвіть чинники, що визначають пропозицію праці і попит на працю.
4. Які існують пояснення безробіття?
5. Назвіть види безробіття.
6. Назвіть соціально–економічні наслідки безробіття.
7. Назвіть найважливіші державні заходи з обмеження безробіття та забезпечення більшої зайнятості.

Тема 12. Інфляція як наслідок порушення загальної економічної рівноваги

План

- 12.1. Економічний зміст і вимірювання інфляції.
- 12.2. Види інфляції за причинами виникнення.
- 12.3. Наслідки інфляції для національної економіки та антиінфляційні заходи уряду.
- 12.4. Зв'язок між інфляцією та безробіттям.

12.1. Економічний зміст і вимірювання інфляції

Інфляція – це макроекономічне явище, зовнішнім проявом якого є зростання загального рівня цін, а внутрішньою причиною – порушення відповідності між сукупним попитом та сукупним пропонуванням.

Для оцінювання наслідків інфляції принципово важливе значення мають її кількісні показники. Адже зростання цін до певної межі може чинити на економіку навіть позитивний стимулюючий вплив. Після того, як межа перейдена, інфляція набуває руйнівних для національної економіки

властивостей. Помічено, що негативних наслідків не має, так звана, **помірна інфляція**, при якій щорічне зростання цін не перевищує 10 %.

Зміна цін в національній економіці може оцінюватися:

- за індексом цін (P);
- за темпом інфляції (π).

У розрахунках використовуються два основні індекси цін:

- індекс-дефлятор: $P = \frac{ВВП^n}{ВВП^r}$;
- індекс споживчих цін.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) показує, наскільки дорожчим або дешевшим став споживчий кошик, який купує населення для власного невиробничого споживання. **Споживчий кошик** – це фіксований набір речей і послуг, що береться до уваги при визначенні зміни загального рівня цін.

Інформацію про зміни споживчих цін органи державної статистики одержують шляхом щомісячної реєстрації цін і тарифів на споживчому ринку, а про структуру споживання населення – з даних вибіркового обстежень домашніх господарств.

Загальна формула для розрахунку індексу споживчих цін:

$$P = \frac{\sum_{i=1}^n q_{i0} * p_{i1}}{\sum_{i=1}^n q_{i0} * p_{i0}}$$

де $\sum_{i=1}^n q_{i0} * p_{i1}$ – ціна споживчого кошика у поточному році, $\sum_{i=1}^n q_{i0} * p_{i0}$ – ціна споживчого кошика у базовому році.

Споживчий кошик може охоплювати сотні і навіть тисячі товарів. Чим він більший, тим точнішу інформацію про зміну загального рівня цін на основі розрахунку ІСЦ ми маємо.

Ілюструємо розрахунок ІСЦ, припустивши для спрощення, що споживчий кошик складається лише з трьох товарів, тобто $n = 3$. Ціни (p) та обсяги споживання цих товарів (q) такі:

1-й товар				2-й товар				3-й товар			
p_{11}	q_{10}	p_{10}	q_{10}	p_{21}	q_{20}	p_{20}	q_{20}	p_{31}	q_{30}	p_{30}	q_{30}

5	10	4	10	15	2	12	2	7	5	5	5
---	----	---	----	----	---	----	---	---	---	---	---

Підставимо дані про ціни та обсяги товарів у формулу:

$$P = \frac{10 \cdot 5 + 2 \cdot 15 + 5 \cdot 7}{10 \cdot 4 + 2 \cdot 12 + 5 \cdot 5} = 1,29.$$

Одержаний результат засвідчує подорожчання споживчого кошика поточного року, порівняно з попереднім, у 1,29 рази.

На основі індексу цін розраховується річний темп інфляції за формулою:

$$\pi = P * 100 \% - 100 \%,$$

де π – річний темп інфляції.

Скориставшись результатом розрахунку зміни ціни споживчого кошика, визначимо темп інфляції:

$$\pi = 129 * 100 \% - 100 \% = 29 \%.$$

Одержаний результат свідчить про річне зростання цін на 29 %, що перевищує показник помірної інфляції.

Якщо темп інфляції перевищує 10 %, але не переходить 100 % межу, інфляцію називають *галопуючою*. При темпі інфляції вищому за 100 % виникає *гіперінфляція*, яка має найбільш руйнівні для економіки наслідки.

За критерієм передбачуваності розрізняють *очікувану* та *неочікувану* інфляцію.

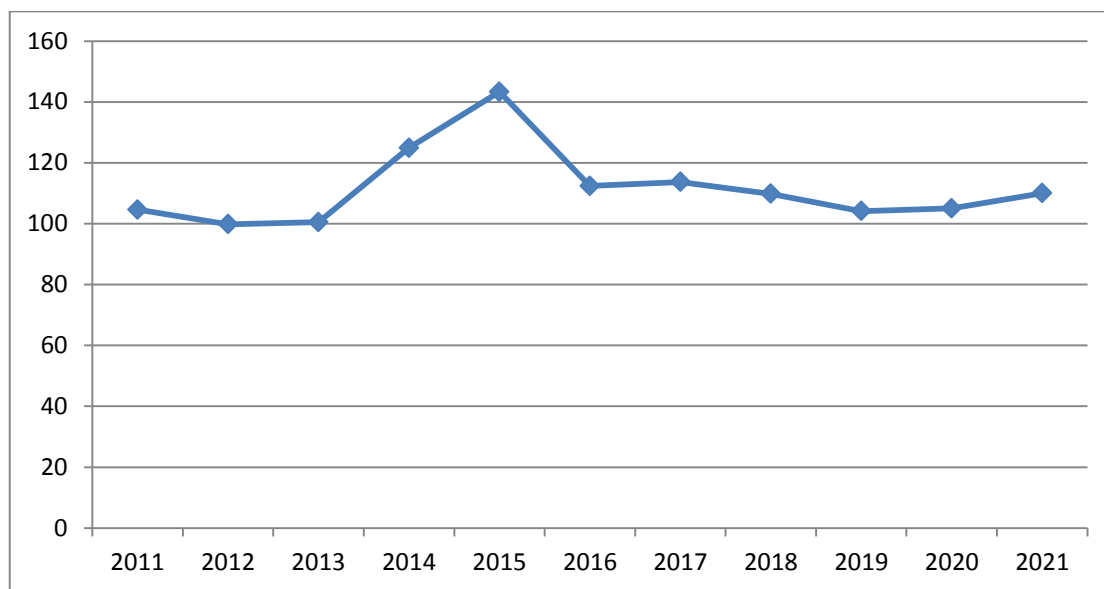
В економіці очікуваними називають ті зміни, до яких економічні суб'єкти можуть пристосуватися. Відповідно, *очікуваною* є інфляція, наслідки якої передбачають, вдаючись до запобіжних заходів.

Способом пристосування до інфляції є, наприклад, внесення положень про *індексацію* – збільшення доходів відповідно до зростання цін – у трудові угоди між найманими працівниками та роботодавцями, у кредитні договори між позичальниками та боржниками тощо.

Кращі можливості для вірних передбачень та пристосування дає помірна інфляція. При галопуючій та гіперінфляції такі можливості обмежуються, а невизначеність зростає.

Зміни річних темпів споживчих цін в українській економіці, за офіційними даними 2011–2021 рр., зображено на рис. 12.1.

Рис. 12.1. Річні темпи інфляції за індексом споживчих цін в Україні

Графік відображає цінову нестабільність, що виявлялася у стрімких змінах – зростаннях та падіннях – річних темпів інфляції.

Відносною стабільністю характеризувався період 2012–2013 рр., коли інфляція перебувала в межах помірної.

12.2. Види інфляції за причинами виникнення

Інфляція може мати різні причини. За причинами виникнення розрізняють:

- інфляцію попиту;
- інфляцію витрат, або шок пропонування.

Інфляція попиту виникає при порушенні відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптову зміну саме сукупного попиту.

Поштовхом до зростання сукупного попиту й відповідного зростання загального рівня цін може стати:

- зростання дефіциту державного бюджету при перевищенні видатками бюджетних надходжень;
- виникнення інфляційних очікувань споживачів, внаслідок чого збільшуються поточні споживчі витрати й скорочуються заощадження;
- здешевлення кредитних ресурсів, що стимулює інвестиційний попит підприємців (рис. 12.2).

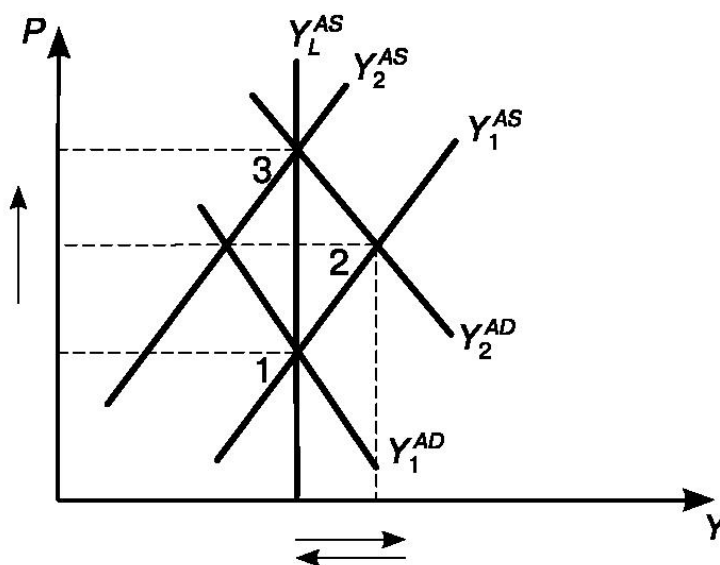

Рис. 12.2. Інфляція попиту

Рисунок показує зростання загального рівня цін (зміни по вертикальній осі P), поштовх до якого дає збільшення сукупного попиту, й відповідне правостороннє зрушення лінії Y^{AD} .

Перехід від точки 1 до точки 2 відображає зміни у межах короткого періоду, коли можливе деяке збільшення випуску.

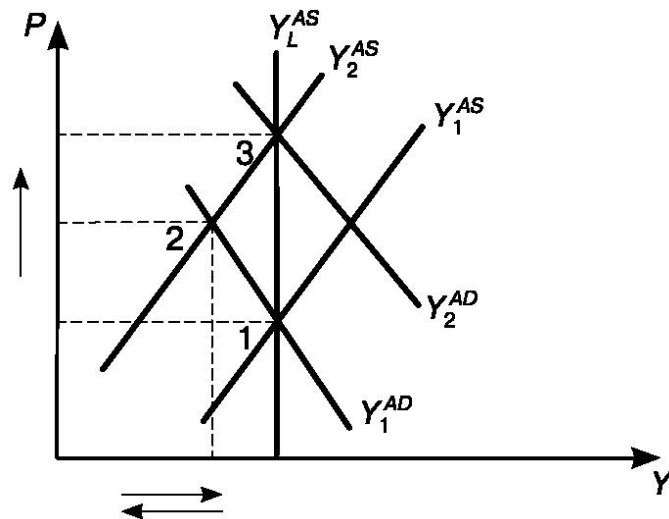
Перехід від точки 2 до точки 3 відображає зміни у довгому періоді при поверненні до потенційних обсягів виробництва за вищих цін.

Інфляція витрат, або шок пропозиції виникає при порушенні відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптове зменшення саме пропозиції. Останнє відбувається через скорочення

виробничих можливостей національної економіки. Поштовхом до зростання загального рівня цін через зменшення сукупної пропозиції може стати:

- подорожчання природних ресурсів – нафти, газу, вугілля, металевих руд через їх вичерпування або монопольне привласнення їх джерел;
- обмеження сільськогосподарських угідь та зменшення родючості землі, що створює передумови продовольчої кризи;
- відносно подорожчання ресурсу праці при випереджаючому, порівняно зі змінами її продуктивності, зростанні заробітної плати.

Графічне зображення інфляції витрат, або шоку пропозиції розглянемо на рис. 12.3.

Рис. 12.3. Інфляція витрат, або шок пропозиції

Графік ілюструє зростання загального рівня цін (зміни по вертикальній осі P), поштовх до якого дає зменшення сукупної пропозиції й відповідне лівостороннє зрушення лінії Y^{AS} .

Перехід від точки 1 до точки 2 відображає зміни в межах короткого періоду, коли відбувається деяке скорочення випуску.

Перехід від точки 2 до точки 3 відображає зміни у довгому періоді при поверненні виробництва до потенційного випуску на тлі загального зростання цін.

Ще одне пояснення інфляції, яке називають *грошовим*, належить видатному економісту XX ст. Мільтону Фрідмену. Його висновок про грошову природу інфляції спирався на результати дослідження економіки США за 100 років. Було доведено, що у ті десятиліття, коли більшою була кількість грошей в обігу, зростав і темп інфляції.

Інфляцію грошей пояснюють як різновид інфляції попиту на тій підставі, що збільшення грошей впливає на рівень цін не безпосередньо, а опосередковано – через зміни сукупного попиту. Тобто, йдеться про зв'язок:
 $M \uparrow \rightarrow Y^{AD} \uparrow \rightarrow P \uparrow$.

Зазвичай, основні різновиди інфляції – інфляція попиту та інфляція витрат – поєднуються, утворюючи, так звану, «інфляційну спіраль». Її суть полягає у тому, що інфляція попиту переростає в інфляцію витрат, і навпаки. Зв'язок подій відображає такий логічний ланцюжок:

$$\underbrace{(G - T) \uparrow \rightarrow Y^{AD} \uparrow \rightarrow P \uparrow}_{\text{Інфляція попиту}} \rightarrow \underbrace{W \uparrow \rightarrow Y^{AS} \downarrow \rightarrow P \uparrow}_{\text{Інфляція витрат}} \rightarrow \dots$$

У логічному ланцюжку відображено те, що поштовхом до інфляції може стати збільшення дефіциту державного бюджету. Інфляція попиту перетворюється в інфляцію витрат тому, що на тлі загального зростання цін дорожчають і виробничі ресурси, зокрема ресурс праці ($W \uparrow$). Останнє спричиняє зменшення виробничих можливостей підприємців та скорочення загального випуску.

12.3. Наслідки інфляції для національної економіки та антиінфляційні заходи уряду

Інфляція, що перевищує межі помірної, має для національної економіки негативні наслідки, найважливішими серед яких є такі:

Знецінення доходів. Зростання цін зменшує купівельну спроможність доходів, внаслідок чого зменшується рівень реального споживання.

Знецінення заощаджень. При зростанні цін знецінюються заощадження, якщо відсоток по вкладах є меншим, ніж темп інфляції. Навіть

якщо відсоток по вкладах більший, ніж темп інфляції, економічні суб'єкти поступово втрачають зацікавленість у заощадженнях. Це обмежує інвестиції в національну економіку.

Зникнення стимулів до продуктивної діяльності. Під час інфляції втрачається сенс кращої роботи з вищими результатами, бо додаткові доходи поглинаються зростаючими цінами.

Поглиблення нерівності і швидке соціальне розшарування суспільства. При інфляції відбувається перерозподіл доходів та поглиблюється соціальна нерівність. Найбільше потерпають від інфляції особи з фіксованими доходами – службовці, викладачі, лікарі, науковці, працівники культури, пенсіонери, студенти, люди з обмеженими можливостями, що отримують соціальну допомогу тощо. Від інфляції найбільше виграють економічні суб'єкти з нефіксованими доходами, що причетні до торгівлі та посередницької діяльності.

Гальмування технічного прогресу. При інфляції втрачається зацікавленість у реалізації досягнень технічного прогресу. По-перше, тому, що при зростаючих цінах необхідні більші інвестиції у нову техніку з великим терміном окупності. По-друге, внаслідок здешевлення праці та меншу зацікавленість підприємців у використанні дорожчих і технічно досконаліших засобів виробництва.

Втрата цінами ролі ринкових регуляторів. За нормальних умов зростання ціни є сигналом до збільшення виробництва певних товарів. Загальне підвищення цін не дає правильних сигналів підприємцям щодо перспективних напрямків інвестування, змін структури виробництва, перерозподілу виробничих ресурсів тощо.

Посилення ролі адміністративних методів регулювання. Навіть у країнах з розвиненою ринковою економікою інфляція, нівелюючи значення таких ринкових регуляторів, як ціни, доходи, відсоткові ставки тощо, підштовхує до регулювання адміністративними методами – заборонами та обмеженнями.

Негативні, а іноді, й руйнівні наслідки інфляції спонукають уряди країн до **антиінфляційних заходів**.

Для вірного вибору антиінфляційних заходів важливо знати, які причини інфляції переважають – пов’язані з сукупним попитом чи з сукупною пропозицією.

Якщо інфляція у більшій мірі спричинена **надлишковим сукупним попитом**, то дієвими можуть виявитися такі заходи:

- зростання податків на доходи;
- скорочення видатків державного бюджету;
- подорожчання кредитних ресурсів для інвесторів та осіб, що беруть споживчий кредит.

Якщо інфляція, переважно, спричинена **скороченням сукупного випуску**, то дієвими виявляються такі заходи:

- застосування податкових пільг для виробників;
- запровадження більш ефективних технологій, у першу чергу, – енергозберігаючих,
- адміністративне обмеження урядом зростання цін на деякі виробничі ресурси.

Усі антиінфляційні заходи є достатньо суперечливими, тому не гарантують незаперечного успіху антиінфляційного регулювання. Наприклад, заходи з обмеження попиту на кредитні ресурси при інфляції попиту можуть зменшити виробничі можливості і стимулювати інфляцію витрат.

Контроль за цінами та зарплатами як засіб антиінфляційного регулювання може мати успіх лише тоді, коли в суспільстві існує висока довіра громадян до своїх урядів. Навіть у такій демократичній країні, як США, де довіра є достатньо високою, двічі в історії країни – під час Другої світової війни та у 1970-х рр. – спроби контролювати ціни успіху не мали.

У перехідних економіках та економіках з несформованими ринками, до яких належить і українська, використовуються особливі антиінфляційні заходи, а саме:

- здійснення грошових реформ, наприклад, реформи з упровадження гривні у 1996 році, що суттєво стримало інфляцію;

- відмова від емісійного (за рахунок випуску в обіг додаткових грошей) фінансування дефіцитів державних бюджетів;

- обмеження, так званої, «доларизації економіки» – використання в обігу валюти іншої країни, що підриває стабільність власної національної і тому сприяє інфляції;

- протидія зовнішнім інфляційним чинникам, наприклад, скорочення імпорту товарів, ціни на які постійно зростають;

- подолання, так званої, «втєчі від національних грошей», за якої гроші миттєво перетворюються споживачами у будь-які товари й не здійснюється заощадження в національній валюті;

- підтримка конкуренції на внутрішніх ринках та обмеження вітчизняних монополістів;

- боротьба з тіньовою економікою, що породжує неконтрольовані доходи і ціни.

Оскільки антиінфляційні заходи не завжди гарантують досягнення бажаних результатів, то впливає висновок: інфляцію легше не допустити, ніж потім стримати.

12.4. Зв'язок між інфляцією та безробіттям

Два макроекономічні явища – інфляція та безробіття – пов'язані між собою. Висновок про це був зроблений на основі фактичних даних, а першість у дослідженні цього зв'язку належить австралійському економісту А. Філіпсу. Тому функція, якою користуються для пояснення зв'язку між інфляцією та безробіттям називається кривою Філіпса (Ph) (рис. 12.4).

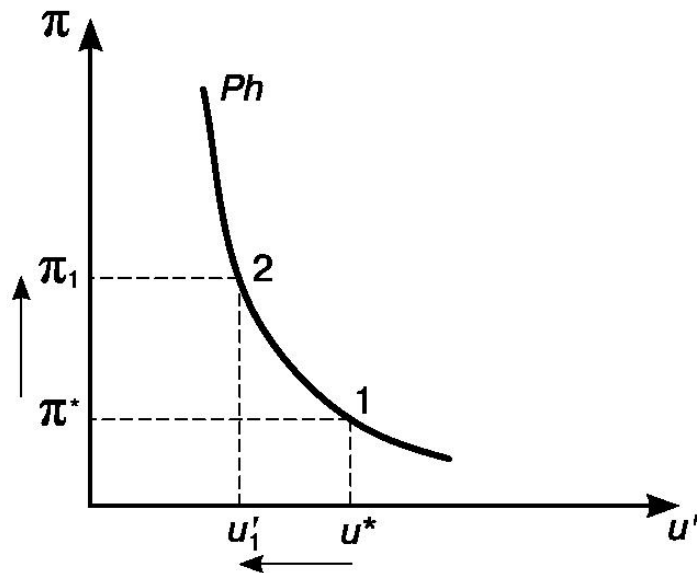

Рис. 12.4. Крива Філіпса

Графік ілюструє, що зв'язок інфляції та безробіття є оберненим: при зменшенні рівня безробіття темп інфляції зростає (перехід від точки 1 до точки 2).

Помітні зміни інфляції відбуваються при зменшенні безробіття нижче природного рівня. Тому початкова точка 1 є поєднанням природного безробіття (u^*) та відповідної йому помірної очікуваної інфляції π^* .

Крива Філіпса має достатньо простий економічний зміст: економіка і суспільство «розраховується» за зменшення рівня безробіття вищою інфляцією.

Зв'язок між інфляцією та безробіттям, за кривою Філіпса, подають у вигляді рівняння:

$$\pi - \pi^* = -\beta \times (u' - u^*),$$

де β – коефіцієнт залежності змін темпу інфляції від змін рівня безробіття.

Коефіцієнт для кожної країни і навіть для кожного конкретного періоду розвитку матиме різні кількісні показники, оцінювані емпірично (розрахунково).

Крива Філіпса не означає, а рівняння кривої не відображає того, що між інфляцією та безробіттям існує стійкий, постійно повторюваний

причинно-наслідковий зв'язок. Безробіття не є причиною інфляції за будь-яких умов.

У певні періоди часу між інфляцією та безробіттям може існувати обернений зв'язок, що й відображено поданою формулою. В інші періоди інфляція може змінюватися без змін безробіття і тоді крива Філіпса стає вертикальною. В окремі періоди і в окремих країнах спостерігається збільшення інфляції на тлі зростання безробіття. Таке поєднання змін інфляції та безробіття називають **стагфляцією**.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняттю «інфляція».
2. Внаслідок чого виникає порушення відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції?
3. Назвіть види інфляції.
4. Що є причиною інфляції попиту?
5. Назвіть причини інфляції витрат.
6. Назвіть наслідки інфляції.
7. Чи існує зв'язок між інфляцією і безробіттям.

Тема 13. Регулювання національної економіки

План

- 13.1. Ефективність ринкової економіки та невдачі (обмеження) ринку.
- 13.2. Діяльність уряду в зв'язку зі згортанням конкуренції.
- 13.3. Діяльність уряду в зв'язку з екстерналіями.
- 13.4. Суспільні (громадські) блага та діяльність уряду.
- 13.5. Розподіл доходів у суспільстві, соціальна рівність та діяльність уряду.
- 13.6. Уряд у системі економічного кругообігу.
- 13.7. Невдачі (обмеження) уряду.

13.1. Ефективність ринкової економіки та невдачі (обмеження) ринку

Багато століть функціонування економіки на ринкових засадах підтверджують, що у переважній більшості випадків ринок дійсно виявляє свою ефективність. Загалом, під *ефективністю ринку* розуміють його здатність наближати економіку до максимального задоволення потреб споживачів при наявних обмежених ресурсах.

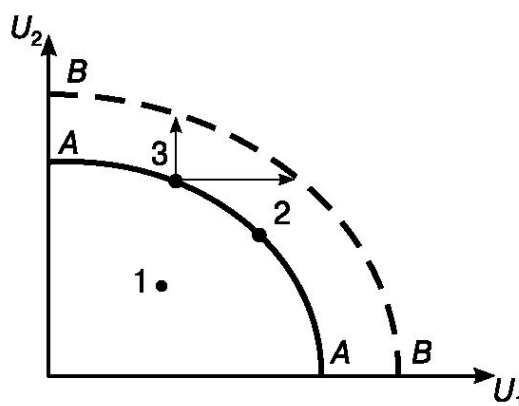
Більш конкретна ознака ефективності дістала в економічній науці назву «**Парето-ефективності**» на честь видатного італійського економіста та соціолога Вільфредо Парето, що жив у 1848–1923 рр.

Критерій Парето-ефективності визначають так: «Ринкова економіка забезпечує ефективність, якщо жодні зміни у виробництві чи розподілі не можуть поліпшити становище одного індивіда не погіршивши становище іншого». Отже, йдеться про економіку, що досягла певного оптимального стану, за якого подальші зміни спричинятимуть певні погіршення. Оптимальний стан означає використання усіх ресурсів і досягнення відповідності структури виробництва та структури потреб.

Для того, щоб зрозуміти, як діяльність уряду пов'язана з ефективністю ринкової економіки, розглянемо графічне пояснення критерію Парето з використанням кривої споживчих можливостей, або можливих корисностей (рис. 13.1). Для побудови графіка роблять такі припущення:

– загальна корисність (TU) подається, для спрощення, як така, що враховує добробут лише двох економічних суб'єктів, тому $TU = U_1 + U_2$, й розміщується у координатах корисностей для першого та другого економічних суб'єктів;

– крива можливих корисностей є сукупністю точок, кожна з яких передбачає дотримання критерію Парето, отже, означає досягнення економікою оптимального, з огляду на ринковий розподіл ресурсів, економічного стану.

Рис. 13.1. Зміст критерію Парето-ефективності

Лінія AA є кривою *можливих корисностей* за умови виключно ринкового розподілу виробничих ресурсів.

Корисність, що досягається у точках 2, 3 та усіх інших точках на лінії AA, відповідає критерію Парето, натомість, у точці 1 такої відповідності немає. Тому рух від точки 1 в бік лінії AA означає *покращання суспільного добробуту*.

Перехід від точки 2 до 3 означає перерозподіл добробуту внаслідок добровільного обміну між економічними суб'єктами.

Лінія BB є кривою *можливих корисностей* при розподілі ресурсів з *втручанням уряду*. Оскільки лінія більш віддалена від початку координат, то кожна точка на ній означає більший суспільний добробут (суспільну корисність), порівняно з точками на лінії AA.

Чи не суперечить уявлення про зростання суспільного добробуту при втручанні уряду, графічно ілюстроване переходом від кривої AA до BB, твердженню про ефективність ринку? Ні, не суперечить, якщо взяти до уваги існування особливих **обмежень (невдач) ринку** (market failures).

Обмеження (невдачі) ринку проявляються у тому, що частина реально існуючих потреб залишається незадоволеною саме при ринковому розподілі ресурсів. Без втручання уряду виробництво товарів, призначених для задоволення таких потреб, або було б недостатнім, або взагалі не існувало б.

Обмеження ринку виявляються у таких випадках:

- згортання конкуренції та посилення монопольної влади виробників на певних ринках;
- поява екстерналій – побічних зовнішніх ефектів від деяких видів діяльності;
- недовиробництво суспільних благ;
- несправедливий розподіл доходів у суспільстві.

13.2. Діяльність уряду у зв'язку зі згортанням конкуренції

Повна, або досконала конкуренція, яка могла б забезпечити Парето-ефективний розподіл ресурсів, стала, скоріше, винятком, ніж правилом сучасної економіки. В реальній дійсності ми частіше зустрічаємося з монополістичною конкуренцією, олігополією, монополією. Їх існування означає згортання конкуренції та спричиняє скорочення обсягів виробництва й відносно погіршення суспільного добробуту.

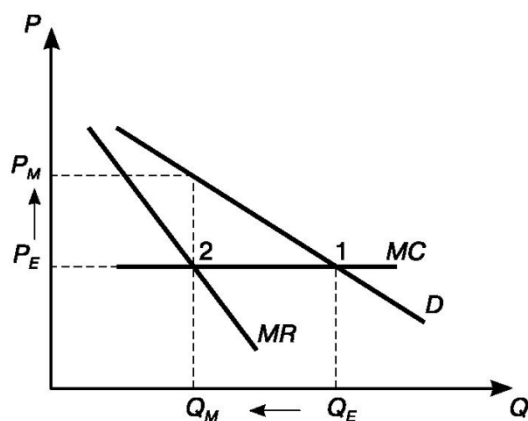
Монополіст як єдиний виробник на ринку може впливати на встановлення ціни, змінюючи обсяги випуску. Зменшуючи обсяги виробництва, він збільшує ціну.

Якщо фірма за умов конкуренції досягає оптимального випуску при співвідношенні граничних витрат, граничної виручки та ціни: $MC = MR = P$, то за монополії співвідношення стає іншим $MC = MR < P$.

Останнє співвідношення означає, що при монополії ціни встановлюються на рівні, який перевищує граничні витрати та граничну виручку.

Воно ґрунтується на протиставленні вибору оптимального обсягу виробництва підприємства при досконалій конкуренції та при монополії (рис. 13.2).

На рисунку зображено два варіанти виробництва товару: при досконалій конкуренції (точка 1 з обсягом випуску Q_E та ціною P_E) і при монополії (точка 2 з обсягом випуску Q_M та ціною P_M).

Рис. 13.2. Наслідки панування монополії на окремому ринку

Панування монополії спричиняє зменшення випуску $Q_M < Q_E$ та збільшення ціни $P_M > P_E$.

Інтерес монополіста суперечить інтересам суспільного добробуту. Тому діяльність уряду, що спрямована на обмеження монополії та підтримку конкуренції, сприяє збільшенню суспільного добробуту.

Основні напрями діяльності уряду з обмеження влади монополій такі:

- прийняття та виконання антимонопольного законодавства, спрямованого проти штучних (неприродних) монополій;
- регулювання природної монополії.

Антимонопольне законодавство різних країн по різному визначає межу монополізації галузі. За законодавством Франції, монополістом вважається підприємство, що контролює більше 25 % ринку, Німеччини – 33 %, України – 35 %, Японії – 50 %.

Порушення антимонопольного законодавства може виявлятися у перевищенні контрольованої частки ринку, недобросовісній конкуренції з використанням недозволених методів, у зловживанні монопольним становищем, змовах між учасниками ринку. При виявленні таких випадків діяльність порушників припиняється або на них накладаються штрафи.

Природна монополія виникає тоді, коли монопольне становище фірми зумовлюється економічною доцільністю – меншими витратами при

зростанні обсягів виробництва. Такий вплив обсягів виробництва на витрати виробника називають *ефектом зростаючого масштабу*.

В українській економіці природні монополії існують на залізничному транспорті, у виробництві та розподілі електроенергії, транспортуванні нафти та газу, зв'язку, авіаційному пасажирському транспорті.

До природних монополій не може бути застосовано такий метод регулювання, як заборона діяльності, адже вони потрібні економіці як такі, що зменшують витрати на одиницю продукції. Стосовно природних монополій використовуються інші заходи державного регулювання, а саме:

- контроль за цінами та якістю продукції (послуг);
- безпосереднє управління підприємствами – природними монополістами, що є об'єктами державної власності.

Існують і випадки обмеження природної монополії шляхом впровадження нових технологій, які, наприклад, у телекомунікаційній сфері зробили ефективнішим надавання послуг не одним, а декількома підприємствами. Тому, сприяючи поширенню нових технологій, уряд впливає й на природні монополії.

13.3. Діяльність уряду в зв'язку з екстерналіями

Екстерналії – це зовнішні ефекти для, так званих, третіх осіб. Третіми особами стають економічні суб'єкти, безпосередньо не пов'язані з певною діяльністю, внаслідок якої виникають екстерналії. Але на них ця діяльність позначається. Відчувати на собі вплив зовнішніх ефектів може суспільство в цілому, окрема територіальна громада, окремі особи та підприємства.

Існують *негативні* та *позитивні* екстерналії (табл. 13.1).

З наведених прикладів впливають такі висновки:

- при негативних екстерналіях стають необхідними додаткові витрати для третіх осіб, а економічні суб'єкти, які їх спричинили, не забезпечують компенсації цих витрат;

Приклади екстерналій

Негативні екстерналії	Позитивні екстерналії
Забруднення повітря та води підприємствами хімічної і металургійної промисловості, що спричиняє додаткові витрати для людей, які проживають на забруднених територіях, з очищення питної води, лікування хвороб дихальних органів.	Додаткові вигоди загалом більш організованого, цивілізованого та політично стабільного суспільства внаслідок зростання якості освіти окремих осіб.
Надмірний шум та забруднення повітря власниками транспортних засобів, що передбачає додаткові витрати на ізоляцію помешкань, відновлення здоров'я родин, які проживають поблизу автомобільних трас.	Додаткові вигоди збільшення туристичної привабливості міста та вигреш туристичних фірм при покращанні благоустрою окремих вулиць коштом власників будівель.
Паління у громадських місцях, що спричиняє фізичну та моральну шкоду та вимагає додаткових витрат на відновлення здоров'я осіб, які не палять.	

– при позитивних екстерналіях створюються додаткові вигоди для третіх осіб, але економічні суб'єкти, які їх створили, не мають від того додаткових доходів.

Наявність екстерналій свідчить про існування невідповідності між оптимальним з боку суспільства обсягом виробництва та тим, що забезпечується ринком (рис. 13.2, 13.3).

На рисунку *негативної екстерналії* зображено, що оптимальним з огляду суспільства є менший обсяг виробництва Q_N , натомість, при ринковому розподілі ресурсів виробляється більше – Q_P – товарів.

Переклавши додаткові витрати на виробника негативних екстерналій, уряд може стимулювати зменшення пропонування товарів з Q_P до Q_N (перехід від точки 1 до 2).

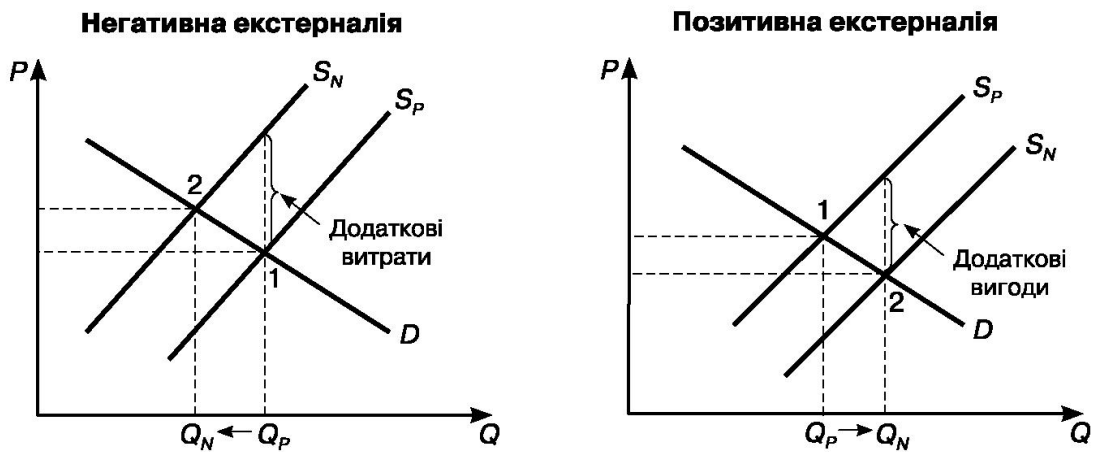

Рис. 13.2, 13.3. Обсяги виробництва за негативних та позитивних екстерналій

На рисунку *позитивної екстерналії* показано, що оптимальним з огляду суспільства є більший обсяг виробництва Q_N , а при ринковому розподілі ресурсів виробляється менше – Q_P – товарів. Підтримавши виробників позитивних екстерналій, наприклад, субсидіями, уряд стимулюватиме збільшення пропозиції товарів з Q_P до Q_N (перехід від точки 1 до 2).

Діяльність уряду з регулювання негативних екстерналій покликана спонукати саме тих, хто їх створює, фінансувати додаткові витрати. Це, зазвичай, досягається шляхом:

- запровадження спеціальних податків та штрафів на забруднювачів довкілля;
- продажу ліцензій (дозволів) на забруднення.

Діяльність уряду з регулювання позитивних екстерналій полягає у стимулюванні виробників шляхом:

- застосування податкових пільг або субсидій для виробників;
- підтримки благодійних та громадських організацій, діяльність яких спрямована на розвиток освіти, культури, збереження історичних та культурних пам'яток тощо.

13.4. Суспільні (громадські) блага та діяльність уряду

Кожна людина є носієм потреб не лише у приватних благах – одязі, взутті, побутових речах, житлі, а й у суспільних (громадських).

Суспільні (громадські) блага споживаються не одноосібно, а колективно, а пов'язані з ними корисності забезпечують існування сукупності людей як організованої спільноти.

До суспільних благ належать національна безпека та культура, освіта та здоров'я нації, громадський порядок та міський благоустрій. А конкретними продуктами, у яких втілюються ці суспільні блага, стають митниці, музеї, пам'ятники, знання та вміння людей, дороги, парки, сквери, освітлення вулиць, маяки, світлофори, дорожні знаки тощо.

З основних властивостей та характеристик суспільних благ впливає необхідність їх виробництва саме за участі держави (уряду). Ці особливі властивості та характеристики найбільш очевидно виявляються при порівнянні суспільних благ з приватними. Результат порівняння приватного блага – комунальних послуг, якими користується окрема родина, та суспільної послуги – громадського порядку (табл. 13.2).

Дві розглянуті ознаки – невинятковість та відсутність суперництва – пояснюють неможливість створення суспільних благ виключно на *ринкових засадах*. Адже виробник суспільних благ позбавлений двох важливих можливостей:

- визначати ціну, яку має сплатити окремих споживач;
- відшкодувати витрати виробництва при стягненні плати за користування благом з кожного користувача.

Не усім суспільним благам властива *повна відсутність* винятковості та суперництва. Наприклад, кількість машин на дорогах лише до певної межі не створює перешкод для нових (додаткових) водіїв, так само, як і кількість студентів в університетській аудиторії чи кількість хворих у лікарні. Тому виникає необхідність часткового стягнення плати за користування такими

благами. Й одночасно з безоплатними існують платні автомобільні траси, платні навчання у вишах та лікування у лікарнях.

Таблиця 13.2

Порівняння приватного блага та суспільної послуги

Приватне благо – комунальні послуги у користуванні родини	Суспільне благо – громадський порядок
<p><i>Ознака:</i> винятковість – можливість усунення тих, хто не сплачує, від споживання.</p> <p><i>Пояснення ознаки:</i> вартість спожитих благ – води, газу – кожною родиною можна чітко визначити. При несплаті споживачі позбавляються можливості користування житловими послугами.</p>	<p><i>Ознака:</i> невинятковість – неможливість усунення окремих членів суспільства від споживання.</p> <p><i>Пояснення ознаки:</i> вартість споживання громадського порядку на вулиці десятьма особами є такою самою, як і одинадцятьма. Гранична вартість споживання суспільного блага, наприклад, одинадцятим громадянином, є нульовою. Неможливість визначення вартості спожитого блага для кожного конкретного споживача позбавляє можливості стягнення з нього оплати.</p>
<p><i>Ознака:</i> суперництво у споживанні – споживання однією особою (родиною) блага виключає споживання його ж іншими.</p> <p><i>Пояснення ознаки:</i> вода та газ, що спожиті однією родиною, не можуть бути спожиті іншими родинами.</p>	<p><i>Ознака:</i> відсутність суперництва у споживанні – споживання одними особами не створює перешкод для споживання іншими.</p> <p><i>Пояснення ознаки:</i> наявний громадський порядок споживається усіма громадянами – одними без перешкод для інших, оскільки вигоди впорядкованого співіснування не зменшуються при збільшенні користувачів.</p>

Згадані суспільні блага, що у повній мірі не виявляють ознаки винятковості та суперництва, мають значні *позитивні екстерналії*. Наприклад, дороги забезпечують додаткові вигоди для країни від міжнародної торгівлі та туризму. Освіта сприяє швидкому поширенню науково-технічних досягнень та збільшує продуктивність праці в суспільстві

в цілому. Охорона здоров'я подовжує тривалість життя, забезпечує його загальну вищу якість.

Усвідомити важливість створення цих суспільних благ, визначити необхідні нормативи та загальні обсяги їх споживання можна лише на державному рівні. Тому відповідальність за створення таких благ завжди значною мірою покладатиметься на уряд.

Створення суспільних благ фінансується з колективного джерела – державного бюджету. Через обмеженість бюджетних коштів необхідно знаходити оптимальний обсяг виробництва цих благ.

Оптимальний обсяг виробництва суспільних благ визначається при співставленні граничної суспільної корисності (MSU) та граничних суспільних витрат (MSC) на створення суспільних благ (рис. 13.4).

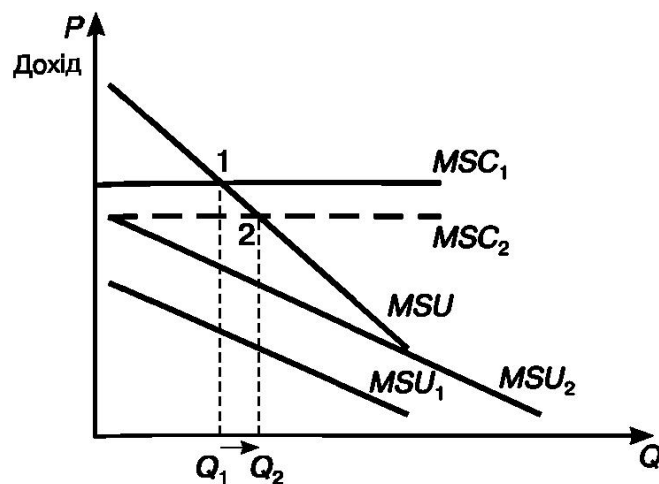

Рис. 13.4. Оптимальний обсяг виробництва суспільних благ

Для графічної ілюстрації оптимального обсягу виробництва суспільних благ робиться припущення, що загальна гранична суспільна корисність (MSU) складається з корисності лише двох споживачів суспільного блага ($MSU = MSU_1 + MSU_2$).

На рис. 13.4 показано, що оптимальний обсяг суспільних благ (Q_1) передбачає досягнення відповідності між граничною суспільною корисністю та граничними суспільними витратами: $MSU = MSC$.

При зменшенні граничних суспільних витрат (перехід від точки 1 до 2 та відповідний зсув вниз лінії MSC) оптимальний обсяг суспільних благ може збільшуватися $Q_2 > Q_1$.

Діяльність уряду зі створення суспільних (громадських) благ охоплює такі заходи:

- фінансування витрат виробництва з державного бюджету;
- організацію виробництва та оцінювання необхідних суспільству обсягів випуску;
- визначення та дотримання доцільних нормативів споживання у сферах із значними позитивними екстерналіями – в освіті, охороні здоров'я, культурі.

13.5. Розподіл доходів у суспільстві, соціальна рівність та діяльність уряду

Ринковий розподіл ресурсів сам по собі не гарантує справедливого, з огляду суспільства, розподілу доходів. Навіть, якщо цей розподіл відповідає одній із точок на кривій можливих корисностей й, отже, задовольняє критерій Парето-ефективності, це ще не означає, що розподіл справедливий. Не можна також без урахування додаткових обставин визначити і те, у якій точці кривої можливих корисностей (2 чи 3, рис. 13.1) досягається більш справедливий розподіл.

Уявлення про те, який розподіл доходів є більш справедливим, залежить, передусім, від цінностей, які визнає суспільство. Ними можуть вважатися або рівномірний розподіл благ для створення однакового добробуту для усіх, або, навпаки, максимізація корисності для певного соціального прошарку.

Попри різні ціннісні орієнтири, досвід свідчить, що доцільно дотримуватися такої межі нерівності (диференціації) доходів, за якої не виникає протистояння між окремими групами громадян та не порушується соціальна стабільність суспільства.

Помічено, що у більш розвинених і цивілізованих країнах розбіжність (диференціація) доходів найбагатших та найбідніших верств є меншою, ніж у країнах нижчого рівня розвитку. Наприклад, у країнах Євросоюзу середній розрив між доходами групи найбагатших та доходами найбідніших не перевищує 5–7 разів. Натомість, у країнах, що розвиваються, розрив може складати 30 і більше разів.

Для оцінювання розриву (нерівності) у розподілі доходів використовується коефіцієнт диференціації (k_d), що розраховується за формулою:

$$k_d = \frac{\text{Дохід групи 10\% найбагатших членів суспільства}}{\text{Дохід групи 10\% найбідніших членів суспільства}}$$

Існування прямого зв'язку між рівнем економічного розвитку та вирівнюванням розподілу доходів дає підстави припускати, що, сприяючи такому вирівнюванню, уряд забезпечує перехід на більш високу криву суспільної корисності.

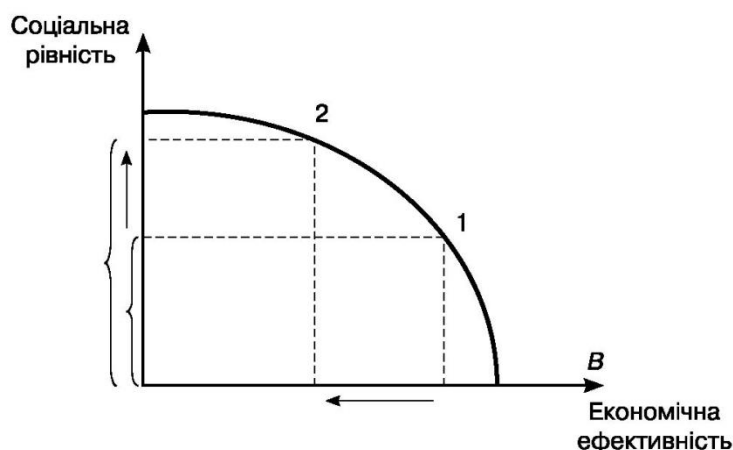
Більша рівність розподілу доходів досягається в результаті таких дій уряду:

- впровадження більшого податкового навантаження на доходи багатших верств суспільства, наприклад, «вирівнюючого» податку на багатство;
- здійснення соціальних виплат (трансфертних платежів) для бідних та малозабезпечених;
- гарантування мінімального рівня заробітної плати для усіх працюючих громадян та неоподаткованого мінімуму доходів;
- регулювання цін на, так звані, «соціальні товари», частка яких у структурі споживання та витрат найменш забезпечених прошарків суспільства є великою – на хліб, ліки, дитяче харчування тощо.

Якщо надмірна диференціація доходів шкодить соціальній справедливості та стабільності суспільства, то надмірне вирівнювання доходів шкодить економічній ефективності. Адже стимулом (мотивом) для

вищої ефективності виробництва є відчутно більший, ніж у інших економічних суб'єктів, дохід. Тому позбавлення можливості отримання такого доходу зменшує зацікавленість у діяльності з упровадження нововведень. Адже останні передбачають ризик, високу інтенсивність праці та самовіддачу.

Вважається, що соціальна справедливість та економічна ефективність є такими двома альтернативами (протилежностями), між якими робить вибір уряд будь-якої країни, приймаючи управлінські рішення (рис. 13.5).

Рис. 13.5. Крива «рівність – ефективність»

Графік ілюструє, що кожній точці на кривій «рівність – ефективність» відповідає особлива комбінація соціальної справедливості та рівності. Зокрема, у точці 1 досягається більша економічна ефективність, але менша соціальна рівність, ніж у точці 2.

Перехід до комбінації з більшою соціальною справедливістю (точка 2) може досягатися, наприклад, за рахунок більшого податкового навантаження на багатші верстви суспільства. Але при цьому зменшуватиметься економічна ефективність.

13.6. Уряд у системі економічного кругообігу

Невдачі (обмеження) ринку та економічна діяльність уряду дають підстави для внесення змін у базову схему економічного кругообігу.

В модифікованій схемі економічного кругообігу відображено, що уряд є важливим суб'єктом економічних відносин поряд з домашніми господарствами та підприємствами виробниками (рис. 13.6).

Держава є власником, виробником та споживачем.

Як власник, держава володіє частиною національного багатства – природними ресурсами та фізичним (матеріальним) капіталом підприємств державного сектора економіки, частиною житлового фонду, будовами та спорудами, дорогами, портами, летовищами тощо. У її власності знаходяться і кошти державного бюджету та золотовалютні резерви країни.

Як виробник, держава забезпечує створення суспільних благ.

Як споживач, держава здійснює закупівлі товарів та послуг, що необхідні усім гілкам влади – законодавчій, судовій та виконавчій – для здійснення державних функцій.

На рисунку відображено, що уряд (державна) стягує з домашніх господарств та підприємств податки, одночасно надаючи підприємствам субсидії, а домашнім господарствам – соціальну допомогу (трансферти). Тому, власне, чистим джерелом доходів держави стають податки без субсидій та трансфертів.

Податки формують матеріальне підґрунтя для створення суспільних благ, користувачами яких стають домашні господарства та підприємства-виробники.

З доходів держави здійснюються також державні закупівлі – видатки на придбання товарів для виконання державних функцій, забезпечення діяльності парламенту, судів, армії, служби безпеки, міністерств тощо. Державні закупівлі визначають попит з боку держави, зміни якого (збільшення або зменшення) стають чинниками стимулювання, або стримування економіки.

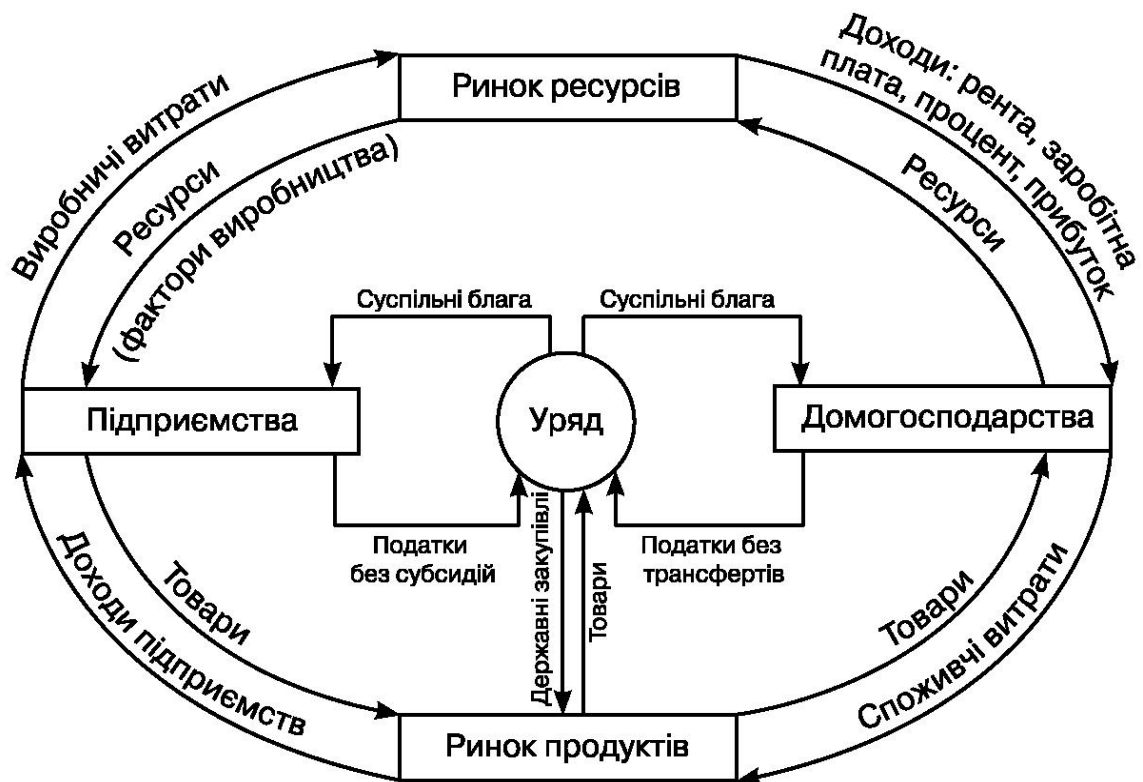

Рис. 13.6. Економічний кругообіг за участі уряду (держави)

13.7. Невдачі (обмеження) уряду

Невдачі (обмеження) ринку є причиною державного регулювання економіки у раніше розглянутих нами випадках. Але в жодній країні світу уряд автоматично не збільшує суспільну корисність, оскільки існують невіддачі (обмеження) уряду (табл. 13.3).

Таблиця 13.3

Зв'язок між невіддачами (обмеженнями) уряду та невіддачами (обмеженнями) ринку

Невіддачі ринку	Діяльність уряду у відповідь на невіддачі ринку	
Існують невіддачі ринку	Існує	Відсутня
Відсутні невіддачі ринку	Відсутня	Існує

} **Невіддачі уряду**

Таблиця показує, що невіддачі уряду пов'язані з невіддачами ринку, оскільки потреба у діяльності уряду викликана невіддачами ринку.

Невдачі уряду виявляються у двох випадках:

- коли його діяльність відсутня при наявності потреби у ній;
- коли діяльність має місце при відсутності потреби у ній.

Отже, **невдачі (обмеження) уряду** – це прояв хибної реакції уряду на невдачі ринку з огляду на існуючі суспільні потреби.

Наведемо приклади хибної реакції на невдачі ринку.

Приклади відсутності необхідної реакції уряду:

– виробництво сигарет та алкогольних напоїв у достатній мірі не обмежується податками, хоча паління та вживання алкоголю суттєво погіршують здоров'я нації;

– з забруднювачів довкілля – землі, річок, лісів – не стягуються відповідні суспільним втратам штрафи та не обмежується їх руйнівна діяльність, попри втрату природних ресурсів.

Приклади зайвої (надмірної) реакції уряду:

– державне фінансування підготовки в університетах фахівців, попит на яких відсутній;

– надання соціального житла, інших соціальних пільг заможним родинам.

Чим зумовлені невдачі (обмеження) уряду? Є декілька суттєвих причин невдач (обмежень) уряду, виникнення яких не є звичайною випадковістю:

Неповна (асиметрична) інформація

– Зазвичай, приймаючи рішення про надання соціальної допомоги, урядовці виявляються менш поінформованими щодо реальних доходів та майна родин, ніж самі родини. Претенденти на соціальну допомогу зацікавлені у приховуванні інформації про реальні джерела отримання доходів, родинні статки. Особливо актуальною ця проблема стає в країнах зі значною часткою тіньової економіки.

– Реакція виробників, діяльність яких пов'язана з екстерналіями, на стимулюючі або обмежуючі заходи уряду не є миттєвою і однозначною.

Передбачити те, як виробники відреагують на штрафи, податки, адміністративні обмеження та пільги й субсидії достатньо важко.

Інтереси чиновництва, що суперечать інтересам суспільства

– Реалізація на практиці законів та урядових програм залежить від чиновництва (бюрократії). У країнах зі слабкою демократією та нерозвиненим громадянським суспільством інтереси бюрократії часто суперечать інтересам суспільства. А протидія суспільним інтересам виявляється у бюрократичних перепонах – затягуванні прийняття рішень, незрозумілих інструкціях, тривалих узгодженнях тощо.

– Поширеною у багатьох країнах є практика лобювання інтересів виробників певної продукції, наприклад, тієї, що шкодить здоров'ю та довкіллю. Використовуючи свої зв'язки у чиновницькому середовищі та серед політиків, лобісти домагаються прийняття законів, які не суперечать інтересам суспільства.

Зв'язок політичних та економічних процесів

– Економіка пов'язана з політикою, яка здійснюється циклічно. Політичний цикл триває від одних виборів до інших і передбачає прийняття перед виборами таких економічних рішень, які можуть допомогти уряду залишитися при владі. У цей час економічна доцільність може виявитись другорядною, порівняно з політичною.

Невдачі (обмеження) уряду заважають досягненню максимальної суспільної корисності. Негативний вплив може бути обмежений шляхом:

– налагодження системи отримання правдивої інформації та її перевірки;

– прийняття законодавства, що передбачає відповідальність за надання державним органам неправдивої інформації;

– прогнозування реакції економічних суб'єктів на певні урядові рішення;

– демократизації держави, розвитку громадянського суспільства, яке ефективно контролює діяльність урядовців, чиновників, політиків.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть причини, що обмежують ефективність ринкового розподілу ресурсів за критерієм Парето-ефективності.
2. На що має спрямовуватися діяльність уряду, доповнюючи ринковий розподіл ресурсів?
3. Що охоплює антимонопольне регулювання діяльності уряду зі збільшення суспільного добробуту?
4. Дайте визначення поняття «екстерналії». Які є екстерналії?
5. Назвіть заходи, які застосовує уряд для збільшення суспільного добробуту.
6. Як уряд обмежує надмірну нерівність у розподілі доходів у суспільстві?
7. В системі загального економічного кругообігу уряд реалізує себе як хто?
8. Через що зменшується ефективність діяльності уряду?
9. Використавши криву можливих корисностей, визначте результат посилення невдач (обмежень) уряду. Зробіть відповідні зміни на графіку та поясніть їх економічний зміст.
10. Охарактеризуйте вигоди та визначте третіх осіб, які їх матимуть, при позитивних екстерналіях у таких випадках:
  - пасіка фермера, що виробляє мед на продаж, розміщена біля ділянки з плодово-ягідними культурами іншого фермера;
  - серед фахівців, які власним коштом отримали другу вищу освіту, значно менша частка тих, хто довгий час не має роботи та отримує допомогу в Державній службі зайнятості.
11. З наведеного переліку благ назвіть ті, які мають ознаки суспільних і поясніть зміст відсутності суперництва та виключення у кожному з випадків: смачна їжа у ресторані; освітлення вулиць міста вночі; модний сучасний одяг; перегляд цікавого кінофільму в сучасному кінотеатрі; дамба, що

захищає місто під час повеней; світлофори, дорожні знаки та розмітка доріг; пам'ятник засновникам міста на одній з площ.

Тема 14. Податки та державний бюджет

План

14.1. Фінансова політика уряду та регулювання національної економіки.

14.2. Податки.

14.3. Податкова система країни.

14.4. Використання фінансових інструментів для стимулювання (стримування) економіки.

14.5. Доцільна межа податкового навантаження.

14.6. Державний бюджет.

14.7. Дефіцит державного бюджету та державний борг.

14.1. Фінансова політика уряду та регулювання національної економіки

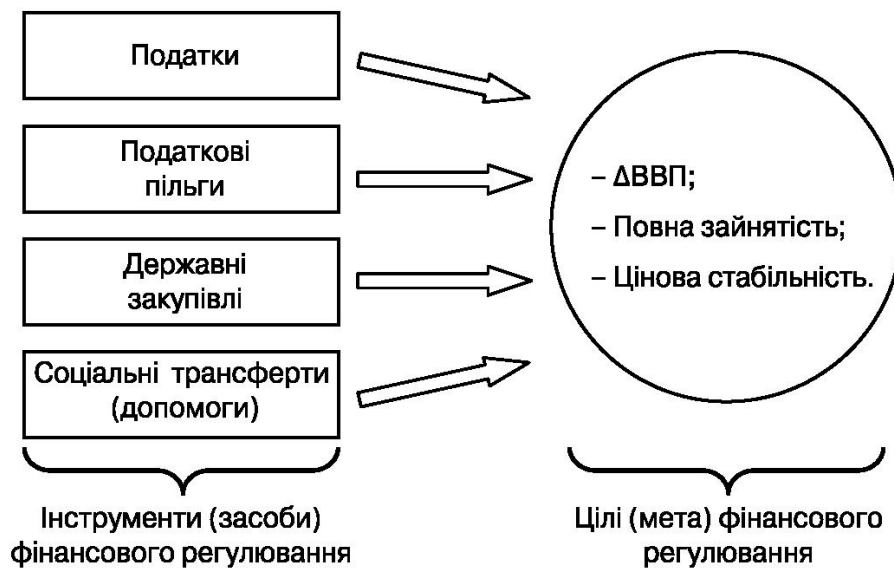
Фінансове регулювання економіки урядом країни передбачає здійснення фінансової (податково-бюджетної) політики.

Фінансова (податково-бюджетна) політика спрямована на досягнення певних цілей (мети) та передбачає використання особливих інструментів (засоби) (рис. 14.1).

Рисунок показує, що основними цілями фінансового регулювання є досягнення необхідних змін обсягів ВВП, повної (на рівні природного безробіття) зайнятості та стабільності цін.

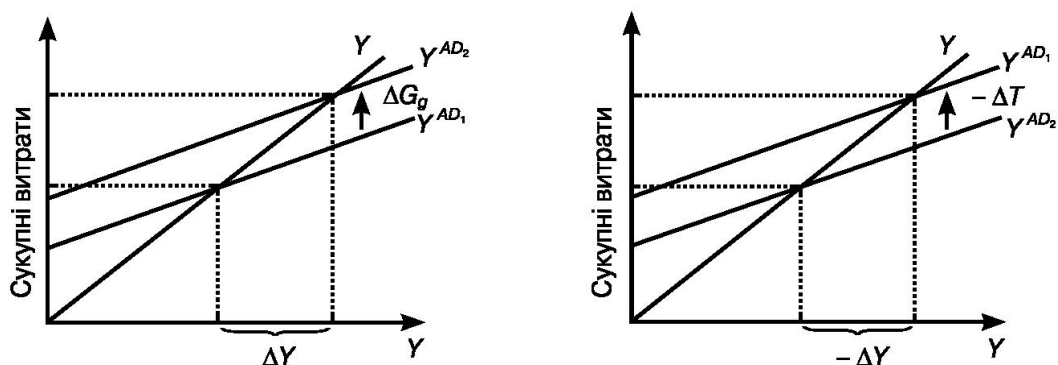
Як *інструменти фінансового регулювання* використовуються податки, податкові пільги, державні закупівлі товарів, соціальна допомога малозабезпеченим та незахищеним верствам населення.

Податки та податкові пільги стосуються наповнення державного бюджету, натомість, державні закупівлі та соціальні трансферти – його використання.

Рис. 14.1. *Зміст фінансового регулювання економіки*

Найбільша дієвість (результативність) фінансового регулювання виявляється при виході економіки з кризи. У цей час уряди можуть збільшувати державні закупівлі, зменшувати податкове навантаження на платників тощо. Це збільшує сукупні витрати та сукупний попит Y^{AD} (рис. 14.2, 14.3).

Рис. 14.2, 14.3. *Наслідки збільшення та наслідки зменшення державних закупівель*

На обох графіках зображено зростання сукупного випуску (Y) внаслідок збільшення сукупних витрат (Y^{AD}). Отже, йдеться про

стимулювання урядом національної економіки при використанні фінансових інструментів.

На рис. 14.2 відображено, що збільшення сукупних витрат досягнуто за рахунок зростання державних закупівель ($+\Delta G_g$), а на рис. 14.3 – за рахунок зменшення податкового навантаження на платників податків ($-\Delta T$).

14.2. Податки

Важливим елементом фінансового регулювання економіки є податки.

У процесі стягування податків з платників важливо не лише наповнити державний бюджет необхідними коштами, а й зробити це у такий спосіб, щоб платники не втратили зацікавленості у продуктивній діяльності, у легальному веденні бізнесу та отриманні доходів.

Питання з «кого», «скільки» та «як» стягувати податки визначаються податковою системою країни.

Податкова система країни передбачає існування певних видів податків, правил їх збирання та органів влади, що забезпечують дотримання цих правил.

Податками називаються обов'язкові відрахування, які держава отримує з економічних суб'єктів у бюджет. Податки стягуються з різних економічних суб'єктів за різними ставками, принципами, мають різне призначення і виконують різні функції.

Питання «з кого стягувати податки», вирішується визначенням суб'єктів оподаткування, або іншими словами, – платників податків.

Суб'єктами оподаткування стають:

- власники доходів – фізичні (домогосподарства) та юридичні (підприємства, організації, установи) особи;
- власники майна (землі, інших засобів виробництва та нерухомості);
- споживачі товарів і послуг.

Безпосередньо *об'єктом оподаткування* – тим, з чого (з якої бази) платник сплачує податок – може ставати:

- заробітна плата;
- дохід від підприємницької діяльності;
- відсотки, отримані за банківськими депозитами або цінними паперами;
- корпоративний прибуток (прибуток підприємств);
- фонд заробітної плати;
- майно;
- реалізація товарів тощо.

14.3. Податкова система країни

Кожна країна має відмінності у податковій системі, що охоплює різні види податків та податкових пільг. Типовими (найбільш поширеними) є такі види податків:

Особистий прибутковий податок, або податок з фізичних осіб.

Платниками податку є фізичні особи – наймані працівники та підприємці. Об'єктом оподаткування стає заробітна плата найманих працівників та особисті доходи підприємців, одержані за виконуваними ними функції управління бізнесом.

Податок на прибуток корпорацій, або податок на прибуток підприємств.

Платниками цього податку є юридичні особи – підприємства, установи. *Об'єктом оподаткування стає прибуток корпорації (підприємства) незалежно від сфери діяльності, у якій він отриманий.*

Податок на майно або капітал.

Платниками цього податку стають власники майна та капіталу – землі, будинків, транспортних засобів, будівель, споруд, устаткування тощо. Податок виконує перерозподільну функцію, оскільки дає можливість поповнювати державний бюджет за рахунок доходів багатших громадян – власників майна та капіталу. Відтак, створюється джерело для соціальних виплат біднішим верствам суспільства.

Акциз.

Є податком на споживання, що стягується у момент придбання певного товару і передбачає фактичне вилучення частини доходу споживача. Акциз стає частиною ціни (відсотком ціни) не усіх, а лише деяких, так званих, «підакцизних» товарів. Зазвичай, такими товарами є горілчані вироби, цигарки, ювелірні вироби тощо. Перелік таких товарів визначається урядом.

Податок на додану вартість (ПДВ).

Сплачується з усіх товарів, тому його називають універсальним акцизом. Оскільки ПДВ закладається у ціну товарів, що купуються кінцевими споживачами, то саме вони стають фактичними платниками цього податку. Продавці, як правило, зазначають у товарних чеках та цінниках дві ціни – без ПДВ та з ПДВ, намагаючись підкреслити цим те, що саме податок на додану вартість збільшує ціну для споживача.

Податок (податки) по соціальному страхуванню.

Стягується з метою формування фондів соціального страхування. Є страховим внеском, що визначається планами обов'язкового пенсійного, медичного, на випадок безробіття тощо страхування. Платниками податку стають і підприємці, і наймані працівники.

Мито.

Це, зазвичай, податок на товари, що імпортуються, але іноді встановлюється й на експортовані товари. Платниками імпортного мита стають підприємці, що ввозять товар з-за кордону, тому він може виконувати функцію захисту вітчизняних виробників від конкуренції іноземних. Але імпортне мито, що робить імпортовані товари дорожчими, зрештою, сплачує кінцевий споживач імпортованого товару.

За Податковим кодексом України з українських платників стягуються такі основні податки:

- податок на доходи з фізичних осіб;
- податок на прибуток підприємств;

- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- МИТО;
- плата за землю;
- екологічний податок;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва;
- єдиний соціальний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Питання «скільки стягувати податку», вирішується при встановленні податкової ставки.

Податкова ставка – це співвідношення між вилученою у вигляді податку частиною доходу та загальною величиною доходу (майна), що оподатковується. Наприклад, податкова ставка 20 % при оподаткованому доході у 2000 грошових одиниць означає, що 400 одиниць має бути сплачено державі.

Зв'язок між податковою ставкою (t_1), стягнутою величиною податку (T_1) та доходом (I_{nc}) відображає формула:

$$t_1 = \frac{T_1}{I_{nc}} * 100 \%$$

Саме на величину сплачених державі податків зменшується дохід у розпорядженні кожного платника податку. Зокрема, у розглянутому нами прикладі дохід у розпорядженні платника становитиме 1600 одиниць ($1600 = 2000 - 400$).

Кількісні значення податкових ставок для різних податків фіксуються у податковому законодавстві. Знаючи податкові ставки та прогножуючи доходи, можна передбачати надходження до бюджету.

За сучасним законодавством України, діють такі податкові ставки за основними податками (табл. 14.1).

Податкові ставки за основними податками у 2022 р.

Вид податку	Податкова ставка
Податок з доходів фізичних осіб	18 %
Податок на прибуток підприємств	18 %
Податок на додану вартість	20 %

14.4. Використання фінансових інструментів для стимулювання (стримування) економіки

Питання, як стягувати податки, є важливим з огляду на цілі, які визначає суспільство та уряд, що покликаний втілювати суспільні інтереси.

Використовуючи податки, можна досягати альтернативних (протилежних) цілей:

- зменшення диференціації у розподілі доходів або її збільшення;
- стимулювання економічного зростання або його стримування.

Для зменшення диференціації у розподілі доходів використовується **прогресивне оподаткування**.

За *прогресивного оподаткування* при збільшенні доходу збільшується і податкова ставка. Інший принцип втілює пропорційне оподаткування доходів, при якому усі доходи оподатковуються за однаковою ставкою.

Прогресивні ставки прибуткового податку з громадян застосовуються у більшості європейських країн. Зокрема, до найвищих доходів (таких, що перевищують визначену у кожній країні межу) можуть застосовуватися такі ставки: у Німеччині – 45 %, у Франції та Великій Британії – 50 %, у Нідерландах – 52 %.

Елементи прогресивного оподаткування з незначною диференціацією податкових ставок при стягненні податку з фізичних осіб використовуються й в Україні. Ставка у 14 % застосовується для доходів, що не перевищують 3473 грн., а для більш високих доходів діє ставка у 18 %.

Приклад. Найманий працівник отримав заробітну плату у розмірі 11237 грн. Як нараховуватиметься податок з доходу фізичної особи?

$$11237 * 18 \% = 2022,66 \text{ (податок).}$$

Для стимулювання економічного зростання використовується зменшення ставки оподаткування прибутку корпорацій (підприємств).

Зрозуміло, що за меншої частки податку, стягнутого державою, підприємці мають більші можливості інвестування у розширення виробництва.

Зменшення ставки оподаткування прибутку корпорацій стало визначальною рисою податкових реформ європейських країн у 2000-х рр.

Зокрема, у Чехії відбулося зниження ставки з 35 % до 21 %, у Словаччині – з 40 % до 19 %, у Польщі – з 34 % до 19 %, у Литві – з 29 % до 19 %.

В Україні діючим законодавством передбачено скорочення упродовж 2012–2022 рр. ставки податку на прибуток підприємств з 21 % до 18 %.

Податки взагалі та податок на прибуток, зокрема, є важливим елементом середовища, у якому працюють підприємці. Привабливість або непривабливість країни для ведення бізнесу визначається за такими показниками стягненням податків, як кількість податкових платежів, частка прибутку, що сплачується у вигляді податку. У міжнародному рейтингу «Сплата податків» Україна у 2010 році займала 181-е місце у світі; у 2012 році – 152 місце із 183-х; у 2020 р. – 64 місце (рис. 14.4).

Для зменшення диференціації у розподілі доходів та для стимулювання економічного зростання можуть використовуватися податкові пільги.

Податкова пільга – це перевага, що надається окремим платникам податків. Вона може втілюватися у різних формах, а саме:

- зменшенні об'єкта (бази) оподаткування;
- застосуванні нижчих податкових ставок;

– використанні деякими платниками спрощеної системи сплати податків, обліку та звітності.

Які місця Україна посідала в Doing Business

epravda.com.ua

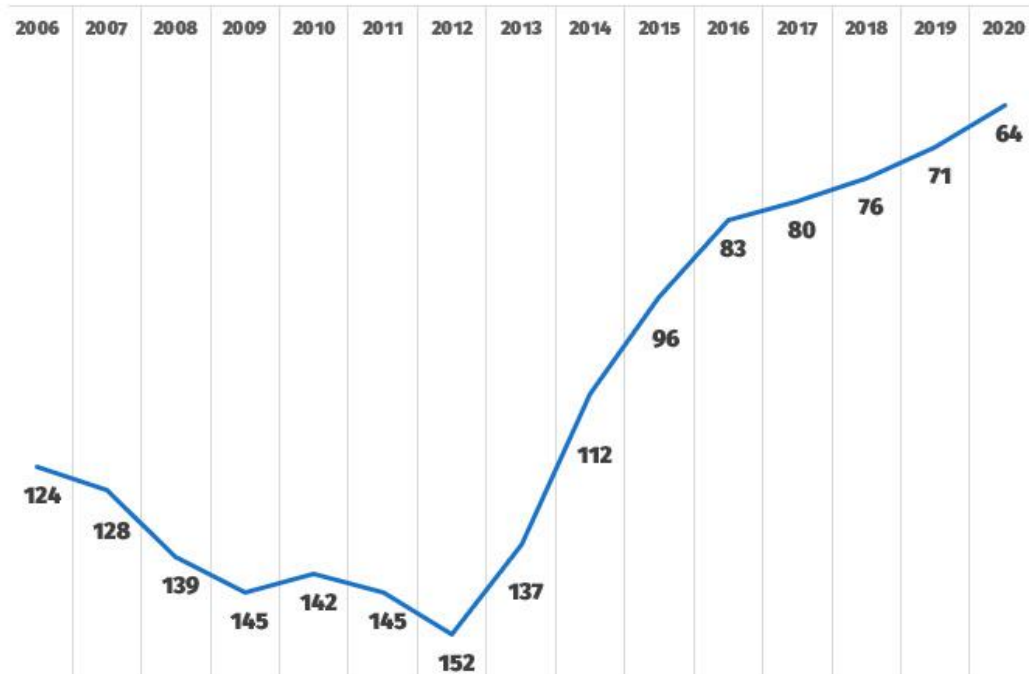

Рис. 14.4. Міжнародний рейтинг України «Сплата податків»

Зазвичай, податкові пільги використовуються з метою підтримки певних соціальних прошарків суспільства або певних груп виробників.

Типовими податковими пільгами є такі:

Неоподатковуваний мінімум заробітної плати – стандартна знижка на оподатковувану зарплату з урахуванням прожиткового мінімуму та наявності непрацездатних членів родини, що перебувають на утриманні працюючих осіб – дітей, осіб похилого віку.

Капітальні знижки – щорічні зменшення оподаткованого прибутку на частину, що отримана з використанням устаткування, яке передбачає енергозберігаючі та екологічно чисті технології.

Податковий кредит – зменшення суми оподаткованого прибутку на величину інвестицій в інновації та видатків на науково-дослідні та конструкторські розробки.

Соціальні знижки – зменшення оподаткованого прибутку підприємства на величину витрат, що забезпечують здійснення соціальних програм, наприклад, працевлаштування молоді, створення додаткових робочих місць для людей з обмеженими можливостями тощо.

Прискорена амортизація – швидше, ніж звичайне, відтворення технічно досконалішого обладнання та устаткування шляхом включення його вартості у витрати впродовж коротшого часу. Це дає змогу зменшити суму оподаткованого прибутку.

Податкові пільги призначені для використання у якості стимулу до певної діяльності, прогресивних змін виробництва або у якості засобу соціальної підтримки певних верств. У цьому полягає їх прогресивна роль. Водночас, застосування податкових пільг означає втрату частини доходів державного бюджету. Якщо вибір урядом платників, до яких застосовуються податкові пільги, є хибним, то суспільство втрачає більше, ніж набуває внаслідок їх застосування.

До прийняття Податкового кодексу в Україні існували сотні податкових пільг, а бюджет через це втрачав до 10 % усіх надходжень.

Сьогодні (2022 р.) українським законодавством передбачені податкові пільги, що спрямовують підприємців на вдосконалення технологій виробництва та передбачають підтримку малого бізнесу. До них, зокрема, належать:

– **податки на пальне**: відтепер акциз на бензини, важкі дистиляти та скраплений газ становить 0 євро за 1000 літрів. Ставку податку на додану вартість для ввезення пального знизили з 20 % до 7 %;

– великий бізнес зможе скористатися спрощеною системою оподаткування та сплачувати єдиний податок. Ліміт річного доходу підвищили з 10 млн. грн. до 10 млрд. грн., а обмеження щодо кількості працівників – зняли. Податок становитиме 2 % від обігу незалежно від виду діяльності. Але є винятки – пільга не стосується підприємств, що займаються

продажем підакцизних товарів, організацією грального бізнесу, а також видобуток та реалізацію корисних копалин;

– **податки ФОПів:** «спрощенням» другої–третьої груп дозволяється не сплачувати ЄСВ за мобілізованих працівників. Такі суми будуть сплачені коштом дербюджету. З 1 березня і до припинення воєнного стану ФОПи 1–3 груп не сплачують ЄСВ за себе.

Також, на період воєнного стану ФОПи не сплачують ЄСВ, якщо не отримують доходу. Протягом трьох місяців після його закінчення штрафи та пеня щодо ЄСВ не застосовуються, а перевірки не проводяться.

– **податкові канікули та іпотека:** прибирається відповідальність за несвоєчасну сплату за споживчими кредитами. Після війни ще місяць забороняється стягувати майно за іпотекою та виселення мешканців.

– **фактичні перевірки за готівку:** фактичні перевірки можуть проводитися стосовно забезпечення можливості розраховуватися картою. За порушення – штраф 8500 грн. Відновлюються всі фактичні перевірки, зокрема заборонені на час карантину. За порушення закону про РРО не будуть штрафувати до завершення воєнного стану.

– **благодійність:** благодійна допомога, надана учасникам бойових дій та особам, які живуть на території бойових дій, не оподатковується ПДФО. Також не оподатковується ПДФО вся нецільова благодійна допомога особам, які постраждали внаслідок збройної агресії РФ.

Не є постачанням товарів та послуг випадки, коли товари та послуги передаються Збройним Силам, теробороні чи урядовим структурам. Неприбуткові організації отримують податкову знижку 16 % (замість 4 % зараз) на пожертвування.

Стимулювати або стримувати економіку уряд може не лише через податки та податкові пільги, а й при використанні інших фінансових інструментів – *державних закупівель та соціальних трансфертів*.

Державні закупівлі – це видатки уряду на придбання речей та послуг за кошти державного бюджету. Бюджетне фінансування витрат гарантує

виробництво необхідних країні техніки та устаткування, формування запасів стратегічних товарів (зерна, нафти, газу тощо). Зазвичай для здійснення державних закупівель уряд проводить конкурси (тендери), обираючи продавців, що пропонують кращу якість товарів за меншої ціни. Збільшення державних закупівель спричиняє поживлення виробництва у масштабах усієї економіки.

Соціальні трансферти – це різні види допомоги у грошовій або речовій формі, яку отримують громадяни країни. Один з видів такої допомоги – виплати з безробіття. Громадяни можуть також отримувати соціальну допомогу на дітей, непрацездатних членів родини, для відшкодування частини комунальних платежів тощо. Зростання обсягів такої допомоги збільшує дохід у розпорядженні громадян країни та стимулює сукупний попит.

14.5. Доцільна межа податкового навантаження

Будь-яка ставка оподаткування віддзеркалює податкове навантаження на платника. Воно стає меншим при нижчих ставках та більшим при вищих. Необхідність дотримання розумної (доцільної) межі у податковому навантаженні на платників та можливість перетворення податків на доходи у гальмо економічного розвитку ілюструють з використанням моделі кривої Лафера (рис. 14.5).

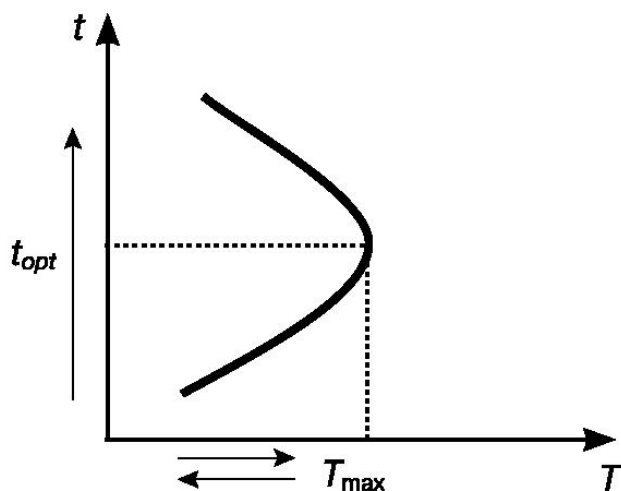

Рис. 14.5. Крива Лафера

На графіку показано, що зв'язок між надходженнями до бюджету (T) та величиною податкової ставки (t) лише до певного значення цієї ставки (t_{opt}) буває прямим: надходження зростають зі збільшенням податкової ставки.

Оптимальному значенню податкової ставки (t_{opt}) відповідає максимальне наповнення бюджету податками (T_{max}).

Після досягнення значення t_{opt} подальше зростання податкової ставки спричинятиме лише зменшення надходжень до бюджету. Тому відбуватиметься зворотній рух у податкових надходженнях: від T_{max} в напрямку до 0.

Явище зменшення надходжень до бюджету при збільшенні податкового навантаження понад t_{opt} пояснюють зменшенням стимулів до діяльності, згортанням виробництва, «втечею» частини виробників у тіньову економіку. Усе це скорочує загальну базу оподаткування – доходи, з яких сплачуються податки. Оптимальною, виходячи з досвіду оподаткування, вважається ставка, що, приблизно, становить третину (33–35 %) загальних доходів.

14.6. Державний бюджет

Податки, державні закупівлі, соціальні трансферти є важливими елементами державного бюджету.

Державний бюджет – це головний фінансовий документ країни, у якому відображені джерела державних ресурсів (доходи) та напрямки їх використання (видатки).

Розрізняють *бюджет центральних органів державної влади, місцеві бюджети органів місцевої влади та зведений державний бюджет*. **Зведений бюджет** охоплює центральний та місцеві бюджети.

Необхідність розмежування державного (центрального) та місцевих (районних, міських, селищних та сільських рад) бюджетів пов'язана з тим, що, по-перше, вони формуються з різних джерел, зокрема з різних податків.

По-друге, зібрані кошти спрямовуються на різні видатки згідно повноважень різних рівнів державної влади. Наприклад, типовим для бюджетних систем різних країн є зосередження у місцевих бюджетах податків з майна та нерухомості та використання значної частини коштів місцевих бюджетів на освітні, медичні та культурні заклади, розташовані в межах певної територіальної громади.

За діючим в Україні податковим законодавством, джерелом доходів місцевих бюджетів є такі податки та збори:

- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- єдиний податок з малих підприємців;
- збір за впровадження деяких видів підприємницької діяльності;
- збір за паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Спрощена форма зведеного державного бюджету подана в таблиці 14.2. У ній відображена укрупнена (без деталізації) структура доходів та видатків, яка є суттєвою при макроекономічному аналізі.

Таблиця 14.2

Спрощена форма зведеного державного бюджету

Доходи (Т*)	Видатки (G)
податкові; неподаткові; інші доходи бюджету	державні закупівлі товарів та послуг; державні інвестиції; соціальні трансферти; витрати з обслуговування державного боргу

Таблиця віддзеркалює три групи джерел доходів державного бюджету – податкові (Т_Т), неподаткові (Т_Н) та інші доходи (Т_д) й чотири групи видатків – державні закупівлі (G_С), державні інвестиції (G_І), соціальні трансферти (TR), витрати з обслуговування державного боргу (iD).

Податкові надходження до бюджету охоплюють відрахування за усіма розглянутими нами раніше та іншими податками, які стягує держава.

Неподаткові надходження формуються доходами державних установ та організацій, доходами від продажу державного майна та від операцій з капіталом, що належить державі.

Інші доходи бюджету формуються офіційними трансфертами від урядів зарубіжних країн та цільовими фондами.

Державні закупівлі товарів та послуг забезпечують діяльність урядових установ, державних освітніх, медичних, культурних, наукових закладів, армії, судів, митниці тощо.

Державні інвестиції – це капіталовкладення у розвиток тих галузей або окремих підприємств, які фінансуються (підтримуються) державою. Зазвичай, такими є галузі виробничої інфраструктури – автомобільні дороги, залізниці, аеропорти тощо.

Трансферти охоплюють різні види соціальної допомоги, яку уряд надає безробітним, малозабезпеченим, працездатним громадянам.

Витрати з обслуговування державного боргу передбачають що річне повернення певної частини державного боргу та виплати відсотків за боргом.

Для державного бюджету можуть бути записані дві макроекономічні тотожності (два рівняння), а саме:

$$T^* = T_T + T_N + T_d - \text{рівняння доходної частини бюджету};$$

$$G^* = G_C + G_I + TR + iD - \text{рівняння видаткової частини бюджету}.$$

14.7. Дефіцит державного бюджету та державний борг

Тотожність $T^* = G^*$, яка відображає те, що держава витрачає рівно стільки, скільки отримує до бюджету, справджується не завжди. У більшості випадків співвідношення доходів та видатків державного бюджету описуються нерівностями:

$$T^* > G^* - \text{профіцитний бюджет}$$

$$T^* < G^* - \text{дефіцитний бюджет}$$

Дефіцит (профіцит) бюджету оцінюється не за абсолютними показниками розходження доходів та видатків бюджету (наприклад, у грн.),

а у відносних показниках – відсотках до ВВП. Зокрема, дефіцит бюджету певного року оцінюється за формулою:

$$\text{Def} = \frac{G^* - T^*}{Y} * 100 \%.$$

Небезпечним для національної економіки вважається наближення дефіциту бюджету до межі у 3 % ВВП та її перевищення.

Постійне збільшення дефіциту бюджету в українській економіці в абсолютних (грн.) та відносних (% до ВВП) показниках спостерігається з 2008 р. Найбільше відносне збільшення дефіциту припало на 2022 рік.

Загалом, ставлення до дефіциту бюджету, який зберігається в економіці довгий час та значно відхиляється від безпечних меж, є негативним. Зокрема тому, що при тривалому дефіциті, зазвичай, зростає інфляція. Але з 30-х років ХХ ст. в економічній науці утвердився погляд, що державний бюджет не обов'язково має бути збалансований по доходах і видатках щороку. Дефіцит бюджету є *природним* при кризовому спаді виробництва, коли зменшуються податкові надходження через скорочення доходів платників, а уряд змушений стимулювати економіку додатковими витратами. Натомість, у період *піднесення економіки* природним стає *профіцит* – перевищення надходжень над видатками. При такому чергуванні дефіцити періодів спадів мали б відшкодовуватися за рахунок профіцитів періодів підйомів. На жаль, це відбувається не завжди. Тому типовим явищем для більшості економік світу став **державний борг**.

Уряд залучає боргові кошти для фінансування дефіцитів державних бюджетів, випускаючи в обіг (емітуючи) державні цінні папери. Ними можуть бути державні облігації, бони, ощадні векселі тощо.

Державні цінні папери не лише засвідчують зобов'язання держави повернути борг, а й право їх власника отримувати дохід за цими паперами.

У якості джерел фінансування дефіциту бюджету використовуються внутрішні запозичення уряду у власних громадян – *внутрішній державний борг*, та зовнішні запозичення в іноземців – *зовнішнього державного боргу*.

Між дефіцитом державного бюджету та державним боргом існує взаємний зв'язок, прямий зв'язок, оскільки борг використовується як джерело фінансування дефіциту бюджету. Це можна відобразити рівнянням $G^* - T^* = D$ (D – збільшення державного боргу).

Водночас, існує й обернений зв'язок між боргом та дефіцитом, оскільки витрати з обслуговування боргу стають частиною видатків бюджету. Це відображає рівняння структури видатків державного бюджету: $G^* = G_C + G_I + TR + iD$.

Зв'язок між дефіцитом бюджету та державним боргом може перетворитися на «замкнене коло», що створює загрозу стабільності національної економіки. Таке трапляється у випадках, коли уряд не обмежує видатків бюджету, включно з витратами на обслуговування боргу, та не стимулює збільшення надходжень до бюджету.

Проблема надмірного державного боргу на початку XXI ст. стала загальною, у тому сенсі, що вона однаково стосується країн з різним рівнем розвитку. Про це, зокрема, свідчить перелік країн світу, яким у 2022 р. найбільше загрожує дефолт – визнання нездатності повернути борги. Серед таких країн є: Сальвадор, Гана, Єгипет, Туніс і Пакистан. У зібраних Bloomberg даних є і Україна, яка розташувалася на восьмій позиції за вразливістю боргового стану. Середня дохідність українських євробондів перевищує 60 %, а кредитні дефолтні свопи (CDS) є найдорожчими серед усіх відстежуваних Bloomberg країн. Україна має щомісячний дефіцит бюджету близько 5 млрд. дол. і фактично закритий доступ до зовнішніх приватних ринків капіталу.

Існування державного боргу навіть у безпечних межах тягне за собою певні соціальні наслідки, які має враховувати уряд, регулюючи економіку фінансовими інструментами:

Перший наслідок – поглиблення суперечності між багатшими та біднішими верствами суспільства. Вона пов'язана з тим, що: тягар державного боргу несуть усі громадяни – платники податків, а вигоди

дістаються лише найзаможнішим, що стають власниками державних цінних паперів.

Другий наслідок – поглиблення суперечності між різними поколіннями. Суперечність полягає у тому, що державний борг, який виникає з вини одного покоління, лягає тягарем на плечі наступних поколінь, що змушені його повертати, сплачуючи більші податки.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняттю «Фінансова політика уряду».
2. Що можна спостерігати при збільшенні державних витрат та зменшення податкового навантаження?
3. Які види податків ви знаєте?
4. Що передбачає податкова система країни?
5. Дайте визначення поняттю «Державний бюджет».
6. Яких зв'язок існує між дефіцитом бюджету та державним боргом?
7. На якому етапі економічного циклу – при підйомі чи при спаді – зростання державного боргу виглядає закономірним. Обґрунтуйте свою думку. Як можна оцінити політику уряду у фінансовій сфері, якщо збільшується державний борг при економічному піднесенні?

Тема 15. Грошове регулювання економіки

План

- 15.1. Грошова (монетарна) політика уряду та регулювання національної економіки.
- 15.2. Стійкість національних грошей.
- 15.3. Попит на гроші та пропозиція грошей.
- 15.4. Грошовий мультиплікатор.
- 15.5. Банківська система країни.
- 15.6. Наслідки регулювання економіки грошовими інструментами.
- 15.7. Грошова сфера та грошове регулювання української економіки.

15.1. Грошова (монетарна) політика уряду та регулювання національної економіки

Грошова політика спрямована на досягнення таких кінцевих цілей, як рівень ВВП, темп його зростання, та повна зайнятість. При цьому уряд використовує як основний інструмент впливу на економіку зміни кількості грошей в обігу, або, іншими словами – зміни грошової пропозиції. Ці зміни забезпечуються певними діями національного (центрального) банку країни. Саме йому належить основна роль у здійсненні грошової політики. Схематично зміст грошового регулювання можна зобразити як на рисунку 15.1.

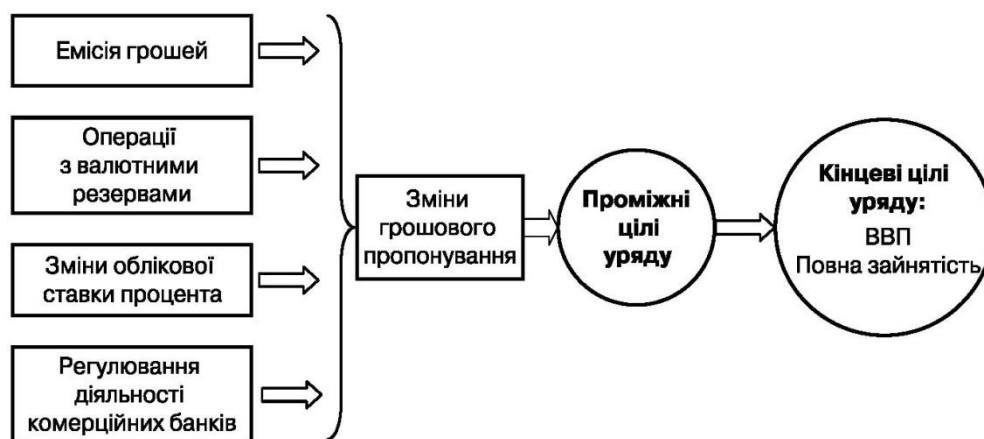

Рис. 15.1. Зміст грошового регулювання економіки

Схема відображає те, що кінцеві цілі економічної політики уряду – бажані обсяги ВВП та зайнятості – при грошовому регулюванні економіки досягаються внаслідок зміни грошового пропонування.

Для змін грошової пропозиції використовуються такі конкретні засоби (інструменти), як грошова емісія, операції з валютними резервами, зміни облікової ставки процента, регулювання діяльності комерційних банків.

Кінцеві цілі регулювання економіки забезпечуються при досягненні, так званих, проміжних цілей.

Подані на рис. 15.1 засоби (інструменти) впливу на зміни грошової пропозиції мають такий економічний зміст.

Емісія грошей – випуск додаткових грошей центральним банком країни, що безпосередньо збільшує грошову базу (H). Остання охоплює гроші поза банками, або готівку (M0) та гроші у банківських резервах (R). Отже, обсяг грошової бази може бути розрахований за формулою:

$$H = M0 + R.$$

Завдяки змінам грошової бази центральний банк впливає на такі грошові агрегати, як M1, M2, M3.

Операції з валютними резервами – це продаж (купівля) іноземної валюти інших країн з валютних резервів центрального банку. При продажу валюти зменшується кількість національних грошей в обігу. Навпаки, при купівлі валюти інших країн та поповненні державних валютних резервів збільшується кількість національних грошей в обігу. За подібною логікою діє на пропозицію грошей і продаж (викупування) центральним банком облігацій державного боргу.

Обліковою ставкою процента називається ставка, під яку національний (центральный) банк країни надає кредити комерційним. Змінюючи ставку національний банк інформує економічних суб'єктів про власні наміри. При зменшенні ставки виявляються наміри *стимулювання*, при збільшенні, навпаки, – *стримування економіки*.

Регулювання діяльності комерційних банків національним банком передбачає вплив на ту частину грошових агрегатів, яка називається *депозитними грошима*. Способами такого впливу можуть бути зміна *норми обов'язкових резервів* для комерційних банків, або спрощення (ускладнення) процедури отримання ліцензії на банківську діяльність тощо. Якщо норма обов'язкового резервування *зменшуватиметься*, то це збільшуватиме можливості комерційних банків надавати кредити, відтак, зростатиме їх економічна активність. Так само позитивно впливає на активність банків і спрощення умов ліцензування та зменшення обмежень у діяльності.

Проміжними цілями, на які спрямована діяльність центрального банку, стають:

- рівень інфляції;
- курс національної валюти.

Згадані цілі, зазвичай, фіксуються у законі про діяльність центрального банку. Тому вони є для нього безпосередніми та обов'язковими для виконання.

15.2. Стійкість національних грошей

Рівень інфляції та курс національної валюти є взаємопов'язаними цілями. З одного боку, високий темп інфляції спричиняє падіння курсу валюти (її девальвацію), з другого, – падіння курсу пришвидшує інфляцію.

Стабільний рівень цін і стабільний курс національної валюти забезпечують *стійкість національних грошей*, що означає гарантовану та передбачувану купівельну спроможність.

Купівельна спроможність національних грошей оцінюється за їх кількістю, необхідною для придбання певного фіксованого споживчого кошика – набору речей та послуг. При збільшенні кількості грошей для придбання фіксованого споживчого кошика їх купівельна спроможність зменшується.

У державному регулюванні багатьох країн світу, починаючи з 1990-х рр. набула поширення практика *таргетування* (від англ. *target* – *мета, ціль*) центральним банком рівня інфляції та курсу валюти.

Таргетування передбачає, що центральний банк, оголошуючи певні показники курсу валюти або інфляції, зобов'язується їх підтримувати, та інформує громадян країни про заходи, які збирається здійснити на забезпечення оголошених показників. В умовах довіри до уряду та центрального банку такі дії в багатьох країнах мали позитивні наслідки для національних економік.

На стійкість національних грошей впливає відповідність (баланс) попиту на гроші (M^D) та пропозиція грошей (M^S). У випадку, коли попит на гроші перевищує їх пропозицію, гроші *дорожчають*, створюються

передумови платіжної кризи. Навпаки, якщо має місце перевищення пропозиції над попитом, гроші стають *дешевшими*, створюється загроза інфляції. І в першому, і в другому випадку порушується стійкість національних грошей.

15.3. Попит на гроші та пропозиція грошей

Щоб зрозуміти, як формується відповідність попиту на гроші та пропозиція грошей, та чому вона може порушуватися, необхідно розглянути чинники попиту та пропозиції грошей (табл. 15.1).

Таблиця 15.1

Чинники попиту та пропозиції грошей

Попит на гроші M^D	Пропозиція грошей M^S
<ul style="list-style-type: none"> – обсяг ВВП, що виявляє загальний рівень економічної активності; – потреба в інвестиціях; – балансування державного бюджету; – доходність альтернативних до грошей форм активів (багатства). 	<ul style="list-style-type: none"> – емісійна політика центрального банку; – операції центрального банку з валютними резервами та державними цінними паперами; – зміни облікової ставки процента; – активність комерційних банків.

В таблиці зображено чотири чинники попиту на гроші та чотири чинники пропозиції грошей. Чинники пропозиції пов'язані з раніше розглянутими засобами впливу на грошову пропозицію (рис. 15.1).

Основним чинником попиту на гроші є обсяг ВВП, оскільки гроші обслуговують його реалізацію. Зміни ВВП означають зміни економічної активності – кількості угод між підприємцями, виробниками і споживачами тощо, які здійснюються з використанням грошей. Тому попит на гроші зростає зі збільшенням ВВП й скорочується з його зменшенням.

Попит на гроші формують підприємці, що інвестують кошти у розширення виробництва, здійснення нових проектів. Потреба в інвестиціях зростає в періоди економічного піднесення та структурних перебудов економіки. Попит на гроші з боку підприємців-інвесторів суттєво залежить

від ціни кредитних ресурсів, які використовуються при інвестуванні. При збільшенні ставки процента за кредит попит на гроші для інвестування, за інших рівних умов, зменшується. Навпаки, при зменшенні ставки процента за кредит, попит на гроші зростає.

Попит на гроші формує держава (уряд) в залежності від того, як збалансований державний бюджет. При зростанні дефіциту бюджету та появі державного боргу попит на гроші з боку держави збільшується.

Попит на гроші залежить від *доходності інших* (альтернативних до грошей) форм активів, тому що активи (багатство) існують у різних формах. А його власники обирають кращі (надійніші, дохідніші) форми, відмовляючись від гірших. Альтернативним до грошей є, наприклад, цінні папери. Якщо цінні папери є надійними і прибутковими, то попит на гроші буде скорочуватися при збільшенні попиту на цінні папери.

Відповідність попиту на гроші та пропозиції грошей означає рівновагу грошового ринку. Для ілюстрації рівноваги можна скористатися графіком грошового ринку, на якому ціною є ставка процента (рис. 15.2).

На рисунку подано дві точки рівноваги грошового ринку: за меншого (M_1^S) та більшого (M_2^S) обсягу пропозиції грошей.

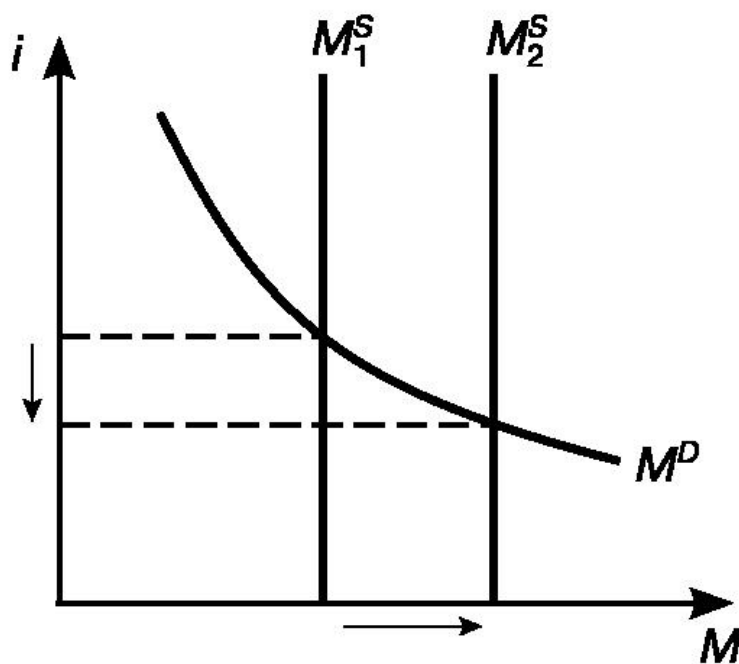

Рис. 15.2. Рівновага грошового ринку

Функція попиту на гроші (M^D) є спадною за ціною грошового ринку – ставкою процента. Це означає, що за вищої ставки процента обсяг попиту стає меншим.

Функцію пропозиції грошей (M^S) подають як нееластичну за ставкою процента у вигляді вертикальної лінії. Адже обсяг пропозиції грошей визначається іншими чинниками – емісією готівкових грошей, здійснюваною центральним банком, та масою депозитних грошей, створюваних комерційними банками.

При збільшенні грошової пропозиції, за інших незмінних умов, рівноважна ставка процента зменшується.

15.4. Грошовий мультиплікатор

Поштовх до зміни пропозиції грошей дає національний банк, змінюючи грошову базу (H). Але остаточна пропозиція грошей в національній економіці завдяки діяльності комерційних банків суттєво відрізняється від початкової зміни грошової бази. Показник, що відображає те, як змінюється грошова пропозиція, порівняно зі зміною грошової бази, називається **грошовим мультиплікатором** (мультиплікатором грошової бази).

Грошовий мультиплікатор може визначатися або за співвідношенням абсолютного обсягу грошової пропозиції та грошової бази, або за співвідношенням приростів згаданих показників у певному році. Тому у розрахунках використовуються дві формули:

$$m_H = \frac{M^S}{H} \text{ або } m_H = \frac{\Delta M^S}{\Delta H},$$

де m_H – грошовий мультиплікатор, або мультиплікатор грошової бази, M^S – грошова пропозиція, визначена за одним з грошових агрегатів ($M2$ чи $M3$), H – грошова база, ΔM^S – зміна грошової пропозиції, ΔH – зміна грошової бази.

Мультиплікатор грошової бази відображає примноження (мультиплікацію) грошей, емітованих центральним банком, завдяки діяльності комерційних банків, які приймають депозити та надають кредити.

При використанні першої формули мультиплікатора отримуємо показник, що засвідчує, у скільки разів загальна грошова пропозиція перевищує грошову базу, а при застосуванні другої – у скільки разів приріст грошової пропозиції перевищує приріст грошової бази. Зазвичай, грошовий мультиплікатор, розрахований за обома формулами, виявляється більшим від 1.

Наприклад, грошова пропозиція в Україні за показником МЗ у 2011 р. становило 642,8 млрд. грн., а грошова база 253,4 млрд. грн. Грошовий мультиплікатор, розрахований за першою формулою є таким: $m_H = 642,8 / 253,4 = 2,54$. Водночас, зміна показника МЗ у 2011 р., порівняно з 2010 р., склала 81,4 млрд. грн., а зміна грошової бази 28,4 млрд. грн. Мультиплікатор грошової бази, розрахований за другою формулою, склав: $m_H = 81,4 / 28,4 = 2,87$.

Перевищення мультиплікатором показника 1 означає, що загальна пропозиція грошей не обмежується лише грошима, емітованими центральним банком, а охоплює й депозитні гроші, створені комерційними банками. Чим активніше діють комерційні банки, тим більшим стає значення грошового мультиплікатора.

Можливість створення комерційними банками депозитних грошей, отже й інтенсивність грошової мультиплікації, визначаються величиною норми обов'язкового резервування. Вона встановлюється центральним банком для комерційних як показник, що обов'язковий для виконання.

Норма обов'язкових резервів – частка депозитів, які банки зобов'язані тримати в резерві і не можуть використовувати при кредитуванні. Вона виконує роль особливого запобіжного засобу для забезпечення своєчасності здійснення платежів та розрахунків банків на вимогу клієнтів. Водночас, норма резервування виконує й роль засобу

впливу центрального банку на обсяг грошової пропозиції. Збільшуючи норму обов'язкових резервів для комерційних банків, центральний банк обмежує їх здатність створювати нові гроші, відтак, обмежує й грошову пропозицію.

З огляду на існування оберненого зв'язку між нормою резервування та здатністю комерційних банків створювати (примножувати, мультиплікувати) гроші, грошовий мультиплікатор визначають й за та кою формулою:

$$M = \frac{1}{rr},$$

де rr – норма резервування комерційних банків, що визначається за формулою: $rr = \frac{R}{Dep}$, де R – обсяг банківських резервів, Dep – величина депозитів.

Наведена формула грошового мультиплікатора відображає те, що за інших незмінних умов, здатність комерційних банків створювати нові гроші та впливати на обсяг грошового пропонування залежить від кількісних значень норми резервування.

Нехай, наприклад, центральний банк збільшив норму резервування з 18 % до 20 %. Відповідно, значення грошового мультиплікатора зменшилося з 5,6 ($m_H = \frac{1}{0,18} = 5,6$) до 5 ($m_H = \frac{1}{0,2} = 5$).

Отриманий з використанням норми резервування мультиплікатор показує максимально можливу кількість додаткових грошових одиниць, що можуть бути створені однією емітованою Центральним банком грошовою одиницею. І тому це показник не фактичної, а ймовірної мультиплікації з урахуванням лише одного чинника – норми резервування.

15.5. Банківська система країни

У формуванні змін пропозиції грошей бере участь уся **банківська система** країни. Основними елементами цієї системи є центральний (національний) банк та комерційні банки. Відносини між ними суттєво впливають на здатність уряду регулювати економіку грошовими

інструментами. Тому доцільно розглянути, як можуть будуватися банківські системи країн, які функції виконують центральні банки у країнах з розвинутими економіками.

У різних країнах банківські системи мають особливості, але існують і деякі спільні риси, зокрема:

- форма, в якій існує центральний банк, може бути різною – він може бути представлений однією чи декількома установами, знаходитися у повній чи частковій власності держави. Але, попри усі відмінності, центральний банк є банком уряду. Як банк уряду він обслуговує рахунки уряду і державний борг, здійснює емісію грошей за згодою уряду;

- Центральний банк керує комерційними, які безпосередньо обслуговують клієнтів. На здатність комерційних банків надавати кредити, залучати депозити центральний банк може впливати через норму обов'язкових резервів та облікову ставку процента центрального банку для комерційних, умови ліцензування діяльності банків тощо.

Розглянемо визначальні риси та особливості банківських систем Великої Британії, США та Німеччини (рис. 15.3).

Рис. 15.3. Порівняння банківських систем трьох країн

Банківська система Великої Британії є найстарішою у світі і демонструє найстабільніші відносини. Банк Англії як установа, що кредитує уряд і регулює емісію грошей, виник у 1694 р. Банківська система охоплює три рівні.

На вищому рівні знаходиться Банк Англії, до функцій якого належить:

а) кредитування уряду, інших банків, деяких вітчизняних та іноземних установ;

б) обслуговування державного боргу, здійснення операцій на фондовій біржі, контроль за ринком коротко- і середньострокових позичок та встановлення мінімальної ставки позичкового відсотка;

в) консультування Міністерства фінансів, окремих фірм і міжнародних фондів.

Середній рівень банківської системи Великої Британії охоплюють торговельні (акцептні) банки та дисконтні будинки. **Торговельні (акцептні) банки** – це установи, що спеціалізуються на кредитуванні зовнішніх операцій, гарантуванні векселів експортерів, торгівлі іноземними цінними паперами. Дисконтні будинки є фінансовими установами, що надають кошти під векселі до закінчення терміну їх дії та забезпечують короткострокові позички урядові, банкам, фірмам.

На нижчому рівні банківської системи знаходяться комерційні банки та інші фінансово-кредитні установи. Будівельні товариства спеціалізуються на наданні кредитів для придбання нерухомості, фінансові будинки – на кредитуванні придбання товарів довготермінового користування. Страхові компанії надають у якості кредитів кошти, отримані від осіб, які страхують ризики.

США демонструють приклад децентралізованої банківської системи. Вона існує з 1914 р. Її вищий рівень представлений 12-ма федеральними банками, що є центральними для окремих регіонів. Кожний федеральний банк фактично створюється комерційними, яким належить частка у його капіталі. Федеральні банки уповноважуються Конгресом випускати в обіг

гроші, здійснюють нагляд за діяльністю фінансово-кредитних установ країни, забезпечують розрахунки по всій її території.

Нижчий рівень формують комерційні банки та ощадні установи – ощадні асоціації, ощадні банки, кредитні спілки.

Німеччина подає зразок значної автономії центрального (федерального) банку від уряду та парламенту. Останні не можуть втручатись у його діяльність, зокрема, змушуючи до емісії.

У своїй діяльності Німецький федеральний банк зобов'язаний підтримувати політику федерального уряду, а у ролі «банку банків» виконує такі функції:

- а) кредитує комерційні банки в обмін на їхні векселі та цінні папери;
- б) регулює норму банківських резервів;
- в) змінює норму відсотка, під яку беруть кредит комерційні банки з метою впливу на грошове пропонування.

Нижчий рівень банківської системи Німеччини формують комерційні банки, які можуть бути універсальними та спеціалізованими – будівельними, іпотечними тощо. За формою власності комерційні банки поділяються на громадсько-правові, де акціонерами є різні об'єднання громадян (50 % обороту), кооперативні банки (30 % обороту), приватні банки (20 % обороту).

Порівняння банківських систем трьох країн дає підстави для таких узагальнень:

- банківська система кожної країни ґрунтується на підпорядкуванні нижчих щаблів вищим, тобто передбачає ієрархію;
- у межах банківської системи існує розподіл функцій між центральним банком та іншими установами, з одного боку, та між різними фінансово-кредитними установами нижчого рівня, – з другого.

Узгодженість діяльності центрального банку країни з іншими фінансово-кредитними установами, які залучають кошти та кредитують

економічних суб'єктів, визначає здатність центрального банку впливати на зміну пропонування грошей.

15.6. Наслідки регулювання економіки грошовими інструментами

Вплив змін пропозиції грошей на економіку не є однозначним, оскільки може мати як позитивні, так і негативні наслідки. В економічній науці є декілька теорій, які виходять з різних припущень, пояснюючи наслідки регулювання економіки зміною грошової пропозиції.

Кейнсіанська теорія акцентує увагу на здешевленні грошей – зменшенні ставки відсотка – при збільшенні їх пропозиції та створенні стимулів для додаткових інвестицій в економіку. За умов неповного використання ресурсів, більші обсяги грошової пропозиції можуть стимулювати інвестиції та забезпечувати зростання ВВП. Цю логіку міркувань відображає такий логічний ланцюжок:

$$M^S \uparrow \rightarrow i \downarrow \rightarrow I^D \uparrow \rightarrow Y \uparrow,$$

де M^S – грошова пропозиція, i – ставка відсотка за кредит, I^D – попит на інвестиції, Y – ВВП.

Наведений ланцюжок ілюструє ідею, так званих, «дешевих грошей» – грошей за меншої ставки відсотка при їх більшому пропонуванні.

Логіка «дешевих грошей» справджується за умови, що підприємці дійсно реагують на зменшення ставки відсотка за кредит збільшенням обсягу інвестицій.

За логікою кейнсіанської теорії, грошове регулювання може використовуватися й при стримуванні економіки в період стрімкого економічного зростання. У цьому випадку йдеться про, так звані, «дорогі гроші», а передавальний механізм змін грошової пропозиції виглядає так:

$$M^S \downarrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow I^D \downarrow \rightarrow Y \downarrow.$$

Монетаристська теорія робить акцент на тому, що збільшення грошової пропозиції може спричинити інфляцію. За уявленнями

прихильників даної теорії, більший обсяг грошей спричиняє зростання усього сукупного попиту (Y^D), а не лише інвестиційного. У цій теорії йдеться про неефективність регулювання економіки дискретними (раптовими, періодичними) змінами обсягів грошового пропонування.

Логіку монетаристських уявлень можна зрозуміти скориставшись рівнянням:

$$M = \frac{P \times Y}{V} = \frac{Y^n}{V},$$

де M – кількість грошей в обігу, P – рівень цін, Y – реальний ВВП, Y^n – номінальний ВВП, V – швидкість обігу грошей.

Згідно наведеної формули, за незмінного обсягу реального ВВП та незмінної швидкості обігу грошей, збільшення пропозиції грошей спричинятиме лише зростання рівня цін та номінального ВВП:

$$M^s \uparrow \rightarrow P \uparrow \rightarrow Y^n \uparrow.$$

З наведеного логічного ланцюжка випливає висновок про доцільність зміни грошової пропозиції лише у відповідності зі збільшенням реального ВВП та змінами швидкості обігу грошей. Надлишкова частина зміни грошової пропозиції «поглинається» зростанням рівня цін.

Згаданий висновок іноді називають «золотим правилом» регулювання економіки, за яким уряд має давати згоду лише на таке збільшення кількості грошей, яке корелює зі змінами реального випуску (ВВП).

Справедливість висновку, поданого у вигляді «золотого правила» можна ілюструвати, наприклад, економічними показниками передкризового для української економіки 2008 р. У цьому році грошова пропозиція зросла на 30,2 %, а реальний ВВП збільшився лише на 2,1 %. Тому лєвова частка приросту грошей «поглинулася» зростанням цін, які за показником індекса-дефлятора зросли на 29,2 %.

Монетарне пояснення економічних криз спирається на уявлення про небезпеку збільшення обсягу матеріально не забезпечених, тобто таких, що не мають реальної вартості (фідуціарних) грошей.

Ідея негативного впливу на економіку неконтрольованого збільшення пропозиції грошей обґрунтована Нобелівським лауреатом з економіки Фрідріхом фон Гайєком ще у 1930-х рр. Події початку ХХІ ст. й особливо глобальна фінансова криза 2008–2009 рр. лише підтвердили справедливість цієї ідеї.

Основна небезпека грошової експансії (значного збільшення пропозиції грошей), за монетарним поясненням економічних криз, пов'язана з виникненням, так званого «кредитного буму». «Кредитний бум» означає відрив грошових потоків від товарних.

Послідовність зв'язків при грошовій експансії ілюструє такий логічний ланцюжок:

$$M^S \uparrow \rightarrow i \downarrow \rightarrow \text{кредитний бум} \rightarrow C, I^D \uparrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow \text{платіжна криза} \rightarrow Y \downarrow.$$

У логічному ланцюжку відображені зв'язки явищ такого економічного змісту:

Грошова експансія спричиняє здешевлення грошей та викликає «кредитний бум» – необґрунтоване бажання споживачів збільшувати споживання та підприємців – збільшувати інвестиції за рахунок банківських кредитів. Відбувається зростання боргових зобов'язань.

Необґрунтованість зміни споживання та інвестицій визначається тим, що збільшення банківських кредитів не відповідає зростанню заощаджень (депозитів) та реальному розширенню виробництва. Йдеться лише про збільшення обсягу грошей в обігу.

Загроза неповернення споживчих та інвестиційних кредитів змушує банки підвищувати відсотки та вимагати більших гарантій (застави) від боржників.

Кредитний бум спричиняє платіжну кризу, яка виникає через неповернення кредитів, скорочення депозитів.

Платіжна криза порушує взаємозв'язки економічних суб'єктів та викликає подальший економічний спад.

Про обґрунтованість пояснення економічних криз експансією незабезпечених (фідуціарних) грошей свідчить такий факт. Початком останньої глобальної економічної кризи вважаються події у США 2008 р. Їм передував, так званий, «кредитний експеримент» – стимулювання сукупного попиту позиченими коштами та надання кредитів без необхідного забезпечення. Ставка відсотка Федеральної резервної системи (ФРС) набувала неприродно низьких, а в окремі роки й від’ємних значень.

Отже, наслідки грошового регулювання економіки можуть бути різними:

- позитивними, коли здешевлення грошей спонукатиме підприємців до збільшення інвестицій;

- негативними, якщо зростання грошової маси втілюватиметься лише у підвищенні загального рівня цін;

- катастрофічними, коли збільшення маси не забезпечених (фідуціарних) грошей спричинятиме економічні кризи.

Те, якими будуть наслідки грошового регулювання економіки в значній мірі залежить від компетентності органів монетарної влади та довіри до дій уряду і банківської системи громадян країни.

15.7. Грошова сфера та грошове регулювання української економіки

Грошова сфера української економіки пройшла у своєму розвитку декілька етапів, яким властиві такі визначальні риси:

1990–1996 рр. – відсутність власної національної валюти, неконтрольована грошова емісія, постійна платіжна криза та дефіцит кредитних ресурсів.

1996–2000 рр. – впровадження власної національної валюти гривні та розбудова банківської системи.

2000–2008 рр. – використання грошової системи для забезпечення економічного зростання шляхом розширення банківського кредитування, контролю за інфляцією та стабільністю курсу національної валюти.

Після 2009 р. – боротьба з наслідками економічної кризи різними заходами включно з підтримкою банків, що опинилися перед загрозою банкрутства.

Банківська система України є дворівневою. Її вищий рівень обіймає Національний банк України (НБУ), а нижчий – комерційні банки. Як і в інших банківських системах світу НБУ, передусім, виконує дві ролі – регулятора національної економіки та банку банків країни.

Як суб'єкт, що має можливість регулювати економіку як ціле, за національним законодавством, НБУ виконує такі функції:

- емітує гроші в обіг, змінюючи обсяг грошової бази;
- визначає норму обов'язкових банківських резервів;
- впливає на ставку відсотка за кредитами в усій економіці, змінюючи облікову ставку процента національного банку для комерційних;
- здійснює операції з державними цінними паперами;
- управляє золотовалютними резервами.

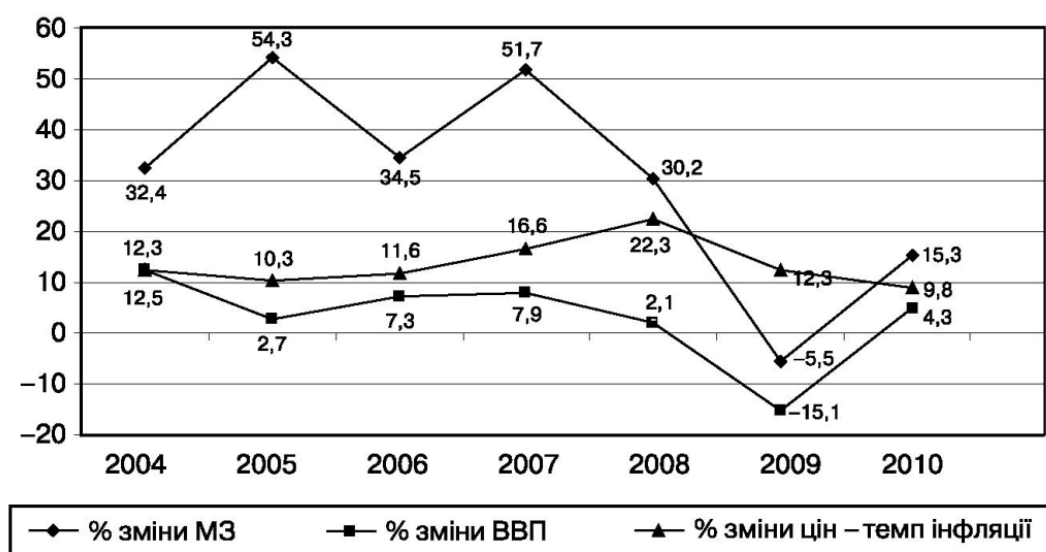
Як банк банків НБУ виконує такі **функції**:

- ліцензує та реєструє комерційні банки;
- визначає порядок ведення їх обліку та звітності;
- організовує міжбанківські розрахунки;
- кредитує (рефінансує) банки для підтримки їх здатності здійснювати платежі та відповідати за зобов'язаннями в період економічних криз.

Стан грошової сфери та наслідки грошового регулювання української економіки віддзеркалює зв'язок трьох вже аналізованих нами показників – змін ВВП, змін грошової пропозиції (за агрегатом М3) та темпу інфляції. За період 2004–2010 рр. згадані показники мали такі значення (рис. 15.4).

Графік ілюструє значну невідповідність між змінами грошової пропозиції та реального ВВП у 2004–2010 рр.: прирости реального ВВП в усі

роки, крім 2009 р., були нижчими, ніж прирости грошового агрегату МЗ. Ця невідповідність пояснює достатньо високі показники інфляції в українській економіці.

Рис. 15.4. Відсоткова зміна ВВП, грошового агрегату МЗ та інфляції в Україні

Навіть побіжний розгляд наслідків регулювання української економіки грошовими інструментами дає підстави для висновку про неповне використання можливостей такого регулювання.

Питання для самоперевірки

1. Що передбачає грошове регулювання економіки?
2. Дайте пояснення поняттю «стійкість національних грошей».
3. Від яких чинників залежить рівновага грошового ринку?
4. Чим визначається пропозиція грошей?
5. Дайте визначення поняття «грошовий мультиплікатор».
6. Яка будова банківської системи країни?
7. Назвіть етапи становлення грошової системи України.

Тема 16. Світове господарство та основні закономірності розвитку світової економіки

План

16.1. Світове господарство.

16.2. Місце української економіки у світовому господарстві.

16.3. Глобалізація: економічні причини та наслідки.

16.4. Переваги та обмеження глобалізації.

16.5. Переваги та обмеження глобалізації.

16.1. Світове господарство

Світове господарство – це система взаємопов'язаних національних економік, між якими сформувалися міцні і тривалі економічні відносини. Ці відносини існують у таких основних формах, як:

- міжнародна торгівля;
- міжнародні валютні відносини;
- міжнародний рух капіталів;
- науково-технічне співробітництво;
- міграція робочої сили.

Саме можливість використання міжнародних відносин у згаданих формах робить недоцільним й неможливим автономне (незалежне від інших) існування кожної національної економіки.

Зародження основ світового господарства пов'язують з періодом формування світового ринку за Великих географічних відкриттів XVI ст.

Світове господарство у сучасному сенсі складається на межі XIX та XX ст., а у його формуванні вирішальну роль відіграли міжнародні монополії. Розвиток світового господарства продовжується й сьогодні.

Сучасне світове господарство охоплює економіки більш, ніж 260 країн, у яких проживає понад 6,7 млрд. населення, що розмовляє 2,7 тисячами мов і використовує в обігу понад 300 найменувань національних грошей. Обсяг світового ВВП 2021 року оцінений у 85804 млрд. дол.

Економіки країн відрізняються рівнем економічного розвитку. Цей рівень оцінюється показниками ВВП на одного громадянина країни або ВВП на одного працюючого. Останній показник характеризує продуктивність праці у національній економіці.

За рівнем економічного розвитку виокремлюють такі групи країн:

– країни високого рівня розвитку, до яких належать США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Японія, Велика Британія, Німеччина, Франція, Швеція, Данія, Люксембург, Норвегія, Ісландія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди, Фінляндія, Австрія, Італія;

– країни середнього рівня розвитку охоплюють інші країни ЄС, крім тих, що належать до групи країн високого рівня, Ізраїль, Південну Корею, Сінгапур, Таїланд, Тайвань;

– країни, що розвиваються, та країни з несформованими ринками (ринками, що формуються) – це група, що охоплює більше 150 країн Африки, Азії, Латинської Америки та країни з незавершеними ринковими реформами, зокрема Україна.

Істотною причиною виникнення і розвитку світового господарства став міжнародний поділ праці. Він передбачає спеціалізацію національних економік на виробництві певних товарів і послуг. Це означає спрямування зусиль та ресурсів на випереджаючий розвиток у кожній країні певних галузей та видів діяльності. Саме в цих галузях та видах діяльності економіки країн мають переваги – забезпечують вищу продуктивність праці і нижчі витрати виробництва.

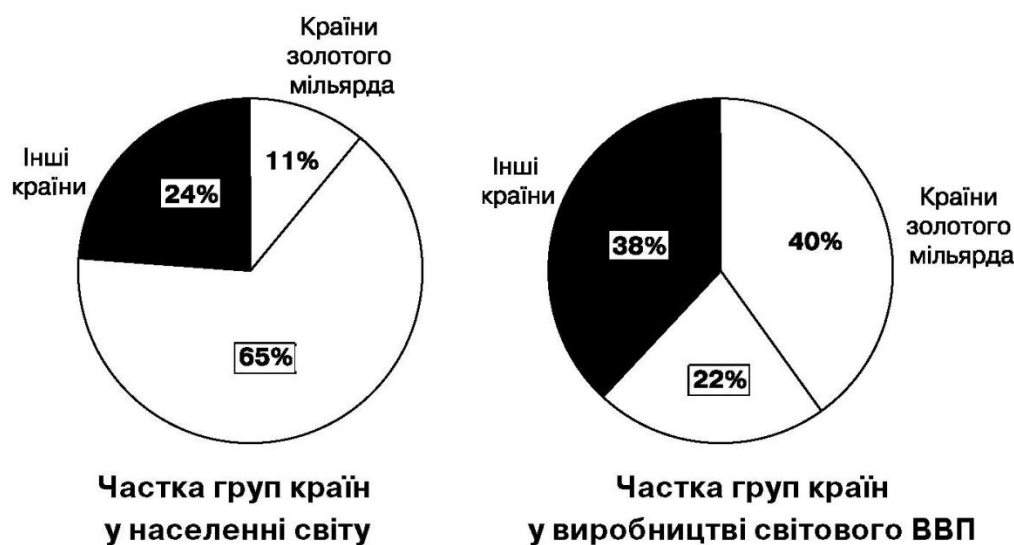
У сучасному світовому господарстві особливе місце посідають, так звані, країни «золотого мільярда» – США, Канада, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Японія. Населення згаданих країн – це лише 11 % населення світу, але їх економіки виробляють 40 % світового ВВП й на них припадає приблизно 40 % світового експорту. На жаль, ці розвинені країни створюють і 80 % світових відходів, які небезпечні для навколишнього природного середовища.

Населення групи країн, що розвиваються, перевищує 65 % населення світу. Але їх економіки виробляють лише 22 % світового ВВП й на них припадає лише 16 % світового експорту (рис. 16.1).

Діаграми ілюструють те, що на країни, у яких проживає основна частина населення світу, припадає найменша частка ВВП.

Значна відмінність часток країн у населенні світу та створеному ВВП віддзеркалює суттєву відмінність у рівнях економічного розвитку.

Рис. 16. 1. Частки трьох груп країн у населенні світу та у виробництві світового ВВП на початку XXI ст.

Наведені дані про розподіл часток трьох груп країн у населенні та у світовому ВВП віддзеркалюють важливу закономірність і, водночас, – суперечність розвитку світового господарства. Попри існування тривалих економічних зв'язків між країнами, відмінності у рівнях економічного розвитку, зокрема за показником ВВП на одного громадянина, залишаються суттєвими.

16.2. Міжнародна економічна інтеграція як основа світового господарства

Основою світового господарства є *економічна інтеграція* – зближення і об'єднання національних економік.

Національні економіки зближуються і об'єднуються з багатьох причин, зокрема тому, що між ними існує торгівля, взаємний рух капіталів, міграція робочої сили, науково-технічне співробітництво. Інтеграційні процеси пришвидшуються внаслідок виникнення міжнародних монополій, діяльність яких поширюється на декілька країн. На межі XX та XXI ст. інтеграція економік стала більш значною, зокрема внаслідок впровадження сучасних форм комунікацій.

Ступінь інтегрованості національної економіки у світове господарство можна оцінювати різними відносними показниками, зокрема:

– часткою експорту у ВВП (k_{EX}) та часткою імпорту у ВВП (k_{Im}):

$$k_{EX} = \frac{E_x}{Y}, \quad k_{Im} = \frac{I_m}{Y},$$

– часткою іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій в національну економіку (k_{If}):

$$k_{If} = \frac{I_f}{I}.$$

де I_f – іноземні інвестиції в національну економіку.

В сучасному світі використовується декілька основних **форм інтеграції**, а, отже, й форм зближення національних економік. За ступенем зростання інтеграції, ці форми можна розмістити у такій послідовності:

– **зона вільної торгівлі**, яка передбачає відмову від торговельних квот – обмежень торгівлі за обсягами товарів;

– **митний союз**, що означає не лише відсутність торговельних квот, а й застосування єдиного митного тарифу – спільного оподаткування операцій у зовнішній торгівлі;

– **спільний ринок**, який ґрунтується на відсутності квот, на застосуванні єдиного митного тарифу та на вільному русі ресурсів, передусім трудових, між країнами;

– **економічний союз**, який передбачає відсутність квот, застосування єдиного митного тарифу, вільний рух ресурсів та узгодження економічної політики урядів окремих країн;

– *повна інтеграція*, що ґрунтується на дотриманні умов економічного союзу, й додатково передбачає, так звану, уніфікацію – здійснення спільної економічної політики.

У поданому переліку форм інтеграції зона вільної торгівлі є нижчою (найслабшою) формою інтеграції, натомість, економічний союз та, так звана, повна інтеграція – вищими формами.

До інтеграційних об'єднань у формі зони вільної торгівлі належать такі міждержавні утворення:

Північноамериканська угода про зону вільної торгівлі – NAFTA (члени: США, Канада, Мексика);

Європейська асоціація вільної торгівлі – EFTA (члени – Ісландія, Норвегія, Швейцарія, Ліхтенштейн);

Південноазійська асоціація регіональної співпраці – SADC (члени – Індія, Пакистан, Шрі-Ланка, Бангладеш, Мальдіви, Бутан, Непал, Афганістан);

Азійсько-тихоокеанське економічне співробітництво – АРЕС (охоплює 23 країни, включно з США, Російською Федерацією, Китаєм);

Інтеграційним об'єднанням у формі *митного союзу* є *Південноамериканський спільний ринок* – MERCOSUR (основні члени – Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, Венесуела).

Інтеграційним об'єднанням зразка *економічного союзу* став *Західноафриканський економічний і валютний союз* – УЕМОА (члени: Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо, Нігер, Того, Сенегал, Бенін, Малі, Гвінея-Бісау).

Об'єднання у формі спільного ринку – це *Андський пакт* – АСМ (члени – Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія).

Єдиним зразком повної інтеграції, який існує у сучасному світі та об'єднує 27 країн, став *Європейський Союз* – ЄС.

Особливою формою інтеграції, при якій зникають національні ознаки капіталу та втрачається здатність національних урядів впливати на рух фінансових ресурсів, є *офшорні зони*. **Офшорні зони** – це території або,

навіть, цілі держави, в межах яких капітали інших країн отримують податкові пільги та можливість здійснювати різні фінансові операції у будь-якій валюті. Зараз у світі існує близько 100 офшорних зон.

16.3. Місце української економіки у світовому господарстві

Українська економіка отримала міжнародний статус ринкової, але належить до групи, яка охоплює країну, у яких формування ринків продовжується. Наша країна посідає у рейтингу невисоке місце за показником виробництва ВВП на одну особу. Маємо лише біля 4,8 тис. дол. США у той час, як у найбільш розвинених країнах цей показник досягає 30–190 тис. дол. США (на кінець 2021 р.).

Загалом, за показником частки експорту та частки імпорту у ВВП українська економіка характеризується як достатньо інтегрована у світове господарство. У 2021 р. частка експорту досягала приблизно 41 %, а частка імпорту – 42 % ВВП. Спосіб інтеграції української економіки у світове господарство є особливим та характеризується такими рисами:

Основна частка експорту товарів та основна частка імпорту припадає на країни СНД (рис. 16.2).

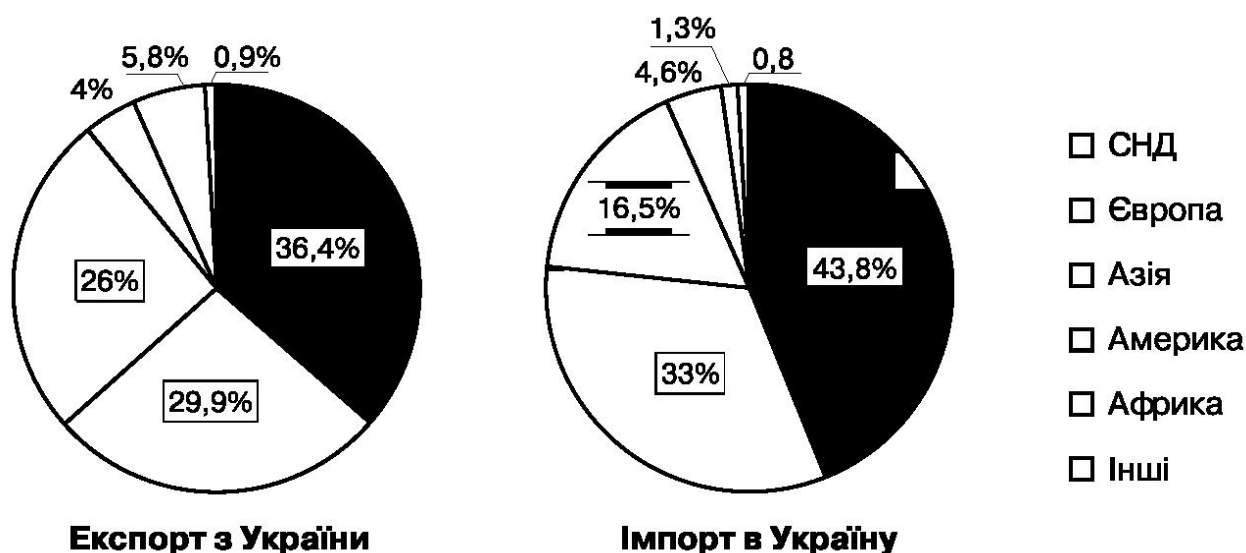

Рис. 16.2. Частка експорту товарів та основна частка імпорту

Діаграми показують те, що українська економіка найбільш інтегрована у світове господарство через старі зв'язки з країнами СНД та з найближчими європейськими сусідами.

Серед країн СНД найбільша частка експорту та імпорту припадала на Російську федерацію, серед європейських країн – найбільша частка експорту – на Італію, імпорту – на Німеччину, серед азійських країн – експорту – на Туреччину, імпорту – на Китай, серед американських країн – експорту та імпорту – на США.

Інтеграція української економіки у світове господарство через зовнішню торгівлю характеризується певною недосконалістю, оскільки Україна, головним чином, експортує метали та мінеральні ресурси (понад 40,0 % експорту 2021 р.), а імпортує – мінеральні ресурси (34,8 % імпорту 2021 р.).

Український експорт становить близько 60 млрд. доларів на рік, понад 85 % його – це товари, решта – послуги. На першому місці за обсягом українського експорту – ЄС, за ним іде Китай, Росія посідає третє місце. Слідом ідуть Туреччина, США, Індія, Велика Британія, Єгипет, Білорусь, Ірак, Молдова, ОАЕ, Ізраїль, Швейцарія та Іран. За даними Мінекономіки, в структурі українського експорту домінують продукція АПК (36 %), метали та інші продукти металургії (23,5 %), корисні копалини (15,4 %), продукція машинобудування (10 %) та хімічної галузі (5,5 %), деревина і папір (4 %).

Існуюча структура експорту робить українську економіку сировинним «додатком» до економік більш розвинених країн. А структура імпорту спричиняє залежність української економіки від цін на мінеральні енергетичні ресурси, встановлювані іншими країнами.

Інтеграція української економіки через рух капіталу у вигляді прямих іноземних інвестицій є недосконалою, оскільки інвестиції, головним чином, спрямовуються у фінансову діяльність та зосереджуються у столиці, а не розподіляються за регіонами країни.

16.4. Глобалізація: економічні причини та наслідки

Розвиток економічної інтеграції у межах світового господарства створив підґрунтя для виникнення нового світового явища – глобалізації.

Глобалізація – це суттєве посилення взаємної залежності країн при зростанні масштабів міжнародної торгівлі товарами, надання послуг, міжнародних фінансових потоків, руху робочої сили та науково-технічного співробітництва.

Внаслідок більш значної залежності при глобалізації виникає нова якість – взаємне проникнення економік, поступова втрата ними національних особливостей, формування, так званої, мегаекономіки.

Мегаекономіка – це «економіка над національними економіками», або «економіка економік».

Глобалізація була підготовлена усім попереднім розвитком світового господарства та суспільства. Але формування *глобального економічного простору* в останній третині ХХ століття забезпечувалося, передусім, науково-технічною революцією у комунікаціях та в інформаційній сфері. Через те, що країни стали ближчими завдяки новим можливостям пересування, зв'язку та інформування, змінився й характер економічних стосунків.

У глобалізації є дві основні передумови:

– *організаційна* – діяльність урядів різних країн світу, що спрямована на інтеграцію (об'єднання) національних економік через лібералізацію не лише торгівлі, а й руху капіталів, міграції робочої сили тощо;

– *науково-технічна* – розвиток інформаційних та комунікаційних технологій, зокрема Інтернет, та їх загальносвітове використання.

Глобалізація відкрила людству шляхи до вирішення, так званих, глобальних проблем. Вони стосуються людства в цілому і не можуть бути вирішені зусиллями лише однієї країни.

До найбільш нагальних глобальних проблем людства, які можуть бути вирішені лише спільно, тобто з використанням усіх світових ресурсів, належать:

- проблема забруднення навколишнього природного середовища (довкілля);
- проблема бідності;
- продовольча проблема.

Забруднення довкілля є глобальною економічною проблемою, оскільки погіршує умови виробництва, обмежує виробничі можливості та вимагає додаткових витрат на відтворення втраченого потенціалу від усіх країн світу. Збитки, що пов'язані з погіршенням стану природного довкілля, на початку XXI ст. оцінюються 10 мільярдами доларів на рік. Об'єктом забруднення стали повітря, вода, ґрунти.

Забруднення природного середовища відбувається не лише в процесі виробництва, а й при споживанні. Зокрема, 30 % забруднення повітря припадає на викиди промислових підприємств, а 50 % – на викиди газів від автомобілів та автобусів. Природне середовище стає все більш небезпечним для життя. Це загрожує існуванню людей як біологічного виду.

Світовий масштаб збитків, заподіяних людством довкіллю, та ще більші витрати, які потрібні на відновлення втраченого, передбачає об'єднання зусиль громадян як всередині кожної країни, так і в межах всього міжнародного співтовариства.

Бідність як глобальна проблема, крім морально-етичного, має й економічний бік. Світова економіка розвивається достатньо високими темпами. До світової фінансової кризи 2008–2009 рр. світовий ВВП упродовж сімох років зростав приблизно на 5 % щорічно. Попри економічне зростання, у щорічних звітах Світового банку про розвиток постійно подається інформація про різьчу бідність частини населення світу. Це – населення групи країн, більшість (понад 50 %) громадян яких живе за межею

бідності. Такою межею вважається стан, коли споживчі витрати на одну людину не перевищують 1 долар на день.

До найбідніших країн, населення яких перебуває у постійних злиднях, належать Чад, Гамбія, Гаїті, Нігер, Перу, Уганда, Замбія, Руанда, Лесото, Гватемала, Гондурас, Гвінея-Бісау та інші.

Загалом, за межею бідності у світі живе 1,4 млрд. людей.

Згадані найбідніші країни світу знаходяться у, так званому, «замкненому колі бідності»: вони не можуть вирватися з бідності, бо не мають ресурсів, а не мають ресурсів, бо є дуже бідними.

Діяльність багатьох міжнародних організацій, зокрема Міжнародного банку реконструкції та розвитку, спрямована на допомогу найбіднішим країнам світу. Допомогою цим країнам опікуються спеціалізовані органи ООН – Комісія ООН з питань народонаселення (UNPC), Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO), Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO).

Допоки існують країни тотальної бідності та залишається значною економічна нерівність країн, світовому співтовариству постійно загрожуватимуть соціальні конфлікти, масова агресія, тероризм.

Продовольча проблема як явище, що потребує глобального вирішення, виявляється у тому, що виробництво продовольчих товарів є меншим за їх споживання, відтак попит перевищує пропонування.

Зокрема, аналітики FAO у своєму червневому звіті прогнозують зменшення світового виробництва зернових культур у 2022/23 МР до 2,784 млрд. тонн порівняно з 2,8 млрд. тонн у 2021/22 МР. Світове виробництво пшениці в майбутньому сезоні на рівні 770,8 млн. тонн проти 776,8 млн. тонн у 2021/22 МР, фуражних зернових – в 1,494 (1,503) млрд. тонн, рису – в 519,5 (520,8) млн. тонн. При цьому зазначається, що обсягів виробництва зернових культур у світі у 2022/23 МР буде недостатньо для забезпечення очікуваного споживання, через що також прогнозується скорочення світових запасів на 0,4 % на рік – до 847 млн. тонн, в основному

за рахунок зниження запасів фуражних зернових (переважно кукурудзи) – до 357,3 (361,2) млн. тонн.

За поточних темпів споживання та прогнозованого обсягу виробництва показник співвідношення запасів зернових до їх споживання зменшиться з 30,5 % у сезоні – 2021/22 до 29,6 % у майбутньому МР, що стане найнижчим рівнем з 2013/14 МР.

Також аналітики прогнозують скорочення обсягів світової торгівлі зерновими до найнижчого показника за останні три роки – 464 млн. тонн (-2,6 % на рік), за рахунок зниження торгівлі пшеницею – до 188,9 млн. тонн у 2022/23 МР проти 192,1 млн. тонн у 2021/22 МР та фуражними зерновими – до 220 (230,1) млн. тонн.

В економічній науці навіть почав використовуватися спеціальний термін – «*агфляція*», який означає зростання цін на продовольчі товари при зменшенні їх запасів, що відбувається на тлі загалом низької інфляції в національній економіці.

У зв'язку з браком харчів перед людством постала глобальна проблема збільшення виробництва сільськогосподарської продукції до 2050 р. на 70 %, оскільки населення світу за цей період досягне 9,1 млрд. осіб.

Вирішенням продовольчої проблеми у світових масштабах займається ООН. У доповіді цієї організації зазначається, що уряди країн світу повинні розглядати продовольчу проблему як першочергову, а серед країн, які у найближчі десятиліття стануть основними виробниками сільськогосподарської продукції, згадані Бразилія, Російська Федерація, Індія, Китай та Україна.

16.5. Переваги та обмеження глобалізації

Глобалізація є суперечливим явищем сучасного світу, оскільки вона має і позитивні, і негативні наслідки для національних економік та суспільств.

Позитивні наслідки, або переваги від глобалізації, які відчули і окремі країни, і уся світова спільнота в цілому, втілюються у тому, що:

- досягаються вищі і стабільніші середні світові темпи економічного зростання;
- зростає середній рівень життя, урізноманітнюється споживчий вибір
- перелік доступних товарів та послуг для більшості людей;
- мобілізуються значні фінансові ресурси на здійснення життєво важливих проектів – подолання хвороб, наслідків екологічних катастроф тощо;
- сучасні технології стають доступними не лише для громадян найбільш розвинених країн, а й для всього світу.

Згадані переваги для людей, що користуються сучасними засобами зв'язку, подорожують світом, отримують освіту та знаходять роботу в різних країнах, використовують глобальні бази даних Інтернет тощо, є незаперечними та очевидними.

Не менш актуальним для усього світу та, особливо, країн з нижчим рівнем економічного розвитку, до яких належить й Україна, є питання негативних наслідків глобалізації. Знаючи їх, можна віднайти способи послаблення та запобігання.

Негативні наслідки глобалізації – це загрози, спричинені нею. Вони мають декілька форм прояву.

По-перше, негативні наслідки глобалізації виявляються у тому, що економіки країн починають втрачати свої особливі риси, посилюється залежність їх розвитку від міжнародного економічного порядку. Над мірна інтеграція у світову економіку загрожує втратою здатності уряду керувати економічними та політичними подіями всередині країни. Причому, ця загроза стосується, у першу чергу, країн з нижчим рівнем розвитку. Водночас, вона майже не поширюється на розвинені країни – Німеччину, США, Японію тощо – які разом контролюють левову частку світової

торгівлі, рух основних міжнародних фінансових потоків. Тому саме ці розвинені країни визначають глобальне економічне середовище.

По-друге, при глобалізації створюються передумови для виникнення *особливих конфліктів*. Вони пов'язані з тим, що глобальна економіка розвивається в особливому культурному, правовому, світоглядному середовищі окремих країн. Те, що для людей однієї культури в економічному житті вважається нормою, для інших може бути незрозумілим або й неприйнятним. Наприклад, закони шаріату, які є нормою життя в мусульманських країнах, можуть не сприйматися представниками християнської європейської культури. Міжнародний бізнес, який працює в умовах різних країн, має пристосовуватися і враховувати особливості кожної національної культури.

Глобалізація, основними провідниками якої є розвинені країни, сприяла поширенню практики, так званого, «культурного імперіалізму». Його суть полягає у намаганні поширювати певну модель поведінки, способу життя, ціннісні орієнтири, традиції, що властиві одній країні або групі країн, на увесь світ.

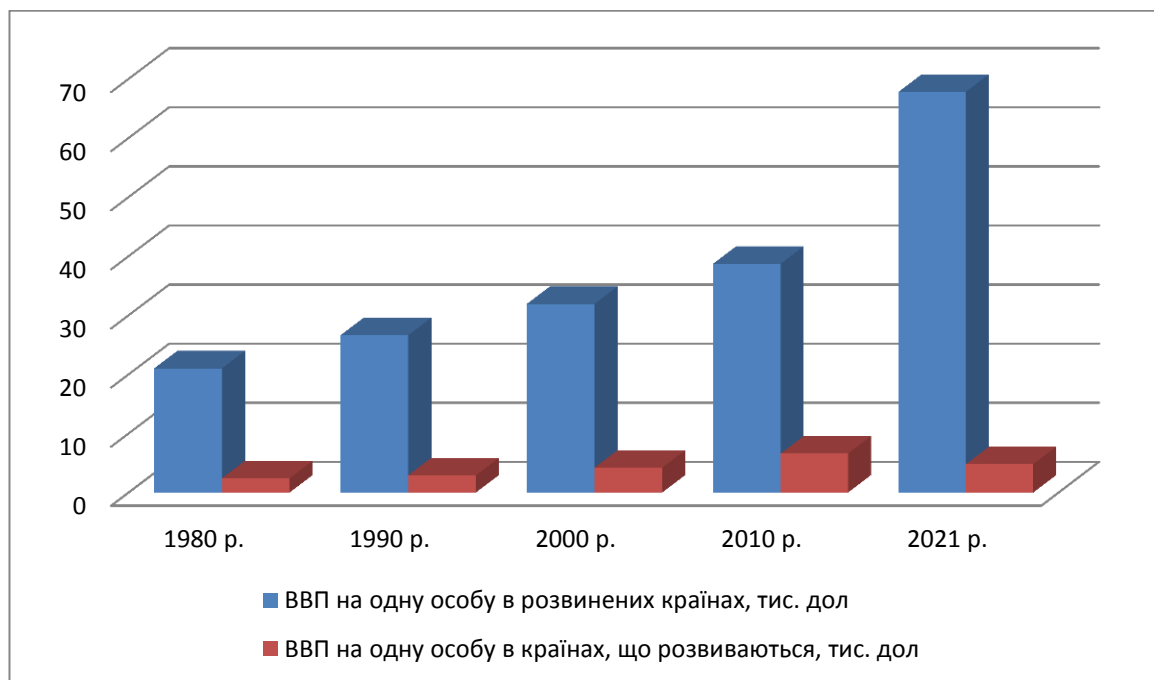
Небезпека «культурного імперіалізму» пояснюється тим, що втрачається культурне розмаїття світу, пригнічуються національні особливості. Через нав'язування іншої культури можуть втілюватися й небажані для громадян певної країни політичні цілі.

По-третє, основний провідник глобальних процесів – **міжнародні транснаціональні корпорації (ТНК)**, потрапляючи у національні економіки, починають злиття та поглинання. Це послаблює конкуренцію, загрожує середньому та малому бізнесу. Наслідком такої діяльності ТНК може ставати й зростання безробіття. До того ж ТНК, зазвичай, мають схильність до перенесення екологічно небезпечних виробництв у країни з нижчим рівнем розвитку. Це ускладнює вирішення проблеми бідності та низьких стандартів життя. Основні транснаціональні корпорації світу походять з *сімох* найбільш розвинених країн. Саме вони є власниками сучасних Інтернет-комп'ютерних

технологій та біотехнологій, які визначають напрямки розвитку людства та роблять товари конкурентоспроможними на світових ринках.

По-четверте, глобалізація, створюючи умови для взаємного проникнення економік, досі не забезпечила помітного зближення країн за рівнем соціально-економічного розвитку, за якістю життя. Нерівномірність відтворюється і консервується (зберігається).

У сучасній науці використовується поділ усіх країн світу на, так звані, «центр», «периферію», «напівпериферію». До «*центру*» відносять найбільш розвинені країни – США, країни-члени ЄС, Японію, які продукують і поширюють світом прогресивних технологій. «*Периферією*» називають країни, що виконують роль постачальників сировини для розвинених економік та виробляють для них дешеві споживчі товари. «*Напівпериферія*» – це країни перехідного стану між двома крайніми групами (рис. 16.3).

Рис. 16.3. ВВП на одну особу в розвинених країнах та країнах, що розвиваються

Бачимо суттєвий розрив у обсягах ВВП на одну особу, що зберігається упродовж 41-річного періоду (1980–2021 рр.).

Спостерігається деяке скорочення цього розриву: у 1980 році обсяг ВВП на одну особу в розвинених країнах був більшим, ніж у країнах, що розвиваються, у 8,75 рази, в 1990 – у 9,1 рази, в 2000 – у 7,6 рази, в 2010 – у 5,9 рази, в 2021 р. – 14,1 рази.

Дуже повільне зближення країн за обсягами ВВП на одну особу та їх суттєвий розрив між ними засвідчує, що переваги глобалізації використовуються країнами по-різному: у більшій мірі розвиненими країнами та у меншій – країнами, що розвиваються.

Переваги і загрози глобалізації вимагають відповідної реакції з боку українського суспільства та влади. Ця реакція має охоплювати такі дії:

- розробку планів розвитку країни в найближчій і віддаленій перспективі з урахуванням участі країни в глобалізаційних процесах;
- сприяння досягненню необхідного рівня конкурентоспроможності української економіки на міжнародних ринках шляхом модернізації пріоритетних галузей і сфер діяльності;
- приєднання до таких інтеграційних об'єднань та використання таких форм інтеграції, які сприятимуть зростанню конкурентоспроможності національної економіки.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «світове господарство».
2. Виокреміть групи країн в межах світового господарства.
3. Що є основою світового господарства?
4. Дайте визначення поняття «міжнародна економічна інтеграція».
5. Які форми об'єднання використовуються в процесі міжнародної інтеграції?
6. Дайте визначення поняття «глобалізація».
7. Назвіть переваги глобалізації.
8. Назвіть негативні наслідки глобалізації.

ТЕСТУВАННЯ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО РІВНЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

1. Економіка – це:
  - забезпечення найповнішого задоволення потреб людини;
  - розподіл обмежених ресурсів для задоволення потреб;
  - розподіл створених у суспільстві благ і споживання;
  - сфера життя суспільства, яка охоплює виробництво продуктів і послуг, обмін ними, розподіл створених у суспільстві благ і споживання.
2. Виробництво в економічному сенсі – це:
  - спосіб поєднання виробничих ресурсів та їх узгодженого, цілеспрямованого використання;
  - спосіб поєднання різних сфер і галузей, видів виробництва, що ґрунтується на суспільному поділі праці;
  - рух, який здійснюється за допомогою грошей.
3. Обмін в економічному сенсі – це:
  - відносини, завдяки яким речі та послуги рухаються від виробників до споживачів;
  - рух за допомогою грошей;
  - рух різних сфер і галузей, видів виробництва.
4. Розподіл в економічному сенсі – це:
  - формування доходів підприємця чи робітника, службовця чи власника земельної ділянки, банкіра чи держави;
  - формування доходів;
  - рух за допомогою грошей.
5. Споживання в економічному сенсі – це:
  - використання доходів і реалізація тих корисностей, що їх мають речі та послуги;
  - спосіб поєднання виробничих ресурсів та їх узгодженого, цілеспрямованого використання;

– формування доходів підприємця чи робітника, службовця чи власника земельної ділянки, банкіра чи держави.

6. Вставте пропущене слово.

Класик економічної теорії ... відзначав, що економічна наука досліджує причини зростання продуктивності суспільної праці, природний порядок розподілу продукту між різними класами і групами людей у суспільстві, сутність капіталу та способи його нагромадження.

7. Вставте пропущене слово.

Джон Мілль вважав, що предметом економічної науки є ....

8. Вставте пропущені слова.

Альфред Маршалл акцентував, що економічне дослідження має зосереджуватися на вивченні зв'язку ..... та ..... на ринках окремих товарів і закономірностей формування цін.

9. Що вивчає економічна наука?

– використання людьми обмежених виробничих ресурсів для створення різних товарів і про розподіл їх між членами суспільства з метою споживання;

– спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну;

– сутність багатства, його виробництво й розподіл, чинники, що зумовлюють процвітання або занепад суспільства.

10. Виробництво – це:

– основа життя і розвитку будь-якого суспільства;

– взаємодія людини з природою;

– сукупність відносин між людьми.

11. Вставте пропущене слово

Результатом виробництва є ... .

12. Чи вірне твердження?

Продукт, який є результатом виробництва, можна класифікувати за видами (сферами) економічної діяльності та за призначенням.

13. Чи вірне твердження?

Виробництво у будь-якому суспільстві здійснюється заради споживання.

14. Чи вірне твердження?

Розподіл передбачає формування первинних доходів – пенсії, стипендії, допомоги з безробіття, інші доходи.

15. Конкуренція – це:

- економічна свобода;
- можливість повніше реалізувати власний інтерес;
- механізм раціонального розподілу ресурсів між окремими галузями та виробництвами.

16. Вставте пропущене слово.

Прикладом ліберальної ринкової економіки є економіка .....

17. Вставте пропущене слово.

Прикладом соціально орієнтованої ринкової економіки є економіка .....

18. Вставте пропущене слово.

Прикладом країни з демократичним соціалізмом ринкового типу є .....

19. «Чорний» ринок існує у:

- плановій (командній) економіці;
- ринковій економіці;
- змішаній економіці.

20. Чи вірне твердження?

Прихильники теорії трудової вартості пояснювали ціну як прояв корисності продукту або послуги для тих, хто їх споживає.

21. Чи вірне твердження?

Головними чинниками у формуванні ринкової ціни є попит і пропозиція.

22. Ринковий попити – це:

- попит усіх споживачів певного товару;
- сума індивідуальних попитів;

– попит окремого споживача на певний товар.

23. Вставте пропущене слово.

Чим вища ціна на товар, тим менший обсяг попиту покупців, і, навпаки, чим менша ціна, тим він більший. Цю залежність називають законом .....

24. Ринкова пропозиція – це:

- пропозиція усіх виробників певного товару;
- сума індивідуальних пропозицій;
- пропозиція окремого виробника (продавця) певного товару.

25. Чи вірне твердження?

Причиною зміщення кривої попиту праворуч або ліворуч можуть бути зміни цін інших товарів, доходів покупців, їхніх смаків та уподобань щодо нашого товару, очікувань покупців.

26. Ціна, за якої обсяг пропозиції відповідає обсягу попиту називається:

- рівноважною;
- ціною рівноваги попиту та пропозиції;
- ціною товару.

27. Чи вірне твердження?

Гроші виникають при переході від товарного до натурального господарства.

28. Гроші – це:

- певний запас засобів (активів), які забезпечують здійснення різноманітних економічних угод;
- загальний еквівалент, через який вимірюється вартість усіх товарів і послуг;
- сукупність функцій, які вони виконують.

29. Об'єктами купівлі-продажу на ринку готових товарів є:

- предмети споживання та засоби виробництва;
- земля, праця, капітал (фінансові ресурси) та інформація;

– інвестиційні товари.

30. Оптова ціна підприємства є складником:

– ціни промисловості;

– роздрібної торгівлі;

31. Суб'єктами ринку праці є:

– наймані працівники;

– підприємці;

– держава;

– ринок праці.

32. Матеріальною основою функціонування економіки як цілого є:

– національне багатство країни;

– виробництво;

– попит та пропозиція.

33. Під потенціалом економіки розуміють її здатність:

– створювати національний продукт для задоволення потреб власних громадян;

– здатність конкурувати з економіками інших країн на зовнішніх ринках;

– певного запасу засобів (активів), які забезпечують здійснення різноманітних економічних угод.

34. Вставте пропущене слово.

У структурі національного багатства будь-якої країни світу виокремлюють ... основні елементи (складники).

35. Чи вірне твердження?

Елементами світового національного багатства є людський, природний та фізичний капітал.

36. Цілісність національної економіки – це явище, про існування якого свідчить:

– загальна економічна рівновага;

– стійке економічне зростання;

– здатність конкурувати з економіками інших країн на зовнішніх ринках.

37. Загальна рівновага – це:

– досягнення певних співвідношень між економічними величинами;
– створення національного продукту для задоволення суспільства;
– здатність конкурувати з економіками інших країн на зовнішніх ринках.

38. Сукупними називаються доходи та витрати, попит та пропозиція, що стосуються:

– окремих економічних суб'єктів;
– усієї економіки;
– суспільства.

39. Вставте пропущене слово.

Якщо Сукупні доходи < Сукупні витрати, то виникає ..... продукту.

40. Вставте пропущене слово.

Якщо Сукупні доходи > Сукупні витрати, то виникає ..... продукту.

41. Чи вірне твердження?

В національній економіці взаємодіють такі макроекономічні суб'єкти: домашні господарства; підприємці; держава; іноземні споживачі вітчизняного експорту та іноземні виробники імпортованої продукції.

42. Елементами сукупних доходів в національній економіці є:

– заробітна плата;
– рента;
– процент;
– прибуток;
– амортизація;
– попит;
– пропозиція.

43. Елементами сукупних витрат у національній економіці стають:

– споживчі витрати домашніх господарств;

- витрати на державні закупівлі товарів та послуг;
- інвестиційні витрати підприємців у відновлення та нагромадження капіталу;
- витрати, пов'язані з торгівлею (експортом та імпортом) на зовнішніх ринках;
- попит;
- пропозиція.

44. Чи вірне твердження?

Сукупна пропозиція – це виявлена домашніми господарствами, підприємцями, інвесторами, державою та закордонними споживачами готовність придбати створений у національній економіці продукт.

45. Чи вірне твердження?

Сукупний попит – це виявлена усіма виробниками країни здатність створювати національний продукт.

46. Сукупні витрати:

- охоплюють витрати усіх чотирьох макроекономічних суб'єктів – домогосподарств, підприємців, держави та закордонних споживачів;
- визначають сукупний попит;
- готовність купувати продукт;
- пропозиція.

47. Чи вірне твердження?

Сукупна пропозиція визначає рівень сукупних доходів власників ресурсів, адже лише за умови використання ресурсів та створення продукту можуть бути одержані доходи.

48. Економічні коливання – це:

- чергування економічних підйомів і спадів;
- скорочення абсолютних обсягів ВВП;
- середній річний приріст ВВП.

49. Депресія – це:

– фаза, в якій відбувається призупинення спаду виробництва, але зберігається високий рівень безробіття, низькі ціни та дорогий кредит;

– фаза перевиробництва, що виявляється у неможливості реалізувати весь створений продукт, у скороченні виробництва та зайнятості при низьких цінах та дорогому кредиті;

– фаза, у якій перевищується рівень докризового виробництва, відбувається стрімке зростання цін, доходів домогосподарств і прибутків підприємців на тлі загострення конкуренції за виробничі ресурси.

50. Основні показники, що характеризують загальний стан економіки, це:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- валовий національний дохід (ВНД);
- сукупна пропозиція;
- сукупний попит.

51. Безробіття – це:

- економічне явище, пов'язане з ринком праці;
- стан економіки;
- економічно активне населення.

52. Економічно активне населення – це:

- робоча сила;
- людський потенціал;
- жителі країни.

53. Інфляція – це:

- макроекономічне явище;
- зростання загального рівня цін;
- порушення відповідності між сукупним попитом та сукупним пропонуванням.

54. Вставте пропущене слово.

Якщо темп інфляції перевищує 10 %, але не переходить 100 % межу, інфляцію називають .....

55. Вставте пропущене слово.

При темпі інфляції вищому за 100 % виникає .....

56. Інфляція попиту виникає при порушенні:

– відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптову зміну саме сукупного попиту;

– відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптову зміну саме сукупної пропозиції;

– відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптову зміну саме сукупного попиту та сукупної пропозиції.

57. Інфляція витрат, або шок пропозиції виникає:

– при порушенні відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптове зменшення саме пропозиції;

– при порушенні відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптове збільшення саме пропозиції;

– при порушенні відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптове зменшення саме попиту;

– при порушенні відповідності сукупного попиту та сукупної пропозиції через раптове збільшення саме попиту.

58. Вставте пропущене слово.

Збільшення інфляції на тлі зростання безробіття називають .....

59. Обмеження ринку виявляються у таких випадках:

– згортання конкуренції та посилення монопольної влади виробників на певних ринках;

– поява екстерналій – побічних зовнішніх ефектів від деяких видів діяльності;

– недовиробництво суспільних благ;

– несправедливий розподіл доходів у суспільстві.

60. Екстерналії – це:

– зовнішні ефекти для третіх осіб;

– треті особи;

– природне явище.

61. Невдачі (обмеження) уряду – це:

– прояв хибної реакції уряду на невдачі ринку з огляду на існуючі суспільні потреби;

– державне регулювання економіки;

– суспільна корисність.

62. Основними цілями фінансового регулювання є:

– досягнення необхідних змін обсягів ВВП;

– повна зайнятість;

– стабільність цін;

– досягнення необхідних змін обсягів ВНД.

63. Державний бюджет – це:

– головний фінансовий документ країни, у якому відображені джерела державних ресурсів (доходи) та напрямки їх використання (видатки);

– джерела державних ресурсів;

– бюджет центральних органів державної влади.

64. Стійкість національних грошей – це:

– стабільний рівень цін і стабільний курс національної валюти;

– гарантована та передбачувана купівельна спроможність;

– фіксований споживчий кошик.

65. Вставте пропущене слово.

Основним чинником попиту на гроші є обсяг ....

66. Попит на гроші формують:

– підприємці;

– держава;

– джерела державних ресурсів;

– домашні господарства.

67. Світове господарство – це:

– система взаємопов'язаних національних економік, між якими сформувалися міцні і тривалі економічні відносини;

- головний фінансовий документ країни;
- державне регулювання економіки.

68. Економічна інтеграція – це:

- зближення і об'єднання національних економік;
- інтеграційні процеси;
- основа світового господарства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксьонова О. В. Методика викладання економічних дисциплін: Навч. посіб. К. : КНЕУ, 2006. 708 с.
2. Базилевич В. Д., Базилевич В. Д. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: навч. посіб. К. : Знання, 2008. 263 с.
3. Балягіна І. А., Богорад М. А., Ковальчук Г. О. Методика викладання економіки: Навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисц. К. : КНЕУ, 2003. 341 с.
4. Борщевський В., Давиденко Ю., Клапгам Р., Магас В., Мокій А., Ломанн М., Олійник О. Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України. К., 2003. 119 с.
5. Булавіна О. А., Балягіна І. А., Богорад М. А. Методика викладання економіки. Збірник кейсів, ситуативних вправ та розвиваючих завдань: навч. посіб. К. : КНЕУ, 2010. 300 с.
6. Вілкул Ю. Г. Ринкова економіка і держава (макроекономічний аспект): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Кривий Ріг : Мінерал, 2003. 542 с.
7. Грицуленко С. І., Потапова-Сінько Н. Ю., Гарбера К. М. Методика викладання економічних дисциплін: навч. посіб. Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2012. 224 с.
8. Економічна теорія: підручник / за ред. В. М. Тарасевича. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 784 с.
9. Економічна теорія: політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання, 2014. 710 с.
10. Економічна теорія: політекономія: практикум: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання, 2010. 494 с.
11. Єщенко П. С. Економіка для всіх. К. : Вища школа, 2009. 478 с.
12. Тимченко І. Є., Крупська Л. П., Латер Ю. С., Чорна Т. І., Ящишина І. В. Збірник різнорівневих завдань для державної підсумкової

атестації з економіки. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. 136 с.

13. Ковальова К. І., Ковальов В. В. Методика викладання економіки в школі: навч. посіб. К. : Видавництво Ліра-К, 2012. 184 с.

14. Ковальчук Г. О. Економіка родини: Навч. посібник. К. : КНЕУ, 2002.

15. Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті. Навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 1999. 128 с.

16. Крупська Л. П., Тимченко І. Є., Чорна Т. І. Економіка. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. (Профільний рівень). Харків : Ранок, 2018. 240 с.

17. Крупська Л. П., Тимченко І. Є., Чорна Т. І. Економіка. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. (Профільний рівень). Харків : Ранок, 2019.

18. Найдьонов І. М. Викладання фінансово-економічних дисциплін: методика, технологія, управління: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2014. 432 с.

19. Пасічник Н. О. Методика навчання основ економіки: Навчально-методичний посібник. Кіровоград : Імекс, 2008. 112 с.

20. Потапова А. Г. Основи економічних знань у новій українській школі. Навчальний посібник. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2022. 57 с.

21. Потапова А. Г. Основи економічних знань у новій українській школі. Курс лекцій. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2022. 259 с.

22. Радіонова І. Ф., Кравченко І. С., Радченко В. В. Загальна економіка: підручник для 10 (11) класів середніх загальноосвітніх закладів / за ред. І. Ф. Радіонової. 5-те вид., доп., перероб. і виправлене. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. 368 с.

23. Радіонова І. Ф., Радченко В. В. Економіка (профільний рівень). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 208 с.

Допоміжна

1. Булавенко С. Застосування методики критичного мислення на

уроках економіки. *Географія та основи економіки в школі*. 2004. № 1. С. 17–19.

2. Горленко Г. О. Методичний посібник для вчителя до Збірника задач з економіки. Вид. 2-е. Кам'янець-Подільський : Абетка Нова, 2003. 116 с.

3. Горленко Г. О. Практикум з економіки для 10–11 класів. Кам'янець-Подільський : Абетка Нова, 2005.

4. Горленко Г. О. Збірник задач з економіки: Навчальний посібник для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням економіки. Кам'янець-Подільський : Абетка Нова, 2002. 168 с.

5. Димарчук Т. В. Застосування інтерактивних методів при вивченні економіки. *Економіка в школах України*. 2006. № 11. С. 19–22.

6. Квартіна Б. О. Розвиток життєвої компетентності на уроках з основ економіки. *Економіка в школах України*. 2007. № 10. С. 10.

7. Махотін Д. А. Інтерактивне навчання на уроках економіки. *Економіка в школах України*. 2008. № 7. С. 30–32.

8. Політило М. Ф. Використання інформаційних схем на уроках економіки. *Економіка в школах України*. 2006. С. 9–12.

9. Потапова А. Г. Економічний потенціал регіонів України. Підручник. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2022. 415 с.

10. Потапова А. Г. Агробізнес: практикум. Навч. посібн. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. 112 с.

11. Потапова А. Г. Інклюзивна освіта у Волинській області. *Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення* : збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 15 жовтня 2020 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2020. С. 99–102.

12. Потапова А., Дмитроца І. Формування стратегії сталого розвитку Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 8–9 квітня 2021 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк : ПП Іванюк В. П.,

2021. С. 50–53.

13. Потапова А., Герасимук В. Ресурсно-інвестиційна привабливість Любешівської об'єднаної територіальної громади. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 8–9 квітня 2021 р.) / за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2021. С. 48–50.

14. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В., Барський Ю. М. Модернізація освітнього комплексу Волинської області : монографія. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. 118 с.

15. Потапова А. Г. Бізнес-планування: навчальний посібник. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. 113 с.

16. Потапова А., Заватіна О. Інклюзивна освіта в Україні: результати впровадження. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 9–10 квітня 2020 р.). Луцьк, 2020. С. 134–135.

17. Сухова О. С. Навчання на уроках економіки? Легке, цікаве, успішне! *Економіка в школах України*. 2008. № 1. С. 15–21.

18. Alla Potarova, Taras Pohrebskyi, Gennadii Golub, Valentyna Golub, Svitlana Hlushko. Regional features of school education in Ukraine (Cechy regionalne edukacji szkolnej na Ukrainie; Региональные особенности школьного образования в Украине). *Acta Geographica Silesiana*. № 15/4 (44). Sosnowiec : WNoZ UŚ, 2021. S. 29–36. ISSN 1897–5100.

19. Alla Potarova, Taras Pohrebskyi, Gennadii Golub, Svitlana Hlushko. The scientific potential of Volyn Region (Potencjał naukowy obwodu wołyńskiego; Научный потенциал Волынской области). *Acta Geographica Silesiana*. № 15/2 (42). Sosnowiec : Instytut Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 2021. С. 27–32.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Газета «Бізнес». URL: www.business.kiev.ua.

2. Державна податкова адміністрація. URL: www.sta.gov.ua.
3. Державний комітет статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
4. Діловий центр України. URL: www.bc.kiev.ua/index.html.
5. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. URL: www.ieg.kiev.ua.
6. ЛігаБізнес. URL: www.business.liga.net.
7. Міжнародний валютний фонд. URL: www.imf.org.
8. Міжнародний інститут порівняльного аналізу. URL: www.ica.org.ua.
9. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. URL: www.me.kmu.gov.ua.
10. Міністерство фінансів України. URL: www.minfin.gov.ua.
11. Національний банк України. URL: www.bank.gov.ua.
12. Організація з економічного співробітництва і розвитку. URL: www.oecd.org.
13. Світова організація торгівлі. URL: www.wto.org.
14. Статистика по Європі. URL: www.eurostat.eu.int/comm/eurostat.
15. Міністерство освіти і науки України. URL: www.mon.gov.ua.
16. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://imzo.gov.ua>.
17. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Юхимович Оксана Антонівна Методичні розробки. Ігри та конкурси. URL: <http://www.digestnvk10.org.ua/index.php?id=1&sid=7&lan=>
19. Курс «Фінансова грамотність». URL: [https://imzo.gov.ua/kurs-finansovagramotnist/anonsi-12 ta-novini](https://imzo.gov.ua/kurs-finansovagramotnist/anonsi-12-ta-novini).

Навчально-методичне видання

Потапова Алла Геннадіївна

Основи економіки

Курс лекцій

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 23.10.2023 формат 60×84/16

Ум. друк. арк. 16,25. Зам. № 506. Тираж 100

Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний. Друк ПП Іванюк В. П.

43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65

Свідоцтво Держкомінформу України

ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.